

Svenska Linnésällskapets Årsskrift

Årgång 1984–1985

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT

ÅRGÅNG 1984–1985

YEARBOOK OF THE
SWEDISH LINNAEUS SOCIETY

UPPSALA 1985

EDITOR
GUNNAR BROBERG
UPPSALA

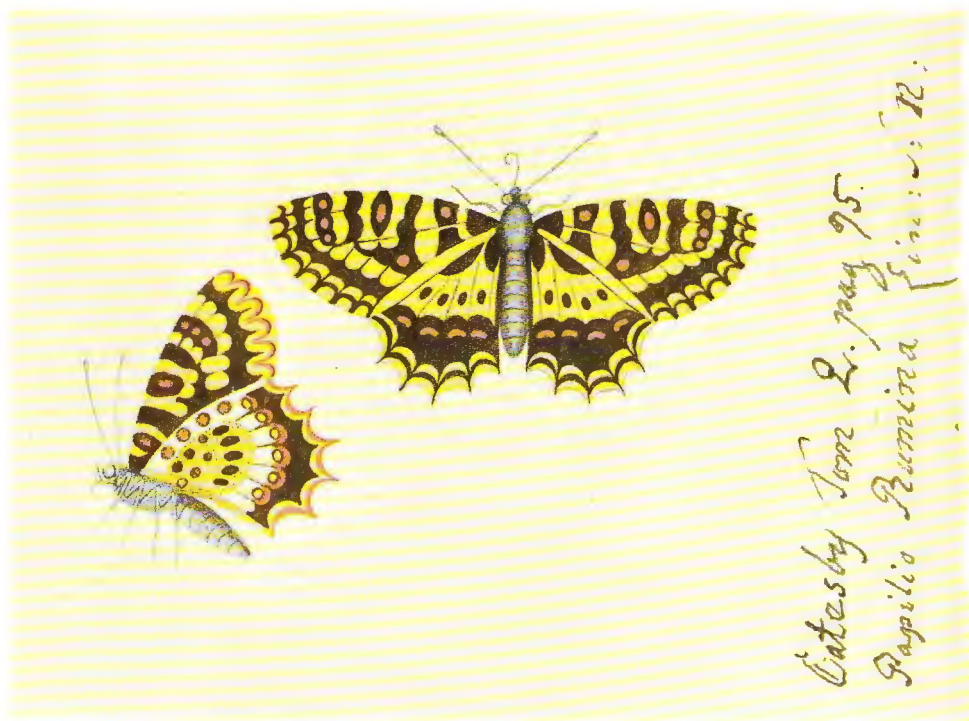
*Svenska Linnésällskapet stiftades den 23 maj 1917
och dess årsskrift utkom första gången 1918*

ISSN 0375-2038

Printed in Sweden by
Almqvist & Wiksell, Uppsala 1985

INNEHÅLL

BJÖRN DAL, Grågiökar och Papilioner. Om Carl Clercks fjärilsverk <i>Icones Insectorum Rariorum</i>	9
Summary: Carl Clerck's <i>Icones insectorum rariorum</i>	87
OLOF DIXELIUS, Carl Gustaf Tessin, Linné och naturen	89
Summary: Car Gustaf Tessin, Linnaeus and nature	107
CHRISTIAN CALLMER, Mårten Kähler. Naturforskare och läkare ur Linnés skola	109
Summary: Mårten Kähler, Linnean scientist and physician	125
SVEN KILANDER, Efter Linnés västgötaresa. Botanikhistoriska notiser från ett halvt sekel	127
Summary: After Linnaeus' Wästgöta-Resa. Botanical notes from half a century	164
LARS WALLIN, Sillkungen på Hammarby	165
Summary: The King-of the herrings in the Linnaeus museum at Hammarby	175
BENGT ROSÉN, Carl Fries och markens historia	177
Summary: Carl Fries and the history of the ground	238
LARS-ÅKE GUSTAFSSON, Carl Fries' tryckta skrifter	240
<i>Smärre meddelanden</i>	
SVEN G. SJÖBERG, Christian Callmer in memoriam	257
BÖRGE PETTERSSON, Om de svenska växtnamnen i Billbergs Ekonomiska botanik	258
HANS KROOK, Gyllenhaal och Västergötland	259
MAGNUS FRIES, Nyförvärvat Linnéporträtt	260
INGER ESTHAM, Nykonserverade textilier i Linnémuseet	261
GUNNAR BROBERG, Diverse notiser och recensioner	262
<i>Svenska Linnésällskapets egna angelägenheter</i>	
ROLAND MOBERG, Sällskapets verksamhet åren 1983–84	267
Svenska Linnésällskapets styrelse 1985	269

Spansk hålotsfjäril, *Zerynthia rumina* L., originalmålning av Clerck från hans sista levnadsår. Fjärilen har målats efter bilden i Mark Catesbys *The Natural History of Carolina, Florida and the Bahama Islands*, vol. 2 pl. 95. Catesby har, återkommen till London, av misstag medtagit denna fjäril i sitt verk; den förekommer nämligen endast i Gamla världen, i det västra Medelhavsområdet. Clerck har å sin sida suttit och drömt om sina älskade spindlar så till den grad, att fjärilen försetts med 4 benpar (alla insekter har 3 benpar, spindlarna 4)!

Detalj av större plansch, återgiven i full skala; en annan fjäril kopierad av Clerck efter Catesby är avbildad i *Biblis* 1974 s. 47.

De flesta av uppsatsens bilder är tagna efter material i förf. samling av fotograf Erik Karlsson, Fjälkinge; några bilder tagna efter material i KVAB av fotoavd., Stockholms Univ. LMC, är i bildtexterna anmärkta (KVAB).

Herr Commissariens värk öfver de Svänske Phalænerne	11
Kronologisk sammanställning av de viktigaste händelserna kring utgivningen av Icones	12
Icones Insectorium Rariorum	15
Drottningens Papilioner	22
De sista åren — Icones pars prima et secunda	26
Arbetsätt och ekonomi	30
Upplagans storlek och antalet kolorerade exemplar	35
Bibliografi med kommentarer	41
Planschförteckning	61
Översikt av planschernas numrering till första delens olika kompositioner	72
Planschbilaga	73
Noter	81
Källförteckning	84
Summary	87

BJÖRN DAL

Grågiökar och Papilioner

Om Carl Clercks fjärilsverk Icones Insectorum Rariorum

Historien om Carl Clercks fjärilsverk är den sällsamma berättelsen om hur en vanlig tjänsteman med entusiasm och uppoffringar åstadkommer en av 1700-talets praktfullaste svenska böcker. Fjärilsverkets tillkomsthistoria är också ovanligt invecklad, och det har krävts något av ett detektivarbete för att kunna kartlägga den. Även om det är ett enstaka bokverks framväxt som skildras, är många uppgifter rörande t. ex. arbetssätt och kostnader säkert av intresse också för förståelsen av bokproduktionen i övrigt i Sverige vid denna tid.

Carl Alexander Clerck föddes i Stockholm 1709. Uppgifterna om hans tidiga levnadsår är fåtaliga; han uppges vara son till en bokhållare, och inskrevs som 17-åring den 5 maj 1726 vid universitetet i Uppsala. Studierna avslutades redan följande år, säkerligen av ekonomiska skäl. Carl återvände till Stockholm och blev kammarkrivare vid förmyndarkammaren. Från 1731 tjänstgjorde han som kommissarie i Stockholms borgerskaps bemedlingskommission (dvs. som uppbördsman vid det kommunala skatteverket), en befattning han innehade till sin död den 22 juli 1765, 56 år gammal. Han var gift med Anna Margaretha Dahlén, som dog 1787.

Intresset för naturstudier väcktes när Clerck 1739 följde Linnés föreläsningar i naturalhistorien på Riddarhuset i Stockholm. Säkerligen studerade och samlade Clerck insekter från denna tid; han synes ha haft ett särskilt intresse för de små och oansenliga krypen, de textilt tecknade och marmoretrade nattfjärilarna. Favoriterna livet ut var emellertid spindlarna (som vid denna tid räknades till insekterna). Clerck förde tidigt anteckningar som försågs med teckningar och målningar. I början på 1750-talet publicerar han ett par rön, naturligt nog i Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar: 1753 trycks en *Beskrifning på asp-fjärilen*, ett par år senare *Några anmärkningar, angående insecter*. När han till Vetenskaps societeten i Uppsala, vars medlem

han blivit 1756, inlämnar en uppsats om svenska spindlar, granskar och berömmar Linné manuskriptet, och Clerck uppmanas att låta trycka det som bok. *Svenska spindlar*, med text på svenska och latin, utkom 1757, försedd med 6 handkolorerade planscher. Det är det första vetenskapliga verk som har den binära nomenklaturen genomförd för en djurgrupp, ett år före den 10:e upplagan av Linnés *Systema naturæ*, som utgör startpunkten för den zoologiska nomenklaturen.¹

Kontakterna med Linné blir nu intensiva. Clerck börjar sitt arbete med fjärilsboken, som skulle komma att kräva hans energi livet ut. Men hans entusiasm för spindlarna består; i handlingarna 1761 skriver han *Om spindlars fångande och födande*. Genom burens glasväggar studerar han spindlarnas beteende: »Näppeligen lär underhållande af et kostsamt tjurfågtande kunna föreställa så många och nöjsama förändringar af skådespel, som imellan Hoppare-Spindlarne och Flugorne förefalla.»

Den 7 mars 1764 invaldes Carl Clerck i Kongl. Vetenskaps Akademien och höll sitt välkända *Tal, Innehållande några Anmärkningar Om Insecterne*. Clerck uppehåller sig i detta vid spindlarna. »I hafven funnit mig krypande på marken och i buskarna, at samla Insecter», och Clerck framstår som en utomordentligt ihärdig fältentomolog med en iakttagelseförmåga som för tankarna till den 150 år senare verkande Gottfrid Adlerz: »Uti den höga och skuggrika furu-skogen, utom Norr-tull, har jag midsommars tiden blifvit varse en Phalang-spindel, baklänges inkrupen i et hål, som Cerambyces gjort i flarnen på furuträna, hvilken, när någon fluga flyger förbi, gör et hastigt utsprång, och fångar densamma i flykten; hvarefter han, medelst en genom spinnspetsarna utsläppt ända, uti en cirkelbåga faller mot stammen af trädet, och, med särdeles snällhet, drager sig baklänges in i sit röfvar-näste igen, då han, om flugan är större än at hon kan rymmas i hålet, nödgas hålla henne utanföre.» Som präses Pehr Zetzell säger i sitt svar: »Uti alla dessa egenskaper, hvilka finnas hos Min Herre, igenkännes en Observator.»

1758 låter Clerck gravera ett blad med sirater, dekorativa urnor och bladornament som utklippta tjänstgjorde som etiketter i herbarier och insektssamlingar. Ett litet häfte med artlistor till praktiskt gagn för samlare, *Nomenclator extemporaneus*, trycktes 1759.

I början av 1760-talet hopades bekymren för Clerck; fjärilsverket kostade honom stora summor, ekonomin söndrades av en process, och värst av allt, han fick lungsot. När Clerck dör i sjukdomen 1765 efterlämnar han stora skulder. Samlingarna av insekter, snäckor och ett herbarium säljes; insekt-skåpet köptes av P. J. Bergius och har bevarats till våra dagar. Anna Margaretha, som förefaller ha tagit del i fjärilsverket med stort intresse, hade

ingen möjlighet att själv driva arbetet med detta vidare; det övertogs av akademien, som snart nog kunde betala änkan överskottet från försäljningen av böckerna, allt eftersom exemplar färdigställdes och såldes. När Anna Margaretha dör 1787 får akademien i testamentariskt förordnande Clercks hela kvarlåtenskap, originalmålningar, manuskript, kopparplåtar, håvar och andra redskap.

Clercks fjärilsverk, *Icones Insectorum Rariorum*, publicerades i 4° och omfattar i sin slutliga version två delar med sammanlagt 55 planscher. Det är en av vår naturvetenskaps praktfullaste böcker; handkoloreringen, som är synnerligen noggrant utförd, kan jämföras med det bästa som överhuvudtaget gjorts i denna väg. Vetenskapligt har arbetet sitt största värde genom de många originalavbildningarna. Utgivningshistoriskt och bibliografiskt torde trycket höra till de mera komplicerade, framställt under flera år under vilken tid det erhåller flera olika »kompositioner» med åtföljande omnumreringar och omtryckningar av planscherna. Vi har således dels att ta hänsyn till olika avdrag, état, från plåtarna, dels olika sammanställningar (med graverade och handskrivna numreringar) av dessa avdrag. Tack vare att samtida dokument bevarats i tillräcklig omfattning har det varit möjligt att rekonstruera stora delar av förloppet och förstå sammanhangen. Denna utredning är också av särskilt intresse i detta fall, då tidpunkten för planschernas publicering är av grundläggande betydelse för den vetenskapliga namngivningen av fjärilarna.

För att göra den komplicerade historien mera lättillgänglig, berättas i det följande först om fjärilsverkets tillkomsthistoria i allmänhet (s. 11), sedan om arbetssätt, ekonomi, upplaga och utgivning (s. 30) och sist en bibliografisk beskrivning (s. 41).

Herr Commissariens värk öfver de Svänske Phalænerne

Clerck hade intresserat sig för flyn, mätare och småfjärilar under flera år; det är ju naturligt att han under sina exkursioner i Stockholms omgivningar på jakt efter spindlar, kommit i kontakt med dessa fjärilar. De sitter dagtid gärna på stenar, stammar, plank och liknande platser, som ivrigt studeras av spindelforskaren. Det finns också bevarat flera serier med målningar av dessa fjärilar och deras larver, utförda från 1750-talets början. Det framgår

Kronologisk sammanställning av de viktigare händelserna kring utgivningen av *Icones* fram till Clercks död.

1758	maj	Clerck beslutar utge ett insektverk. De första målningarna granskas av Linné.	
	sept	Planscherna börjar graveras och koloreras.	
1759	jan	Clerck börjar måla ostindiska dagfjärilar.	
	febr	De första färdiga planscherna presenteras Linné.	<i>Icones</i> I komp. 1
		Ostindiska dagfjärilar graveras och koloreras, titelblad graveras, ded. och text tryckes.	
	juli	De första ex. av <i>Icones Insectorum Rariorum</i>	<i>Icones</i> I
	aug	överlämnas till drottningen och Linné.	komp. 2
		Clerck börjar måla drottningens papilioner.	
	sept	Nya planschnummer graveras, koloreringen börjas.	
1760	febr	Clerck börjar gravera drottningens papilioner i 4:o, som en fortsättning på <i>Icones</i> !	
	mars	Drygt hälften av drottningens papilioner är nu avmålade! Kolorering av drottningens papilioner börjas.	
1761		Ded. och register tryckes.	
	okt	Drottningen och Linné får de första exemplaren av drottningens papilioner.	<i>Icones</i> II komp. 1
1762		Clerck driver en process och drabbas av lungsot.	
1763		<i>Icones</i> I omstuvats en tredje gång. Deltitelblad och nytt register tryckes. Några okolorerade exemplar sammanställs.	<i>Icones</i> I komp. 3
1764		Drottningens papilioner korrigeras och texten graveras på titelbladet. Clerck, Borg och Rising kolorerar.	<i>Icones</i> II komp. 2
1765	febr	Färdigkolorerade exemplar finns.	
	juni	Clerck pantsätter de första 6 exemplaren.	
	22 juli	Clercken är död.	

på många olika sätt att Clerck varit särskilt intresserad av spindlarnas och fjärilarnas »metamorphose»; åtskilliga iakttagelser återfinns i spindelverket, och den beskrivning på aspfjärilen, som trycktes i akademiens handlingar, rymmer hela förvandlingen från larv till puppa och utbildad fjäril. Denna

uppsats ger också en liten glimt av besvärigheterna, larvens »metamorphosis gick för sig 6 timmar efter, sedan jag fant honom, på hvilken tid jag hade 1½ mils väg at gå, och den öfriga tiden at besörja om dess afritning».²

Den första gången ett arbete över insekterna förs på tal är i ett brev från Torbern Bergman den 23 maj 1758: »Det alt för artiga beslut att låta afrita och utgifva de i systemet uptagne och ej annorstäds aftagne insecter gratulera vi oss allesammans öfver. Herr Arch. Linnæus tycker alt för mycket derom, och befallte mig proponera, om icke Herr Commissarien skulle villa låta aftaga och utgifva alla species, så att man hade dem alla på ett ställe. Början kunde ske med Phalænerna, . . .»³ Linné har diskuterat Clercks planer med några av sina lärjungar, »naturalisterna», och Bergman lämnar i sitt brev till Clerck ett utförligt förslag till arbetets uppläggning:

I° afritas de stora i naturlig storlek och ställning, öfver och under, och då kiönet skiljer han och hona.

II° de små ritas efter bästa microscop, och med en linia utmärkes naturliga storleken. Antenner, tunga &. observeras noga.

III° på hvar tafla sättes nomen triviale och numern ur Systemet, jämte apart numer för taflans ordning.

IV° utgifvas taflorna styckevis så fort de bli färdige.

V° de mindre taflorna göras jämt 2, 3, 4 & gånger mindre än de större, på det man vigare måtte kunna lägga dem i ordning.

Om Herr Commissarien behagade med första öfversända en profstafla, så torde vi, med H. Commissariens tillståndelse, få göra några påminnelser, om det behöfdes.³

Arbetet med vad som sedermera skulle komma att bli ett praktfullt planschverk, börjades således blygsamt. Vi finner hur Linné redan från början är intimt förknippad med insektsverket, liksom flera av hans lärjungar, Torbern Bergman, Claes Alströmer, Peter Forsskål, Daniel Solander och på annat sätt även Pehr Osbeck nere i Halland. Clerck målar flitigt, sänder bilderna till Linné, som granskar dem tillsammans med lärjungarna och sedan sätter namn på »grågiökarne».⁴ De förser också Clerck med material, redan i maj sänder Bergman 18 fjärilar. Det visar sig rätt snart att Clerck väljer att måla de små fjärilarna i rutor på större blad, på samma sätt som spindlarna tidigare arrangerats. Både Bergman och Alströmer ivrar för bildernas storlek, som bör vara lika, dubbelt eller tredubbelt så stora etc., »ty jag har fallit på den speculation att hafva fler exemplar och deraf klippa sönder ett och klistra taflorna på ett annat Papper i den ordning som de följa i systemet hvilken ordning vid afritningen nu ej kan följas».⁵ Clerck synes ha uppfyllt detta önskemål ganska väl till en början, säkert har saxen kommit till användning hos de studerande i Uppsala.

Clerck får beröm och uppmuntras; Bergman skriver: »Blifva de tryckta taflorna så bra (som de granskade originalen), så kan H. Commissarien vara helt säker, att han på dessa taflor får otrolig afgang både in och utomlands, ty ingen, som vill kiänna insecter, kan vara dem förutan.»⁶ Solander sitter hemma hos Linné och skriver att denne »förundrar sig just högeligen öfver Herr Comissariens oförtrutenhet; Han så väl som vi alle andre som älska Vetenskapen kan ej annat än hjärteligen önska at Hr Commissarien behagade fortfara at så reelt uphjelpa en så artig science.»⁷ Alströmer menar att »Den myckna möda och kåstnad Herr Commissarien gör sig till Natural Wettenskapens befordran kan aldrig nog berömmas».⁸

De första originalen granskas av Linné och hans »naturalister» redan i slutet av maj 1758. Fjäril efter fjäril studeras in i minsta detalj: »Utom den hvita kroken och trekantiga hvita fläcken vid inra bakersta hörnet samt en liten hvit fläck vid yttra bakersta hörnet bör färgen öfver alt vara mer jämnt sofärgad, och ej ljusgrå med så starkt marquerade fläckar»⁹ etc. Uppenbart korrigeras senare också direkt på den tryckta planschen, »vi märka att då färgen påsattes är han fuktig och altså mörkare, men bleknar genom tårkningen».⁹ Den långa och noggranna kritiken av Clercks bilder motiveras av en uppriktig önskan att bilderna ska bli så bra som någonsin möjligt; Alströmer och Solander »opponerade alt hwad opponeras kunne. Det är braf, att de tala för än det är utkommit»¹⁰ skriver Linné. Men uppenbarligen tycker han så småningom att denna granskning når orimliga proportioner, och när han själv granskat och funnit en plansch rätt god »will jag ej wisa den för mine Herrar, ty de torde hafwa något at criticera, och Gud sjelf kan ej giöra alla till lags. Den som ej är nögd giöre det bättre.»¹¹

De första planscherna är graverade och provtryckta i september 1758. Clerck har numrerat planscherna som i spindelverket, Pl.1 indelas i rutor som benämnes Tab.1 etc., och är det flera figurer i en ruta benämnes dessa i sin tur Fig.1 etc. Linné vill ha det annorlunda: »Hr Com. sätter öfwerst Pl.1. hwarföre icke Tab.1. och wid hwart och ett species tab.1, 2, 3 &c. hwarföre icke här fig.1, 2, 3, 4 &c.» »Orsaken at jag så önskade woro det, at det är antagit af hela Werlden, och därföre altid citeras Tabula och figura.»¹² Clerck följer Linnés råd, också vad gäller hänvisningarna till *Systema naturæ*, som kommer att inskränkas till artens nummer, då det förutsätts att det i titeln omtalas att »nomen triviale med numer, äro tagne af Linn. syst. naturæ».¹² Att de nu succesivt framställda planscherna skulle förses med någon text antages redan i juni av Torbern Bergman: »desutom lærer Hr Commissarien väl giöra ett förtal till sina taflor»;¹³ detta skulle dock komma att dröja ännu några månader. Verkets dedikation aktualiseras emellertid

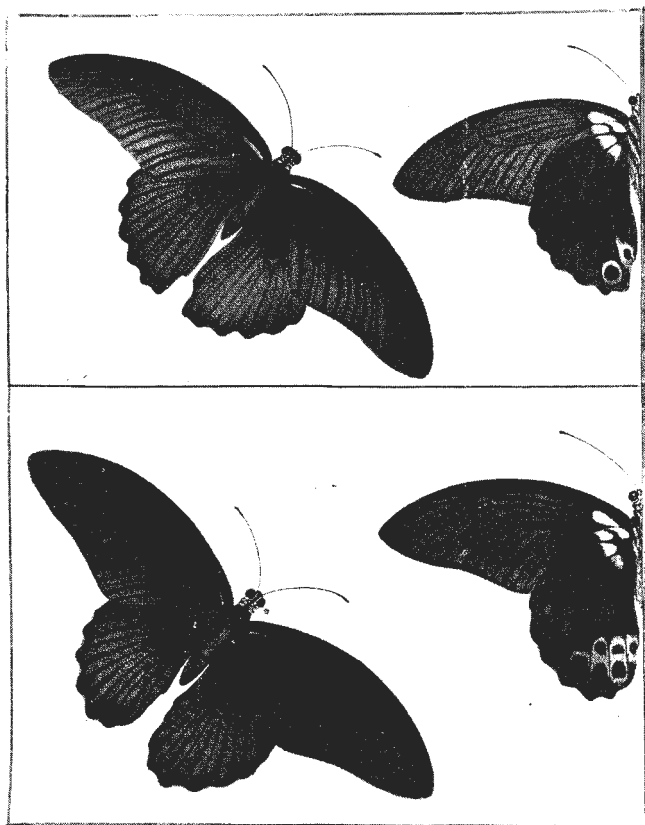
redan i september. Clerck sänder de första 2–3 kolorerade planscherna till Linné, åtföljda av en handskriven dedikation till honom. I det medföljande brevet förklarar Clerck, att »som Hr Arch. af sin ogemena nit, för naturalhistoriens fullkomligaste i stånd sättande, lämnat sina rareste insecter till afritande; så kan jag ej annat, än med största ödmjukhet och årkänsla tillägna detta påbegynta arbetet åt Hr Arch». ¹⁴ Linné ser emellertid andra möjligheter: »lät mig vinna at det icke tryckes, utan dediceras antingen Hr gref Tessin, äller Riksr. von Höpken, äller Drottningen, äller någon annor; där igenom winner wettenskapen en mäktig Mæcenas. jag har lika wähl heder af Eder, så länge papper wara och wettenskaper läsas, då hwar plåt och snart hwar figur äfter wår tid påminner werlden at jag warit till, blefwit af Eder älskad, och med Eder arbetat tillika i ett ämne, hwilket gör långt mer än någon dedication. jag skrifwer detta med fult alwara och utan höckleri; wij vinna bägge mera på andra sättet.» ¹⁵ Så småningom dediceras verket till drottning Lovisa Ulrika, vilket nog låg Clerck nära; redan 1753 hade han haft »nåden at frambära» en »ringa samling af Svenska Insecter» ¹⁶ till kungen, och Svenska spindlar dedicerades till honom. Dedikationen till drottningen skulle komma att få stor betydelse för verkets fortsatta utgivningshistoria.

Arbetet med fjärilsplanscherna fortsätter med oförminskad entusiasm under hela hösten och in på det nya året 1759. Den bevarade brevväxlingen mellan Clerck och Linné (många av breven från Linné är bevarade) ger oss goda möjligheter att följa arbetet plansch för plansch. I början av februari har man hunnit till plansch 9, alla planscherna avbildar relativt oansenliga spinnare, flyn, mätare och småfjärilar. Den 16 februari 1759 skriver Linné och tackar »för exemplaret för mig och min son»; Linné har fått de första 7 planscherna: »Till en så präktig och lysande ährestod för äftervärlden gratulerar jag af alt hierta.» »Det är så wackert at det gör godt neder i tårne.» ¹⁷ Någon text var ännu inte tryckt och något titelblad inte graverat: »Lät mig wetta hwad wärket skall hetta, at jag får det citera.» ¹⁷ Att det var förstlingen Linné erhållit framgår också av att »Ingen skall få taflorne, dett kan jag försäkra, och skall det af våra heligt hållas.» ¹⁷

Det dröjer ännu några månader innan de övriga involverade får sina exemplar, Bergman skriver först den 7 augusti och tackar för plansch 7.

Icones Insectorum Rariorum

Men nya idéer hade redan väckts. Av ett brev från Pehr Osbeck i december 1758 framgår det att Clerck av honom erhållit några fjärilar från Ostindien.

Originalmålning av Clerck från 1759 av den ostindiska dagfjärilen *Papilio memnon* L.; fjärilarnas namn står i Linnés finstiltta handskrift vid tvärlinjerna. Den undre fjärilen graverades (avbildningen av undersidan ändrades dock), men planschen hänsköts till den planerade tredje delen av *Icones* (jfr bild s. 79).

Osbeck, kyrkoherde i Hasslöv i södra Halland, hade ju hemfört ett rikt material från sin resa i början på 1750-talet. Det är klart att dessa praktfulla tropiska dagfjärilar har varit ett intressant tillskott till Clercks samling. I början på februari 1759 skriver Linné: »Om Hr Commissarien ej hastar med mine Papilioner, så kunna de aldra säkrast komma med jachterne, då de begynna gå.»¹⁸ Det är uppenbart att ett intresse har väckts för att avbilda dessa praktfulla dagfjärilar. Bakgrunden framstår klar i ett brev från Linné den 16 februari: »jag skulle mycket råda att M. Gynnare aftecknade ett par af de store Papilioner, såsom Telemach, Paris &c. innan Drottningen fingo se wärket, ty jag kiänner Drottningens smak, som tycker om alt stort och tohl ej så wäl smådt. Gud gifwe jag wiste, huru jag kunne få ett par in natura

öfwer till stockholm.»¹⁹ Linnés råd grundar sig naturligtvis på erfarenheter-na från arbetet med drottningens samlingar. Dessa för sin tid stora samling-ar av framför allt fjärilar och snäckor fanns på Drottningholm, medan konungen på Ulriksdal fick samla de estetiskt kanske mindre tilltalande fiskarna och ormarna i sprit på glas. Linné ivrar för saken, sedan han granskat en liten nattfjäril utbrister han: »kiära rita först Papilionerne, och då de äro giorde, då först Phalænerne; detta beder jag på det högsta, för raisoner som jag en gång munteligen skall nämna».²⁰ Dessa »raisoner» framstår så småningom klart; om Lovisa Ulrika, som vid denna tid börjat förlora intresset för sina samlingar, kunde entusiasmeras, blev det kanske äntligen möjligt för Linné att få publicera beskrivningen över hennes samlingar. *Museum Adolphi Friderici* publicerades i en praktfull volym redan 1754, men av *Museum Ludovicæ Ultricæ* hade ännu intet kommit av trycket. Linnés manuskript ligger färdigt, det kunde bli en ny foliovolym, kanske med planscher av Clerck. »Intet upmuntras Drotningen igenom desse grå Phalæner; men wähl om de wackraste Papilioner upritas. hon kunde få en brinnande hog, om Priamus, Helena, Menelaus och flere Equites målades; sedan hogen och nåden woro wunnen, kunne alt det andra ske. den som will älskas, måste äfter Ovidii lära ställa sig behagelig. altså satte skaparen ansigtet främst på fruentimbret.»²⁰

Under vårmånaderna 1759 arbetar Clerck intensivt med de ostindiska dagfjärilarna, för att kunna foga några praktfulla planscher till de »gråa Phalænerna» innan drottningen presenteras verket. »Det blifwer alt för täckt. Majestäteligt och hedersamt med de stora Papilioner»,²¹ kommenterar Linné.

Nu diskuteras också titelbladet. Clerck har sänt Linné originalet, och han svarar: »Titulen är wacker. Men jag för min dehl tycker intet att Leyon äller Tigrar behöfwat, ty desse insecter äro större till sin macht och effect.»²² Linné föreslår att skölden på bilden ska bära en fjäril, en *Papilio priamus* »som är Princeps för alla fjärilar» eller av en *Clerckella* (en liten mal som Linné uppkallat efter Clerck). »Dess utom woro artigt, om alla de teknade träden woro naturliga, att de kunna kiännas, som hos Roesel, men jag förstår at ingen i stockholm lærer det kunna præstera.»²² Det original som Linné kommenterar har inte bevarats, varför det inte går att dra några slutsatser om de eventuella förändringar som gjorts. Det sedermera graverade titelbladet ritades i alla fall av Lorens Gottman, en av Stockholms mest anlitade och ansedda rumsdekora-tions- och ornamentsmålare vid denna tid. På detta tronar varken lejon eller tigrar, men väl ett kattdjur som bör vara en lo; skölden bär ingen fjäril,²³ men det kan ju noteras, att titelbladet till den

Det graverade titelbladet till *Icones* I (var. c). Texten är omgiven av en akantus-ram i typisk barockstil; på mulnbärsträdets gren med blad och bär ses ett par larver till silkesfjärilen; lodjuret symboliserar skarpögdheten och i gubben som planterar palmskotten igenkänner vi Vetenskapsakademiens sinnebild, som i olika varianter återfinns på handlingarnas titelblad.

En bild på titelbladet var. b finns i *Biblis* 1974 s. 45.

sedermera andra delen av *Icones* i en sköld bär bilden av den lilla fjärilen *Linnella*. Clercks fjärilsverk får titeln: *Icones Insectorum Rariorum*.

Möjligheten att åter få Lovisa Ulrika intresserad av sina samlingar föranleder Linné att den 6 juli 1759 skriva ett långt brev till vännen arkiatern Abraham Bäck, som hade »den nåden att wistas inför Deras MAJ:STS ögon». ²⁴ Linné önskar att han ska »föredraga vår nådigsta Drottning åtan- kan af dess makalösa Insecte-sambling». »Aldrig kunne Hennes Majest. vinna ett perennare Mausoleum äfter sig, än om H. M. täcktes dem utgif- wa.» »Alla Hs Ms indianske Papilioner och Phalæner äro allenast 300. Hr Clerck gifwer sin ritare 3 dlr för hwar figur, om den är stor eller liten; låt

wara att Hs Mt skulle gifwa en plåt stycket. 300 plåtar woro ju intet capital för ett så ewigt Mausoleum. Beskrifningarne ligga hos mig alla färdiga. antingen Hs Mt talade med Hr Clerck, att han påtogo sig att dem afrita, eller läto en gosse, som wähl ritade, komma hit från Nuremberg, där så många präktiga ritare finnas, så woro de på ett åhr afritade.»²⁴ Sedan den stora folianten beskrivande en del av naturalickabinettet på Ulriksdal utkommit 1754, praktfullt utstyrd med Mommas typografi och Jean Eric Rehns gravyrer, hade intet publicerats. Den andra delen av *Museum Adolphi Friderici* hade länge varit färdig i manuskript »men figurerna fattas, alliest hade det sedan länge warit tryckt».²⁴ Linné menar att tiden rinner undan, praktfulla arbeten publiceras i utlandet och samlingarna på Drottningholm och Ulriksdal förlorar för var dag i intresse; Drottningens conchylier »wille jag knapt att de utgofwos, sedan Kratzensteins så präktiga figurer utgifwits, att våra ej kunna præstera dem så goda».²⁴ Men fjärilarna är ännu till »större delen nya»; »Hade man endast ritningarne, fick man den som uplade wärket med färgor»; »se en liten privat karl Hr Clerck har kunnat præstera så många små bytingar och Phalæner».²⁴

Abraham Bäck skriver nästan genast till Clerck, att han har fått brev från Linné och »ärnar bedja Hennes Maj^{tt}. om Insecternas afritning och utgifwande». Bäck önskar »derföre at hafwa och kunna upwisa wid samma tilfälle Herr Commissariens Taflor och ritningar, i den händelse at Hennes Maj^{tt}. will häldre tillåta at Herr Commissarien utgifwer dem (drottningens fjärilar), än at hon själf skulle hafwa depense för stor derwid. War derföre god och skicka mig dem med det första. Heller om H. Commissariens bok är färdig så kom sielf hit, och presentera den. Jag skal hjelpa därtill.»²⁵ Det blir en händelserik och betydelsefull juli månad. Om Clerck själv sammanträffade med drottningen är okänt, men den förstling av *Icones Insectorum Rariorum* som överlämnades till henne en julidag 1759, finns bevarad.²⁶ Exemplaret förklarar åtskilligt för oss som annars skulle ha fått stanna vid antaganden. Clerck har följt Linnés råd och kompletterat verket med planscher av ostindiska fjärilar, för att det skulle falla drottningen i smaken. De redan färdiga 7 planscher av svenska »bytingar och Phalæner», har fått sin numrering 1–7 bortskrapad och ersatt med en ny, 10–16, noggrant textad för hand. De under våren nygjorda planscher, som visar sköna »papilioner» från Ostasien, utgör de första 9 planscher. De totalt 16 planscher åtföljes av det graverade titelblad, som diskuterats med Linné, en tryckt dedikation till drottningen och ett företal. Kanske hade Clerck hunnit låta binda den tunna volymen, den återfinns nu i alla fall i ett brunt skinnband med Lovisa Ulrikas pärmexlibris.

Den 16 juli skriver Linné till Clerck att han fått brev från Bäck »men förstår där af ej wähl, huru öfwerens kommelsen skedt med Drottningen om Papilionerne; men märker doch, att M. Gynnare påtagit sig dem att afrita». ²⁷ Och Linné svarar Bäck att han glädjer sig åt att Clerck börjat med drottningens fjärilar, »säg endast Hr Clerck att han ej ritar europæiske (in)secter». ²⁸ Den 7 augusti känner Torbern Bergman nyheten och delger Clerck sin »hjärtliga fågnad» över att han »får tillgång till Drottningholms cabinet». ²⁹ Möjligen innebar överenskommelsen endast detta, tillgången till drottningens fjärilar, utan några löften om att drottningen skulle bekosta arbetet; i sin dedikation till drottningen i det sedermera färdiga arbetet, säger Clerck bl. a.: »Uppå Eders Kongelige Majestäts nådigsta tillståndelse, at få uti Eders Kongl. Maj:ts prägtiga Samling utsöka, och til afritning befordra de Fjärilar, som antingen för sin besynnerliga fågring, eller ock för det de för sin sällsynthet skull, ännu icke hos någon Auctor blifvit afritade, har inför Eders K:gl. Maj:t i djupaste underdånighet jag nu den nåden följande Taflor at nedlägga.» Bevarade brev från Linné uttalar dock klart att drottningen skulle betala originalen allt eftersom Clerck målade. Det är osäkert om så verkligen skedde; mera därom längre fram.

Källorna om vad överenskommelsen denna julidag 1759 mellan drottningen och Clerck innebar, är obetydliga. Av de bevarade breven och den fortsatta utvecklingen kan man dock dra slutsatsen att Bäck gör en kärvare och riktigare bedömning av drottningens intresse och ekonomi än Linné. Det kan mycket väl tänkas att drottningen endast lät Clerck avmåla hennes fjärilar, för att sedan utge dem, alternativt att drottningen då hon såg resultatet eventuellt skulle kunna bekosta verket eller en del därav. Någon större entusiasm för att bygga sig ett mausoleum för 300 plåtar som Linné tänkt sig, torde inte ha funnits; troligen har Bäck inte en gång framfört planen så storslaget; och Linné informeras tydligen inte fullt ut om överenskommelsen av Bäck.

Den 3 augusti skriver Linné och tackar Clerck för »det präktiga wärket, som wisserligen sätter Eder utom dödeligheten». ³⁰ Att det exemplar Linné får sig tillsänt har samma »komposition» som det exemplar Lovisa Ulrika fått en månad tidigare, visas av Linnés påpekande att på titelbladet bör »collegatis» ändras till »allegatis», och på planschen »som är utan numrer» (4), står »Aureum, bör stå C Aureum». ³⁰ Det berömmande brevet avslutas med att Linné finner att Clerck observerat allt »men förglömt ett, som om det kan tilläggas, sedan intet är öfrigt: näml. om M. G. kan endast tillägga lifwet, att de kunna flacksa med wingarne». ³⁰ Linnés exemplar av *Icones* har inte stått att återfinna; exemplaret i Linnean Society är av senare datum,

1765 eller därefter. Det är troligt att Linné som engagerade sig så för Clercks sak, efter hans död köpte ett av de exemplar Akademien då försålde till ankans förmån. Om Linné således haft 2 exemplar av *Icones*, blir uppgiften om att dublettexemplar tagits ur samlingen före försäljningen till Smith och England intressant. Ett exemplar skulle i så fall kunna ha försålts på John Halls utmätningsauktion i Göteborg.³¹ Så torde emellertid inte ha varit fallet; Linné har troligen inte låtit binda exemplaret, och när Clerck snart nog kasserar eller skjuter några av planscherna på framtiden, klistrar Linné upp dem tillsammans med andra planscher på en av väggarna i Hammarby.³²

Några dagar efter Linnés brev kommer ett tackbrev från Torbern Bergman. Han har fått material sig tillsänt nära nog samtidigt som Linné – men alls inte av samma slag. Han tackar för »Tab.7 samt dedication och företal»;³³ de föregående planscherna har han fått allt eftersom de färdigställts, men varför får han nu inte också planscherna med de ostindiska fjärilarna? Det beror uppenbarligen på att varken titelblad eller de nya planscherna ännu förelåg i annat än provavdrag. Det hade varit bråttom att få fram drottningens exemplar, alla planschnummer hade t. ex. skrivits för hand. Allt tyder också på att inga fler exemplar än drottningens och Linnés färdigställdes; nu arbetades istället intensivt med drottningens fjärilar. Ännu 6 månader senare kände Solander inte till planscherna med de ostindiska fjärilarna; och då hade Clerck förmodligen redan nya planer för hur *Icones* skulle gestaltas.

Flera omständigheter medverkade under hösten 1759 till att arbetet med denna första *Icones* avstannade. Det kan konstateras att Bergquist fullbordade graveringsarbetet. Förlagor kolorerades av Borg och Rising; att de själva skulle kolorera upplagan var inte att tänka på, arbetet med drottningens fjärilar krävde deras medverkan. Någon eller några sattes istället att kolorera efter förlagorna; Linné förmedlade kontakten med en studerande i Uppsala »som skulle illuminera tabellerne».³⁴ Resultatet blev inte vad man hoppats eller trott, det blev direkt dåligt. Med undantag för de planscher som kolorerades av Borg och Rising (ett fåtal) påträffas därför knappast dessa planscher i en kolorering som höjer sig över det medelmåttiga. Detta har också observerats av flera sentida granskare av *Icones*, den första delen är dåligt kolorerad jämfört med den andra (som kom att koloreras av Clerck, Borg och Rising). Fullt upptagen med drottningens fjärilar får Clerck således på hösten de för kolorering lämnade planscherna tillbaka, med en kolorering som delvis måste underkännas. Arbetet med de nya planscherna med ostindiska dagfjärilar under våren hade också gått väl snabbt, vissa

ändringar var önskvärda. Händelseutvecklingen kring arbetet med drottningens fjärilar (som vi strax ska följa) medför också att Clerck börjar fundera på en ny plan för hela arbetet. Clerck gör det enda rätta; materialet får ligga och vänta till dess drottningens fjärilar är avmålade. Då vidtar åter graverings- och koloreringsarbete, och hela materialet kommer in i den naturliga arbetsgången igen.

Drottningens Papilioner

Clerck börjar avmåla fjärilarna i Drottningholmskabinettet i juli 1759. Linné skriver redan den 3 augusti, i samband med granskningen av de först målade fjärilarna: »Ännu mer (än den just erhållna *Icones*) drager detta opus Herculeum, som nu begynt, allmänhetens ögon, ty likt lärer världen aldrig sedt.»³⁰ Linné uppmanar också Clerck att inte låta börja gravera några planscher förrän bilderna kommit i ordning, bäst vore därför om han endast målade en fjäril på vart papper. »Sedan blifwer quæstionen, om ej desse plåtar skola blifwa in Folio.»³⁰ (*Icones* är i 4°). Vi måste nu komma ihåg att det vid denna tidpunkt inte finns någon dokumentation som tyder på att arbetet med drottningens fjärilar skulle komma att utgöra en fortsättning på Clercks *Icones*.

Linné önskar uppenbarligen se Clercks arbete sammankopplat med sin egen beskrivning av drottningens fjärilar m. m., som ju sedan länge varit färdig i manuskript. Den 25 september 1759 besökte kungaparet Uppsala, och då talade Linné med drottningen om fjärilarnas »afritning»: »Hennes M:t resolverade att Hr Clerck skulle få dem afrita för Hennes Museum, det jag beskrifwit.»³⁵ Ännu 6 månader senare skriver Solander, som i Landskrona väntar på att få resa till London, att han från Linné fått kännedom om Clercks »Taflor öfver vår stora Drottnings präktiga insecter»; »han (Linné) räknar upp inemot 80 Pap. som redan äro afritade»; »Delas det uti Sectioner, eller blir alt färdigt på en gång?» Och Solander fortsätter: »Herr Commissarien continuerar väl ännu sitt värk öfver de Svänske Phalænerne.»³⁶ Solander gör således ingen koppling mellan Clercks arbetsuppgifter, och han känner inte till att Phalænerna fått sällskap med ostindiska Papilioner och titeln *Icones Insectorum Rariorum*.

Ekonomiskt förefaller också, enligt Linné, råda klarhet; han skriver till Clerck efter kungaparets besök i Uppsala, att »I förrgårs då Hennes M:t war här, talade jag med H. M. om Rittningarne på insecterne. Commercierådet Bar. Dyben fick ordres att betala dem, så fort de förfärdigas.»³⁷ Allt synes

således ha utvecklat sig på bästa sätt, som i gamla tider: Clerck, Borg och Rising målar, Linné granskar och drottningen betalar.

Verkligheten skulle snart visa sig vara annorlunda; i februari 1760, efter ett halvt års arbete, står det klart att Clerck avser gravera planscherna för en fortsättning på *Icones*. Linné blir bestört när han får veta att en kursändring är på gång. Han skriver genast till Clerck: »Lätt mig wetta om M. H. fått betahlning af H:s M:t för fiärlarne som äro ritade; Hennes M:t lofwade här att Hr Statsecreteren Dyben skulle betala dem. De må intet stickas för än de komma i ordning att ställas, då de måste blifwa i så stora tabeller, som Hans M:ts museum är, ty Hennes M:ts Museum bör ej wara mindre än Hans M:ts.»³⁸ Linné ser utebliven betalning som den möjliga orsaken till Clercks beslut; Linné uttalar inte klart i brevet sin vetskap om att Clerck nu graverar i 4:o. Men i ett brev till Bäck, daterat 4 dagar senare, uttalas allt öppet. Upprörd konstaterar Linné att Clerck »begynt låta sticka dem (planscher-na) in quarto och ärnar utgifwa dem såsom sitt eget wärck och som 2:dra tomen af sine egne Papilioner, hwar om jag fick spörja och warnade honom på det högsta med bref. Ty jag ser intet annat än Hennes M:t lærer fatta saken, som woro hon bedragen»; »jag har bedit honom för alt heligt icke wåga en sådan coupe; ty Hennes M:t, som är så mycket upeldad, torde här öfwer rifwa himmel och jord, och torde där till hafwa alt siäl i werlden»; »Om Hr Clerck råkar min K. Br., som jag honom befalt, så gif honom goda råd, som kunna stå i blidt och oblidt wäder. Lät ej wetta för honom at jag här om skrifwit.»³⁵

Det är inte möjligt, med de källor som står till buds, att i detalj rekonstruera händelseförloppet. Det har i den ursprungliga överenskommelsen med drottningen möjligen talats om ett ekonomiskt engagemang, vilket sedan av Linné manövrerats till betalning för alla originalen. Det har under lång tid också varit en spridd uppfattning att Lovisa Ulrika bekostat en betydande del av *Icones*, rent av också disponerat upplagan.³⁹

Något ekonomiskt stöd förefaller Clerck emellertid inte ha fått, utan drottningen drog sig ur affären. Tyvärr brändes en stor del av Lovisa Ulrikas efterlämnade papper redan samma natt hon avled 1782, och av det som bevarats är inget känt som berör Clerck och *Icones*.⁴⁰

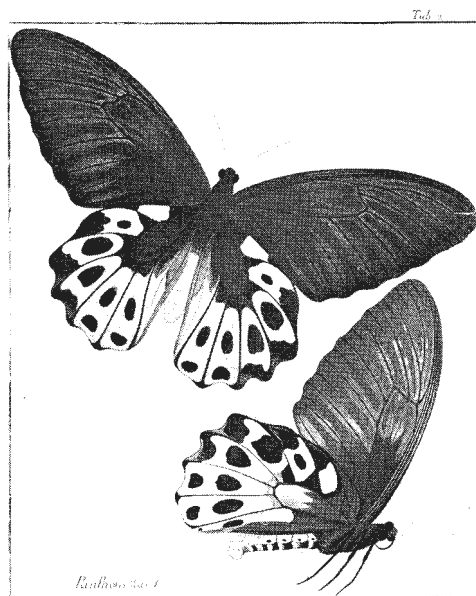
När Clercks ekonomiska situation några år senare blivit ohållbar, skriver Linné i en inläga till Akademien att Clerck »utan minsta (ekonomiska) understöd»⁴¹ framställt fjärilsverket. Andra formuleringar om att arbetet gjorts »utan uppmuntran, utan erkjänsla»,⁴¹ styrker uppfattningen att drottningens stöd uteblivit. Linnés och Clercks förhoppningar om en mecenat i drottningen grusades. I hela frågan står Bäckes försiktiga inställning

Original (KVAB) och tryck (s. 25) av pl. 2, 18 Panthous. Fjärilarna blir spegelvända i trycket, men deras läge har också i övrigt förändrats något. Den kolorerade planschen står inte originalet efter i precision. För många av bilderna har tidsåtgången för koloreringen säkerligen inte avvikit så mycket från utförandet av originalet; konturgraveringen utgör endast ett stöd för koloreraren och övermålas ofta så att den inte framträder i den färdigkolorerade bilden.

mot Linnés storslagna planer på ett drottningens »mausoleum». Linnés bedömning återspeglar den goda tiden kring 1750.

Kungaparet spenderade då oerhörda summor på köp av naturalier, huvudsakligen från Holland, där besättningarna på de långväga skeppen gjorde sig goda extrainkomster. Det är välkänt att kungaparets intresse för naturaliesamlingarna blev mindre i samband med de våldsamma politiska händelserna som kulminerade i det misslyckade revolutionsförsöket 1756, samtidigt som den ekonomiska situationen hade försämrats. Det var naturligtvis förenat med stora kostnader att framställa de praktfulla planschverken. För *Museum Adolphi Friderici* 1754 kan kostnaden för enbart de 33 plåtarna och deras graving uppskattas till omkring 10 000 dlr kmt. Ett

Museum Ludovicæ Ulricæ i stor folio med 40 kolorerade planscher kan totalt beräknas till en kostnad av minst 30 000 dlr kmt för en upplaga om 50 ex. En jämförelse kan vara att Linné 1758 betalade 40 000 dlr kmt för Hammarby. Det torde således inte råda något tvivel om att de stora kostnaderna i kombination med minskat intresse, haft en avgörande betydelse för drottningens ställningstagande.⁴² Att det varit ett beslut från drottningens sida styrkes av att händelserna inte sätter några märkbara spår i relationerna mellan Linné, Bäck och Clerck; den fortsatta bevarade brevväxlingen uttalar samma vänskap som den tidigare.

Clerck arbetar vidare hela året 1760 och in på 1761 med avmålningen av drottningens fjärilar, nu således avsedda för en fortsättning på *Icones*. »Wärket skrider intet, men löper friskt. Aldrig wackrare har werlden sedt»⁴³ skriver Linné, som fortsätter granska målningarna. En del av dem är särskilt intressanta för honom: »Den fierde kienner jag icke; Drotningen lærer fått honom, sedan jag war wid samblingen.»⁴⁴ Linné för noga anteckningar, uppdaterar sin *Systema naturæ*. Det förflyter i vissa fall mera än ett år mellan originalets granskning och det första trycket, så anteckningarna är nödvändiga: »war så god och gif mig namnen på alla dem, som äro afritade af Min Gynnare. jag hade upteknat dem på ett papper, som aldeles förkommit för mig.»⁴⁴ Den bevarade brevväxlingen från denna tid är till stor del odaterad, och kan som regel inte heller närmare tidsbestämmas av sitt innehåll.

Under hösten 1760 börjar Bergquist att gravera planscherna och ett år senare är de första exemplaren kolorerade. Den 10 september 1761 skriver Linné till Clerck och ber honom »ärhindra sig det gunstigast gifna löfte att få aftryck av Tabellerne på Papilionerne; jag har dem hwar dag oumgängelige.»⁴⁵ Några dagar senare skriver han och »gratulerar Hr Commissarien till den lager Han skurit sig i dessa insecter, som uthärdar alla tidens wålsamheter» och tackar »för dehl där af».⁴⁶ En knapp månad senare skriver åter Linné: »Lätt mig wetta om Hr Commissarien redan presenterat sin bok? och med hwad nåd Hr Commissarien blefwet ansedd. Mon intet Arch. Bäck bäst kunnat wara Eder till gagns wid det tillfället? Jag tycker, att när Hennes M:t sedt ett så lysande och makalöst wärk, det H:s Maj:t skolat gjort där på attention.»⁴⁷ Det synes således klart att Clerck i september–oktober 1761 hade de allra första exemplaren färdigställda av vad som först senare skulle benämnas *Icones* andra del. Dessa första exemplar hade nämligen det graverade titelbladets nedre del blank, utan vare sig titel eller årtal; det skulle komma att dröja ända till 1764 innan detta graverades.

Hösten 1761 är således alla planscherna graverade och tryckta; den tidskrävande koloreringen återstår. Givetvis behöver Clerck så snart som möjligt få exemplar färdigställda och försålda. Anmärkningsvärt nog kommer det emellertid att dröja ett par år innan arbetet kommer igång. Orsakerna står att finna i en sviktande hälsa och en bekymmersam process.

De sista åren — Icones pars prima et secunda

Det visar sig att Clerck delvis finansierat sitt entomologiska arbete genom att vara kommissionär för ett läkemedel, »Ailhauds Pulfwer», ett universalmedel för de flesta sjukdomar. Verksamheten tog sin början hösten 1758 och räkenskaperna finns förda till december 1762.⁴⁸ Pulvret var påfunnet av en läkare Jean Gaspard Ailhaud i Aix en Provence, kostade obetydligt att framställa men såldes dyrt och gjorde Ailhaud till en av de största markägarna i Provence. Clerck blev kommissionär för »Le Roijaume de Suede Le Duché de Finlande de Pomeranie et les Villes de leurs Ressort».⁴⁸ Försäljningen av strutarna med pulvret synes ha varit framgångsrik med fasta leveranser till en lång rad kunder, varibland flera kända namn. Emellertid hade Clerck detta uppdrag i bolag med en Margareta Vesterman, förmodligen en släkting till Clercks hustru, eftersom sterbhuset efter en Anna Dahlén figurerar i affärerna. Även omnämnes i detta sammanhang en Clara Vester-

Det graverade titelbladet till *Icones* II (var. b). Fjärilen på skölden är en mal som Clerck i den första delen av *Icones* givit namnet Linneella (Linné hade tidigare namngivit en annan mal Clerckella); skölden bäres av två putti som av Minerva, konstens och hantverkets beskyddarinna, visas den mödosamma vägen till ärans tempel. (KVAB)

man och en And. Vesterman, och det förefaller vara den sistnämnde som varit ekonomiskt opålitlig och orsak till en uppslitande process.

I april 1762 var Clerck i »Hofrätten til conference angående min fatala process»;⁴⁹ jag har inte haft tillfälle följa upp rättegångshandlingarna, men det är uppenbart att affären tagit hårt både på Clercks krafter och ekonomi. I ett brev till Adolph Modeér i april 1762 ursäktar han att svaret dröjt, och hänvisar till sjuklighet, »men det mästa en fatal och olycklig process som jag haft at föra, hwilken ej allenast förstört min oeconomiska författning, utan ock så godt som aldeles tvungit mig, at på någon tid hålla inne med mitt yrke

i Nat. Hist.».⁴⁹ Clerck bokför utgifter till advokaterna på 4 100 dlr kmt.⁴⁸ Allt förvärras också av en vacklande hälsa: »Utom dess har en annan betydande omständighet tilstött, at jag af sorg frugtar hafwa tilskyndat mig lungsot.»⁴⁹ Det är också denna sjukdom som ändrar Clercks liv några år senare.

Redan snart efter det att drottningen 1761 presenterats Papilionerna, hade Clerck definitivt beslutat att slå samman dessa med *Icones* till ett helt verk, *Icones Insectorum Rariorum*, del I och II. Förtitelblad till de båda trycks, liksom ett gemensamt register. Clerck börjar färdigställa några okolorerade exemplar, först 1764 kommer koloreringen med Borg och Rising igång; då graveras också text och år på titelbladet till *Icones* andra del. Korrigeringar och kompletteringar göres på plåtarna, från vilka ett 50-tal avdrag tas, hälften så många som tidigare till *Icones* första del. Ett brev från Torbern Bergman i början av 1765⁵⁰ visar att arbetet med *Icones* åter tagit fart; han har ombetts att granska riktigheten av namnen på de tidigaste planscherna – de graverades ju för 6 år sedan! Några ändringar och kompletteringar redovisar Bergman i sitt brev, men Clerck hinner aldrig revidera planscherna.

Den ekonomiska situationen är nu besvärlig. Clerck vänder sig till Linné, som inkommer med en lång skrivelse till Akademien,⁴¹ i vilken han vädjar om hjälp för den idoge Clercken. Linné gör en historisk tillbakablick som slutar med den egna tidens främsta illustratörer: »Merianæ Surinamske insecter, Sebæ naturalier, Frischens foglar, Catesbys fiskar, Ehrets växter, Roesels insecter, Edwards foglar, Regenfuses snäckor, der objectet står så lefwande, som den bäste portrait målare kan afskildra en människjas ansigte.» Han finner att endast uppmuntran, och då främst ekonomiskt understöd, möjliggjort dessa arbeten. »Men lät oss, Mine Herrar, jämnföra dessa vår tids underwärk med de figurer, som Eder egen Clerck gjordt öfwer de raraste Indiens Papilioner, så skall i, Mine Herrar, få se, att sjelfwa swarta afwunden måste tillstå, att ingen af alla de före nämnde, ja ingen i hela werlden hunnit præstera någon bok med figurer af sådan raritet, prakt, liflighet och skjönhet, som med Hr Clercks kan ställas i parallel.» »Jag kan nästan förtryta, att en man uti så ringa situation, och utan minsta understöd, allenast med en brinnande hog att hedra sitt fädernesland, har kunnat hinna fram om alla andra; men då jag betänker hans swaga situation, skjär det mig i innersta hjertat, att se honom, consecrerad för wettenskaper, delabrerad uppgifwas, utan uppmuntran, utan erkjänsla.» Linné vänder sig till »Magnater» och önskar se dessa som »Mæcenater»; han hade först i manus skrivit att dessa »gjordt intet», sedan ändrat till den försiktigare formuleringen att

dessas »tilkommer at upmuntra och befordra». »Desse Magnater äro hela rikets driffjädtrar; hwad wore wäl för ett helt rike, att sätta en idog Clerck uti någon fördelagtig situation.»

Linnés skrivelse upplästes, och i protokollet från den 6 februari 1765⁵¹ står att läsa hur Linné »på det ömaste upmuntrar Academien, at söka hos Hans Kongl. Majestet eller hos Riksens Ständer befordra Herr Clerck til någon hjälp och understöd, til at fortsätta des begynta präcktiga och nästan makalösa Verk om Insecterne». Och Akademien konstaterar att detta hedersamma verk »ej utan Publict understöd kan fortsättas». Clerck, som under behandlingen av frågan lämnat lokalen, lät sända upp ett exemplar av *Icones* för visning.

Vetenskapsakademiens goda vilja till trots hände inget till Clercks hjälp under våren. I juni blev den ekonomiska situationen ohållbar och Clerck vände sig till Akademien och »anhöll at K. Akademien ville utan interesse på 6 månader förskjuta honom 3 000 dlr kpmt. emot underpant af 6 Exemplar af Des prächtiga verk, *Icones Papilionum coloribus pictæ*, som kosta 600 dlr kpmt stycket. Sedan han tagit afträde, öfverlades här om, och beslöts, at ehuru fattig Cassan nu är, så at denna Summa med möda kan prästeras, ville dock Akademien, i anseende til Herr Clercks nödträngda tilstånd, bevilja det begärda lånet, hvarom Bokhållaren tilsades.»⁵¹ En månad senare var Clerck död.

Præses biskop Mennander, Lidbeck, Bergius och Wargetin besökte den »afledne Herr Clercks änka, hvilken förklarar sig ej vara i stånd at åter igenlösa de hos Akademien pantsatte exemplaren af Des Mans *Icones*, utan var nögd at Akademien gjorde sig betald genom exemplarens försäljande; hvarjämte Hon beklagade sig för medellöshet skul ej mäckta låta fullborda illumineringen af några påbegynta exemplar af samma Värk, mindre at fortfara med flera exemplars förfärdigande, ehuru Arbetarne, som Herr Clerck i lifstiden där til upöfwat, ännu woro i Hennes disposition, anhållandes fördenskull det ville K. Akademien åtaga sig förlag så til det ena som det andra. K. Akademien var mycket bekymrad här om i anseende til den skada och skam det å ena sidan vore, at låta et så hederligt värk afstadna, sedan det så långt hunnit, och å den andra, i anseende til Sin medellöshet och det vågspel det vore at ingå i något vidare förskott där til. Ändteligen beviljades, at om et eller annat af de Exemplar, som Akademien har i pant, kan försäljas, vill K. Akademien insticka de därföre inflytande penningar uti nytt förlag til flera Exemplars förfärdigande, uti hvilka K. Akademien då förbehåller sig sin säkerhet. Herrar Bergius och Wilcke åtogo sig at accordera med Illuminateurerne och hafva uppsigt på dem och deras arbete.»⁵¹

Så övertog Akademien arbetet med Clercks *Icones*; redan 1769 var 13 av totalt 18 färdigställda exemplar sålda, varmed Akademien gjorde sig betald och änkan erhöll överskottet. Ända fram till på 1790-talet kolorerades nya exemplar; Clercks arbete kröntes äntligen med framgång – och blev en god affär för Akademien.

Arbetssätt och ekonomi

De preparerade fjärilarna, grundmaterialet för Clercks *Icones*, torde inte ha vållat några större problem. En del av dem fanns i de egna samlingarna, hopbringade av Clerck själv och genom byte med andra entomologer. Han författade också en liten skrift, *Nomenclator extemporaneus rerum naturalium*,⁶³ en katalog över växter, insekter och snäckor uppställda efter Linnés *Systema naturæ*. »Med liten understrykning eller afprickning kan det, man hafver, utmärkas, då det öfriga anses såsom brist; och således både det som finnes och fattas, utan mycken tidspillan, möda och pappers öda, gifvas androm tilkänna. Härigenom får den ene tillfälle at villigt räcka den andre handen.»⁶⁴ Denna förteckning, en föregångare till de byteslistor och priskuranter som skulle bli så vanliga under senare delen av 1800-talet, hade Clerck på eget förlag. Att den uppsakttades framgår av ett brev från Linné: »Vår bokförare Steiner säger, att studenterna fråga mycket åter Edert wärk om Nomenclator och begiär ½ tiog exemplar att afsätta.»⁶⁵ Företaget andas ren entusiasm och idealitet och har säkert inte bringat Clerck någon nämnvärd ekonomisk vinning – men säkerligen ökat hans samlingar. Tillgången till Lovisa Ulrikas fjärilsamling var givetvis en enastående möjlighet för Clerck; med våra dagars mått mätt var emellertid också dessa de dyrbaraste av samlingar helt obetydliga, och sedan fjärilarna för *Icones* är målade är de i det närmaste uttömda på sällsamheter och Clerck börjar kopiera ur publicerade planschverk.

Originalmålningarna utfördes inte av Clerck ensam, han hade därvid hjälp av Borg och troligen också av Rising. De betalades med »3 dlr för hwar figur, om den är stor eller liten».⁶⁶ Clerck var emellertid också entomologen, och har givetvis styrt arbetet och varit ansvarig för slutresultatet. Men utan den skickliga hjälpen hade han troligen inte varit mäktig att genomföra arbetet. Erik Borg, som uppges vara född 1737 i Strängnäs och död i Stockholm redan 1767, var student vid Uppsala universitet 1758. Han lärde till kopparstickare hos Anders Åkerman, och utförde gravyrer redan till Clercks *Svenska spindlar* (1757). Inga lättillgängliga uppgifter finns om Carl

Rising.⁶⁷ Han kom att kolorera merparten av exemplaren av *Icones*, och detta med utmärkt skicklighet, men dog dessvärre utfattig 1794.

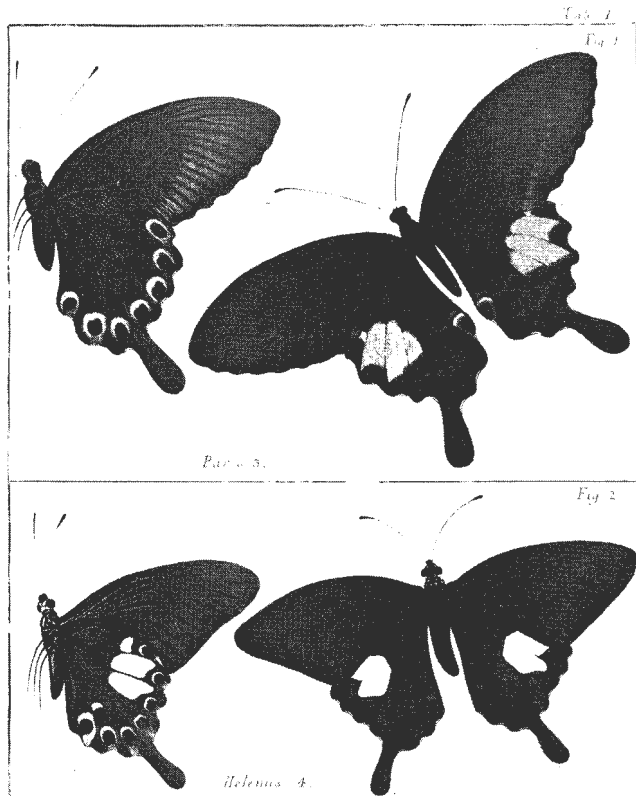
Arbetet utfördes med en utomordentlig precision och är för 1700-talet vad bröderna von Wrights fjärilsmålningar är för 1800-talet. Under den mörka årstiden måste man ha haft stora problem med att få ett tillfredsställande arbetsljus för detta detalj-måleri. Penslarna fick man som regel själv tillverka liksom man själv rev färgen. Denna synes ofta vara av täckfärgskaraktär, ibland med en blank, nu ofta krakelerad yta, troligen av överstruken äggvita.

Clerck själv stod inte Borg och Rising efter i skicklighet. Originalen uppvisar en viss variation i utförandet, men det är endast i vissa fall möjligt att avgöra vem som har målat vad. Clerck har ofta en mindre »proffsig» penselföring, en mjukare perfektion, vilket är till fördel när det gäller natt-flyn etc., som har mjuka teckningar. Många av de tropiska dagfjärilarna har distinkta, precisa teckningar som passar Borg och Rising väl. Jämförelsevis enkla är naturligtvis de original som Clerck på sin ålders höst kopierade från planschverk, vilka inte gav ögat möjlighet att tränga in bland fjun och fjäll. Clercks hand blir för övrigt ostadigare med åren, vilket väl kan följas i hans handstil.

Kungl. Vetenskapsakademiens bibliotek bevarar nästan alla kända original till *Icones* och därutöver ett antal fjärilsbilder utförda tidigare under 1750-talet (endast i mindre omfattning använda för *Icones*). Originalen är kända till 45 av de totalt 64 graverade plåtarna. De är oftast utklippta och ordnade planschvis, och därför finns inte alltid alla original till resp. plansch bevarade. Ytterligare finns 13 original uppenbarligen avsedda för *Icones*, men aldrig graverade.

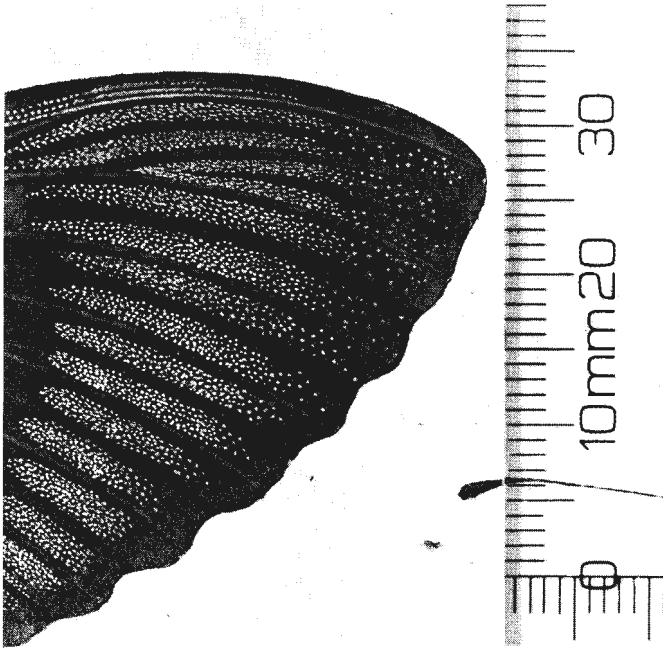
Originalens kontur och huvudteckningar (som vingarnas ribbförgrening) överfördes till kopparplåtarna genom ett kalkerförfarande. Dessa kalkerpapper (oljat papper)⁶⁸ finns bevarade tillsammans med ett grafitbestruket (?) papper som använts vid proceduren. Arbetet har inbesparats genom att fjärilarnas ena vinghalva avritats på kalkerpapperet, som sedan vänts och givit gravören hela fjärilen symmetrisk på plåten. I åtminstone vissa fall har originalmålningarna kompletterats med streckteckningar, som gjort det lättare för gravören att uppfatta vilka vingteckningar som eventuellt skulle bearbetas och ges någon struktur redan i trycket.

De hamrade kopparplåtarna inköptes för 10 dlr kmt stycket.⁶⁹ Gravyren utfördes av Carl Bergquist i en kombination av etsning och kopparstick,⁷⁰ ett vanligt förfaringssätt. Planscherna till den första delen har oftast endast vissa detaljer och texten stuckna, det övriga etsat, medan den andra delen på några få planscher när är helt i kopparstick.

Carl Erik Bergquist, född 1711 och död 1781, hade lärt gravera för Erik Geringius och var gravör vid Akademien. Han hörde till de mest anlitade gravörerna och har utfört åtskilliga illustrationer till bl. a. Linnés arbeten. Bergquists arbeten kan inte jämföras med vad Rehn och Floding åstadkom, men utmärkes av en hantverksskicklighet som utmärkt svarar mot behovet i den typ av uppdrag han utförde. Carl De Geer var inte helt nöjd med Bergquist,⁷¹ men lät honom i alla fall gravera de 238 planscherna till sitt insektsverk.

Kostnaden för graveringen var betydlig; de bevarade räkningarna från Bergquist visar att varje plåt till *Icones* första del betalades med 50 dlr kmt; summan inkluderade tryckningen, 6 dlr kmt per 100 avdrag, medan det är osäkert om också papperskostnaden är inräknad. För plåtarna till den andra delen debiteras mindre, 40 dlr kmt per plåt (1761); prisskillnaden torde bero på att det vid denna tidpunkt endast togs ett 20-tal avdrag (50 exemplar från varje plåt togs 1764). Priset kan också ha påverkats av att graveringen av de

Förstorad detalj av pl. 1 Paris (förlageplansch sign. E. B.) som visar hur Erik Borg med sin fina pensel, hög precision och stort tålamod, har prickat de ljusa fjällen på vingen. Punkterna (fjällen) är ungefär av storleken $1/5$ mm, och på bilden rymms i det närmaste 2 500 stycken! Förf., som själv målar fjärilar med hög precision, kan intyga det nästan osannolika arbete som ligger bakom en *kolorering* av detta slag!

små fjärilarna i första delen också noggrant visar vingarnas teckningar, ett merarbete; den andra delens planscher är till stor del endast konturgravyrer till stöd för koloreringen. Inventeringslistorna, som måste tydas med en viss försiktighet (de förtecknar allt från exakta siffror på antal kolorerade och okolorerade blad av enskilda planscher till »en bundt utaf 576 taflor»), pekar klart mot en planerad upplaga på 100 exemplar, men också att av den andra delens planscher endast tagits 50 exemplar. Så har säkerligen skett endast för att utgifterna för tillfället skulle hållas nere; nya avdrag kunde ju tagas senare utan större besvär, och så skedde också från 1780-talet.

Det bör noteras att man tydligen normalt tog ett 20-tal avdrag extra för en planerad upplaga om 100 exemplar; säkert blev ett eller annat avdrag mindre lyckat och därtill kunde ju koloreringen misslyckas i några fall. Vidare verkar det som om man i det monotona arbetet med plåtarnas tryckning inte så sällan glömde sig och tog för få eller för många avdrag, eller helt enkelt inte var så noga med ett precist antal.

Koloreringen utfördes efter förlagor, kolorerade planscher som säkert godkänts av Clerck. Dessa signerades, som tidigare omnämnts. Till den andra delen av *Icones* är inga signerade förlagor kända, säkerligen därför att koloreringen utförts av Clerck, Borg och Rising själva; den första delen kolorerades ju även av andra händer. Att Clerck själv deltagit i koloreringsarbetet torde ha varit en ekonomisk nödvändighet; förhållandet styrkes av en typtryckslapp, klistrad på förtitelbladet till Joseph Banks exemplar: »Exemplar ab auctore coloribus fucatum, in usum amici, D. Prof. Bergii» (exemplaret handkolorerat av författaren, för vänners bruk).

Det kolorerades 6 exemplar av *Icones* i varje »omgång», och för koloreringen av 6 planscher betalades 36 dlr kmt, efter myntreformen 1776 efter tidsåtgång (svårighetsgrad) 2 eller 2,32 riksdaler. Tidsåtgången visar sig ha varit i genomsnitt en dag per plansch; det förvånar inte. Få andra handkolorerade verk kan jämföras med *Icones* när det gäller precisionen i koloreringen. Fjärilsvingarna har i många fall fått fjällbepudringen ditprickad med en minimal pensel styrd av en mycket säker hand, för en stor fjärl kan det röra sig om storleksordningen 10 000 prickade fjäll!⁷² Här kan också denna bepudring ibland framstå ljus mot mörk botten, vilket annars är ovanligt, då man nästan alltid låter gravera dessa strukturer. Wilhelm Junk skriver i en av sina Rara-kataloger att de är »meisterhaft colorirt» och »stehen den Tafeln von Hübner nicht nach».⁷³ Från vetenskapligt håll har ibland hörts andra tongångar, men det gäller då oftast den första delen, som ju vanligen är jämförelsevis dåligt kolorerad. Junk berättar om microlepidopterologen Zeller i Stettin, som från Königliche Bibliothek i Berlin fick låna *Icones*, som kom till honom i en försändelse assurerad för 300 Thalern. Boken returnerades några veckor senare assurerad för 30 Thalern, emedan »so ein Dreck wäre nicht mehr wert».⁷⁴ Denna bristande förmåga att uppskatta kvaliteter utanför vetenskaparens eget snäva synsätt har tyvärr alltid varit utbredd bland fackfolket.

Försöker vi göra en sammanställning av de kostnader vi nu känner, finner vi:

- originalmålningarna, 341 figurer à 3 dlr kmt, 1 023 dlr kmt; om vi räknar med att Clerck själv målat ungefär hälften av fjärlarna, stannar kostnaden vid 600 dlr kmt.
- kopparplåtarna, 67 stycken (även kasserade inräknade), 670 dlr kmt.
- graveringen av plåtarna del I: 1 250 dlr kmt, del II: 1 720 dlr kmt och titelplanschererna 240 dlr kmt, totalt 3 210 dlr kmt.
- koloreringen, 60 planscher (5 kasserade kolorerades) à 6 dlr kmt gör för ett ex. 378 och för 6 ex. 2 268 dlr kmt.⁷⁵

Clercks totala utlägg när han 1765 har de första 6 exemplaren färdiga blir då runt 6 750 dlr kmt, vilket per exemplar gör 1 125 dlr kmt. Kostnaderna för de första 18 exemplaren blir 11 286 dlr kmt. *Icones* såldes för 600 dlr kmt exemplaret, 18 försålda exemplar skulle inbringa 10 800 dlr kmt. Trots de många brister som vidlåter en beräkning som denna, kan vi med säkerhet konstatera att kostnaderna för Clerck varit stora, och att affären skulle komma att »gå jämnt upp» kanske först vid 20 försålda exemplar av *Icones*.

Upplagans storlek och antalet kolorerade exemplar

Utöver uppgifterna om exemplaren till Lovisa Ulrika och Linné, finns för tiden före 1765 endast information om ytterligare en fullständig *Icones*. Det är i ett brev från Osbeck, som i november 1762 tackar Clerck för ett okolorerat exemplar.⁶⁰ Senare undrar han om det är möjligt att för några dagar få låna ett illuminerat sådant.⁷⁶ Men säkerligen fick också Bergman, Alströmer och Solander sina exemplar; Forsskål lämnade i början av 1761 Danmark för resan till Arabien, och torde därför aldrig ha fått mera än de första planscherna under Uppsalatiden.

Som tidigare nämnts planerade Clerck för en upplaga på 100 exemplar. Den första deleus planscher togs i omkring 120 avdrag, och man bör inte ha haft anledning att trycka mera än 110 exemplar (=10 överex.) av texten.⁷⁷ Inventeringen från 1774 noterar 65 texter till del I och 66 dedikationer till del II. Om vi antar att man tryckt 110 exemplar så skulle således ca 45 exemplar ha använts fram till 1774; vi vet säkert att 18 kolorerade exemplar färdigställts mellan 1764–1774; det skulle då återstå ca 25 exemplar som använts före 1764.

Man kan sluta sig till att när de första avdragen togs från plåtarna med drottningens fjärilar, har det rört sig om ett 20-tal avdrag. Inventeringen från 1774 noterar som nämnts ca 65 texter och dedikationer till båda delarna; men där finns också en uppgift om 77 deltitelblad och register (på 2 blad). Det finns alltså ca 10 exemplar fler av detta senare tryckta ark. Det bör då ha använts ca 10 texter och dedikationer före denna tryckning. Här passar de ovannämnda 6 exemplaren till Lovisa Ulrika etc. väl in; säkert har Clerck givit bort några ytterligare⁷⁸ och haft något exemplar kvar själv. Vi finner alltså att ca 10 av de ursprungligen ca 20 avdragen säkerligen använts före tryckningen av arket med deltitelbladen etc.

De resterande 10-talet texter användes för okolorerade exemplar som

bands först sedan deltitelbladen etc. hade tryckts. Dessa exemplar var avsedda för försäljning och numrerades med handskrift i den lilla »kulan» i centrum nederst på ramverket till första delens graverade titelblad. Tre av dessa exemplar har påträffats, numrerade 4, 5 och 9;⁷⁹ de har deltitelblad och den nya löpande numreringen 1–55 med register på 2 blad. De kännetecknas (utöver numreringen i kulan) av den andra delen, som har det graverade titelbladet utan text. Exemplaren 4 och 5 har planscherna i état I, med kompletteringar i handskrift av Clerck. 1774 finns 8 av dessa okolorerade exemplar kvar i lager.

Slutekvationen blir, att antalet exemplar före 1764 kan beräknas till ett drygt 20-tal, varav endast några få var kolorerade. 1764 trycktes, efter korrigeringar på plåtarna, ca 50 exemplar av andra delens planscher. När koloreringsarbetet samma år börjas, finns av planscherna till del I ca 90–100 avdrag (varav en del kolorerade) och till del II de nya ca 50 avdragen.

Det går med hjälp av Akademiens förda räkenskaper att precis fastställa hur många exemplar av *Icones* som kolorerades efter Clercks död.

De första kolorerade exemplaren av *Icones* i sin slutliga utformning, med graverad text på andra delens titelblad, tryckta förtitelblad och register på 2 blad, har säkerligen varit de 6 exemplar som Clerck pantsätter hos Akademien i juni 1765. Dessa var, liksom de tidigare omnämnda okolorerade exemplaren, numrerade. De okolorerade och kolorerade exemplaren har egna nummerserier. Sedan Akademien övertar utgivningen numreras inga fler exemplar. Exemplaret i LUB inköptes »emot 5 a 600 Daler Kopparmynt» i slutet av 1767 genom Wargentins;⁸⁰ det bär nr 4 och är således ett av de pantsatta exemplaren.

Akademien hade Borg och Rising att tiden augusti 1766 till mars 1767 kolorera planscher för färdigställande av ytterligare 12 exemplar, varav 6 påbörjats före Clercks död. Endast planscher till den andra delen behövde koloreras, av första delens planscher fanns kolorerade serier. Dessa 12 ex. bands av Johan Gottsman; de 6 första i »marmorband» à 15 dlr kpmt sommaren 1767, de 6 andra i »franska band» à 12 dlr kpmt något år senare. Den 20 december 1769 får Anna Margareta Clerck räkningen från Akademien, vilken visade att 13 av de hittills 18 färdigställda exemplaren var sålda, varmed Akademien gjort sig betald och det resterande överskottet på 2 136 dlr kmt utbetalades till henne. Den 28 april 1773 erhåller Anna Margareta 1 200 dlr kmt för »twänne exemplar, som woro de sista, af min Salige Mans Herr Commissarien Clercks Icones Insectorum Rariorum».⁸¹

Akademien inventerar nu det resterande materialet, och låter Rising (Borg dog 1767) under januari–april 1774 kolorera nya planscher för komplettering, så att 6 nya exemplar kunde färdigställas. *Icones* säljer priset till trots och behovet av nya exemplar gör att Rising kolorerar ytterligare 24 exemplar, varav 6 exemplar är färdiga till vardera åren 1777, 1780, 1791 och 1793.

Den 23 juli 1794 »Gaf Secreteraren tilkänna Målaren Risings timade död, som hittills ensam målat taflorna til Clercks Fjärillverk, hwilkets vidare utgifvande derigenom kommer at afstadna. Och som han dödt i aldrayttesta fattigdom, anhöll om någon liten begrafnings hjälp, för en på sitt sätt välförtjent man; hwartil ock nu 10 Rdr beviljades. För at åter fortsätta Insect arbetet, hvaraf 6 Expl. på 23 taflor nära, åter äro färdiga, skulle secreteraren helst genom offentl. intimation, höra sig om, efter något skickligt Subject, som däruti kunde inöfvas, och om det lönar sig fortsätta arbetet.»⁸¹ Först in på följande år, den 11 mars, »Anmälte Herr Nicander en unger Man vid Namn Aleander, som är snäll ritare och känd samt adproberad vid K. Målare Akademien, och jämväl för någon tid sedan påtagit sig samt til nöjes börjat, fortsättningen af Clercks målade *Icones Insectorum*, hvaraf han upvisat flere taflor och vidare därmed fortfar».⁸³

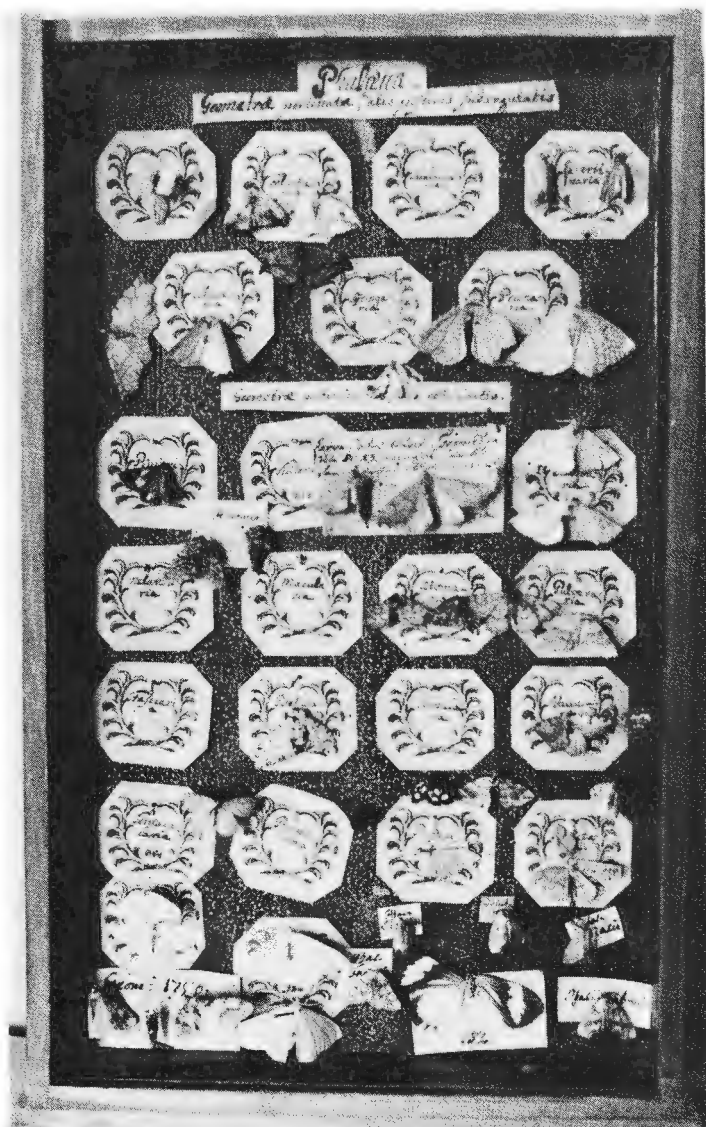
Johan Abraham Aleander, född 1766, blev anställd som ritare, dessinator, vid Vetenskapsakademien, dock utan lön; han betalades för varje enskilt arbetsuppdrag. Han kvarstannade vid Vetenskapsakademien till 1829 och tjänstgjorde 1801–43 också som extra lärare vid konstakademien. Han dog 1853 i Stockholm.

Först den 13 juni 1797 är de 6 *Icones*, som börjades av Rising, fullbordade av Aleander, som betalas för 24 planscher.⁸⁴ Flera än dessa planscher kolorerades aldrig av Aleander för *Icones*.

För exemplaren på 1790-talet, eller en del av dem, togs nya avdrag från plåtarna, på större papper än tidigare. Av dessa fanns ännu 1820 kvar 3 exemplar för försäljning hos Akademien. Entomologerna Gabriel Marklin och Carl H. Boheman, födda 1777 resp. 1796, köpte båda vid något tillfälle *Icones* och fick då exemplar på det stora papperet.⁸⁵

Vi kan avslutningsvis summera att totalt 54 exemplar kolorerades åren 1764–97; av dessa kolorerade Clerck, Borg och Rising 12, Borg och Rising 6, Rising ensam 30 samt Rising och Aleander 6 exemplar.

Kvar hos Akademien fanns sedan ett antal planscher och ett 20-tal texter, dedikationer och register. I samband med den genomgång av materialet som gjordes i slutet på 1800-talet, lät man av detta material sammanställa ett antal mer eller mindre kompletta exemplar, som av Hedberg bands i enkla pappband. Ytterligare defekta exemplar sammanställdes så sent som på

En låda med fjärilar ur Clercks insektsamling, som numera förvaras på Naturhistoriska Riksmuseet (foto förf.).

1960-talet och såldes vid utförsäljningen av dubletter från Vetenskapsakademien 1967.

Historien om Clercks fjärilsverk har så nått sitt slut. Undersökningarna är emellertid ingalunda avslutade med denna uppsats, det återstår åtskilliga

oklarheter att bringas i ljuset. Till de intressantare resultaten av forskningarna så här långt, hör omdateringarna av planscherna till den så kallade tredje delen, från 1764–65 till 1759, samt att den andra delen förelåg färdig redan 1761, året 1764 på titelbladet till trots. Huruvida detta kommer att få till följd att några fjärilar enligt de zoologiska nomenklaturreglerna får byta namn, överlåtes åt International Trust for Zoological Nomenclature i London att undersöka.

Det ligger utanför ramen för denna uppsats att teckna Clercks porträtt, men jag vill gärna avsluta med några intryck av denne »en av de mest tilldragande gestalterna i tidens svenska bildningshistoria».⁸⁶

Clerck framstår som en människa av ovanlig begåvning, energisk och entusiastisk. Varken lärd eller rik åstadkom han planschverk som väckte uppmärksamhet i vetenskapliga kretsar i hela Europa, och idag vetenskapligt såväl som bokhistoriskt intar en framträdande plats. Clerck var uppenbarligen både av konstnärlig och praktisk natur, i sammanhanget utmärkta egenskaper: han var precisions-människan, som med skarpa ögon studerade insekternas finaste detaljer och med säker pensel fäste dem på papper; »observatorn», som tillbringade timmar vid ett plank för att få se skymten av en liten spindel; praktikern, som konstruerade håvar och spindel-fällor; esteten, som ordnade krypen i prydliga rutsystem och de stora papilionerna i djärva kompositioner; som målade sitt insektskåp utvändigt i tidens vackra blågrå färg, men invändigt ljust gult, med lådornas insidor blå och deras vaxbelagda bottnar strukna i blågrönt; de uppstuckna insekterna med stora graverade etiketter, försedda med ramverk i form av girlander och blad; en helhet av anslående skönhet. Clerck, som gav Sverige och världen spindelvetenskapens grundläggande arbete och en av de vackraste fjärilsböcker som någonsin presterats. I förordet till denna skriver han till oss: »skulle min och andra vittra Mäns nitiske möda sakna någon Läsares milda omdöme, så må den samme vara försäkrad, at vi åskåde Skaparens verk med så stort, om ej större, nöje, än han som upoffrar sin tid på verldenes fåfänga».

Med brinnande håg i linneanskt sus.

Bibliografi

Av berättelsen kring fjärilsverkets tillkomst har framgått, att detta av olika skäl vid olika tidpunkter kommit att ha olika sammansättning av planscher etc. I det följande lämnas beskrivningar över dessa olika »kompositioner». För förståelsen av dessa »kompositioner» är också en fullständig plansch-förteckning nödvändig, vilken även kompletteras av en plansch-bilaga, som avbildar en del av planscherna.

1 Svänske Phalæner (= <i>Icones</i> I, komposition 1)	s. 43
2 <i>Icones Insectorum Rariorum</i> (= <i>Icones</i> I, komp. 2)	s. 47
3 Drottningens Papilioner (= <i>Icones</i> II, komp. 1)	s. 49
4 <i>Icones Insectorum Rariorum</i> I–II (= <i>Icones</i> I, komp. 3+ <i>Icones</i> II, komp. 2)	s. 51
5 <i>Icones Insectorum Rariorum</i> III	s. 60
Plansch-förteckning	s. 61
Plansch-bilaga	s. 73

Gemensamt för *Icones* »kompositioner» gäller:

Format: 4°

Papper: text och planscher tryckta 1759–65:

vattenmärke: C & I HONIG, undantagsvis J HONIG, ZOONEN, J H & Z,
PRO PATRIA m. fl.

storlek oskuret 27–28 × 21–22 cm.

Planscher tryckta på 1780-talet:

vattenmärke ADRIAN ROGGE, undantagsvis ZOONEN m. fl.

storlek oskuret 30 × 24 cm.

Text: totalt 22 s.; av dessa ingår 20 s. i den slutliga *Icones* I–II (ett register på 1 blad användes endast för *Icones* II, komp. 1).

Typsnitt: antikva, versalerna=sent barocksnitt skuret av J. P. Artopæus före 1716; de återfinns som Kleine Missal Antiqua m. fl. i J. G. Pöetzsch's stilprov från ca 1760.

Texten trycktes sannolikt av Lars Salvius (versaler av samma typsnitt återfinns i Clerck's Svenska Spindlar 1757, som trycktes av Salvius.)

Graverade titelblad: ritades av L. Gottman och graverades av C. Bergquist.

Planscher: totalt graverades 66 (kända) planscher, av vilka 55 användes för den slutliga *Icones* I–II.

Originalen målades av C. Clerck, E. Borg och möjligen också av C. Rising.

Graveringen utfördes av C. Bergquist (några få pl. har graverats av annan hand.)

Koloreringen utfördes huvudsakligen av C. Clerck (–1765), E. Borg (–1767), C. Rising (–1794) och J. A. Aleander (under tiden 1795–97).

1. [Sväske Phalæner]

Publicerades succesivt allt eftersom planscherna färdigställdes, hösten 1758–hösten 1759.

(Grav. titelblad:)

CAROLI CLERCK | Reg: Soc: Scient: Upsal: Membr: | ICONES
INSECTORUM | RARIORUM | Cum Nominibus eorum trivialibus, locisque e |
C: LINNÆI Arch: R: et Eqv: Aur: Syst: Nat: Collegatis | Holmiæ 1759.

Text: [8] s. (= ded. [4] + förord [4] s.)

Planscher: Grav. titelblad, okol.;

12 pl., numrerade: Tab. 1–12; grav. (etsn. och kprst.), okol. eller kol.

* *Inget exemplar, fullständigt och bundet i samtida band, har påträffats. Def. exemplar i KVA b, Clerck MS Orig. till Icones (ur Clercks kvarlåtenskap) och Entom. ant. 1–6 (har tillhört C. H. Boheman).*

Planschsammansättning

Ref. till beteckningarna i planschförteckningen; sammansättningen av C. H. Bohemans ovan nämnda exemplar markerad med kursivering.

Grav. titelblad: *a*

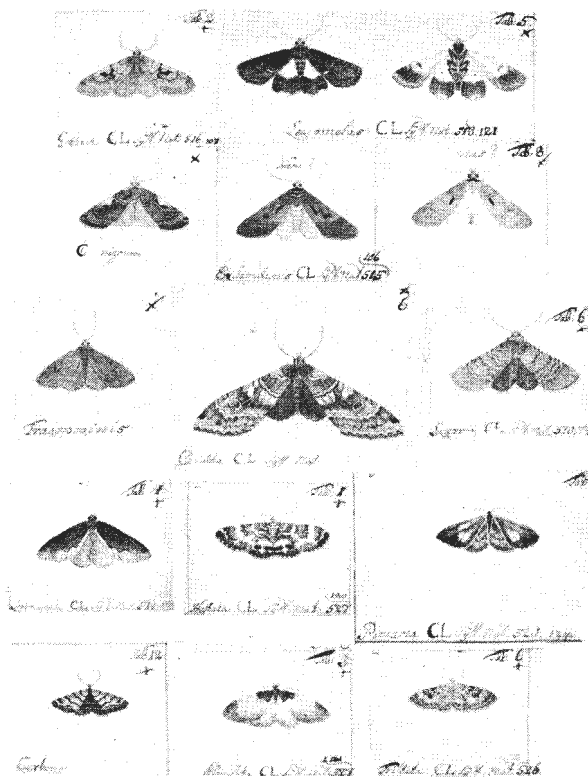
1 Gothica: <i>a, b</i>	7 Hirtaria: <i>a, b</i>
2 Fusca: <i>a, b</i>	8 Lota: <i>a, b</i>
3 Prosoparia: <i>a, b</i>	9 Tipuliformis: <i>a, b</i>
4 Russula: <i>a, b</i>	10 Alströmeriana: <i>a, b</i>
5 Floccosa: <i>a, b, c</i>	11 Capitella: <i>a, b</i>
6 Plagiata: <i>a, b</i>	12 Svammerdamella: <i>a, b</i>

Kommentar

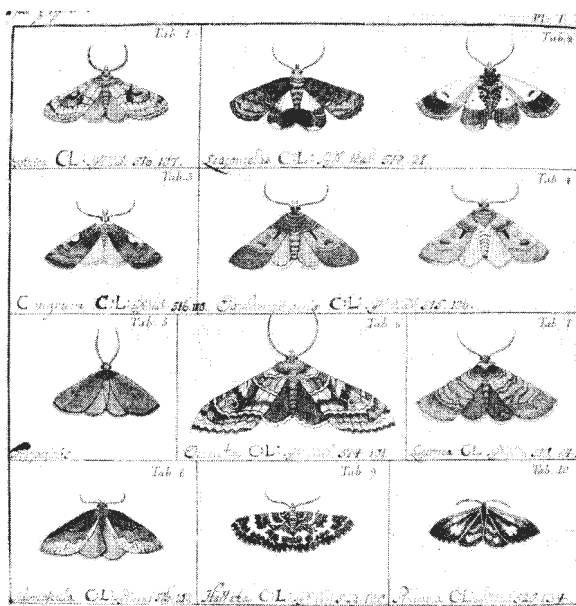
Dessa planscher utgör början av Clercks fjärilsverk.

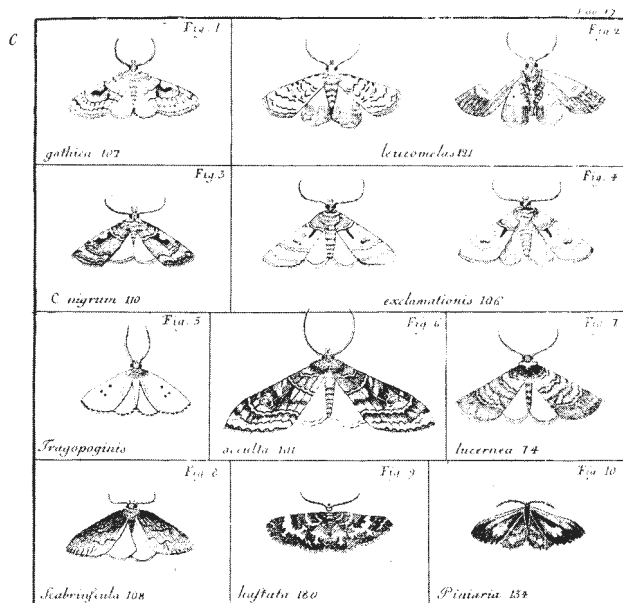
Den allra första serien avdrag (état I) finns bevarade i ett exemplar; det har ur Clercks kvarlåtenskap sammansatts vid 1800-talets slut och inklistrats i en volym tillsammans med originalmålningar.⁵² Samlingen utgörs av pl. 1–12 (pl. 11 saknas dock); därtill har fogats det graverade titelbladet (état I) och den tryckta texten. De båda första planscherna föreligger här med planschbeteckningen »Pl.» och i smårutorna »Tab.», vilket kommenterades av Linné¹² och genast ändrades av Clerck. Alla planscherna är således

a

b

Planschen 1, 13 Gothica i 3 olika stadier:

- a) Originalmålningarna, utklippta och placerade i den tänkta ordningen.
 - b) Det första avdraget från plåten (var. a; överst t. v. har Clerck skrivit »1sta profwet»), med numreringen Pl. 1 och Tab. 1, Tab. 2 osv. (angående Linnés anmärkningar häröver se s. 14). Clerck har för hand skrivit ut artnamnen och hänvisningarna till Linnés *Systema Naturæ*, C: L: Syst: Nat: 516: 107. etc. Linné kommenterade: »C. L. Syst. nat. ehuru det hedrar mig, tycker jag at det kan borttagas, och allenast sättas Gothica 107, Leucomelas 21; ty föga behöfves första numret, när § är citerad, och i företalet äller wid titulen säges med ett ord at nomen triviale med nummer, äro tagne af Linn. syst. naturæ.»
 - c) Sista état (var. d, okol. exemplar). Som synes följde Clerck i varje detalj Linnés råd. Ändringarna på plåten kunde utan större praktiska problem utföras med hjälp av skrap- och polerstål.
- (a) och b) KVAB; b) och c) beskurna i nedre delen.)

provtryck, på vilka rättelser gjordes, efter vilka sedan gravören korrigerade på plåtarna. De saknar t. ex. de graverade fjärilsnamnen, som istället är ditskrivna för hand av Clerck. Endast ett fåtal provavdrag togs från varje Pplåt; utöver den här nämnda serien är också endast enstaka exemplar av dessa avdrag kända.

En serie med de 7 första planscherna i état II (pl. 5 Floccosa i état III) har tillhört entomologen C. H. Boheman.⁵³ Till serien hör också det graverade titelbladet i état I, men ingen text. Planscherna är kolorerade, och de svarar

säkerligen mot de som Linné erhöill i febr. 1759 och som »naturalisterna» i Uppsala erhöill successivt under året. Dessa planscher har numreringen graverad 1–7; antalet avdrag kan inte närmare bestämmas, men det torde inte ha varit så många (endast några få har påträffats). Redan på sommaren 1759 beslutades om ny ordningsföljd på planscherna och numreringen på plåtarna ändrades i slutet av sommaren eller under hösten. Man kastade då emellertid inte de tidigare avdragen; man kan således finna dessa tidiga avdrag ingå i den slutliga versionen av fjärilsverket.

De ytterligare graverade 5 planscherna är numrerade 8–12 och avbildar liksom planscherna 1–7 svenska flyn m. m. (pl. 9 också 3 glasvingar, varav 2 var nya för vetenskapen), men pl. 10–12 enbart småfjärilar (mott, vecklare och malar). De graverades under våren 1759, men kom inte att ingå i *Icones* I komp. 2, varför deras numrering aldrig ändrades (vilket var fallet med pl. 1–7). De ingår senare i *Icones* I komp. 3, dvs. den »färdiga» *Icones* 1764.

Originalen till planscherna 9 tipuliformis och 11 capittella granskas av Linné i februari 1759;⁵⁹ att inte planscherna 10 *Alströmeriana* och 12 *Svammerdamella* återfinns bland de av Linné granskade planscherna, kan bero på förkomna brev, men också på att de rymmer arter som Clerck givit namnen *Alströmeriana*, *Forskåleana*, *Bergmanniana* och *Linnella*!

Vi vet att Linné fick de första 7 pl. i febr. 1759, men säkert hade då endast provavdrag gjorts; först i aug. samma år får Torbern Bergman plansch nummer 7 och den tryckta texten. Arbetet med de ostasiatiska fjärilarna under våren hade gjort att först sedan drottningen fått sin *Icones* (I, komp. 2) i juli, blev tid att tänka på koloreringen av planscherna. Säkerligen har också pl. 8–12 kolorerats och skickats till »naturalisterne» först under hösten 1759. När Solander i mars 1760³⁶ frågar Clerck hur det går med hans fjärilsarbeten, berörs de »Svänske Phalænerne», och Solander skriver: »Om jag minns rätt är mig berättat at en del är aldeles färdig.» Härmed torde ha avsetts pl. 1–12 med den tryckta texten; om det graverade titelbladet fogats härtill är osäkert men ganska troligt (jfr not 17).

2. [*Icones Insectorum Rariorum*]

Publicerades (Lovisa Ulrikas exemplar) i juli 1759.

(Grav. titelblad:)

CAROLI CLERCK | Reg: Soc: Scient: Upsal: Membr: | ICONES

INSECTORUM | RARIORUM | Cum Nominibus eorum trivialibus, locisque e |

C: LINNÆI Arch: R: et Eqv: Aur: Syst: Nat: Collegatis | Holmiæ 1759.

Text: [8] s. (=ded. [4] + förord [4] s.)

Plansch: Grav. titelblad, okol.;

16 pl., numrerade: Tab. [1–16] (siffrorna i handskrift) eller Tab. 1–16; grav. (ctsn. och kprst.), okol. eller kol.

* *Lovisa Ulrikas exemplar bundet i följande ordning: grav. titelblad + ded. + förord + plan-scher.*

Planschsammansättning

Ref. till beteckningarna i planschförteckningen; sammansättningen av Lovisa Ulrikas exemplar (KB Rar 89) markerad med kursivering.

Grav. titelblad: *a* (möjligen också *b*)

1 Paris: *a, b, c*

2 Polytes: *a, b, c*

3 Agenor: *a, b, c*

4 Niphe: *a, b, c, d*

5 Plexipus: *a, b, c*

6 Demoleus: *a, b, c*

7 Leda: *a, b, c*

8 Assimilis A: *a, b*

Assimilis B: *a*

9 Atlas: *a, b, c*

10 Hirtaria: *c, d*

11 Floccosa: *d, e*

12 Plagiata: *c, d*

13 Gothica: *c, d*

14 Russula: *c, d*

15 Prosapiaria: *c, d*

16 Fuscana: *c, d*

Kommentar

Den förändrade sammanställningen av planscherna återfinns första gången i en samling provtryck på tunt papper.⁵³ Exemplaret, som är okolorerat, omfattar det graverade titelbladet i état I, 16 planscher utan graverad numrering (men med nummer och rättelser i rödkrita) och ett handskrivet register (som aldrig trycktes). Det första kolorerade exemplaret är det som Clerck överlämnade till Lovisa Ulrika i juli 1759. Detta har inte heller graverad numrering, utan istället denna i noggrann handskrift; exemplaret har titelbladet i état I och därtill den just tryckta dedikationen och texten.

Erik Borgs initialer i innermarginalen på baksidan av en plansch som kolorerats av honom för att tjäna som förlaga (förstorad).

Snart graverades planschernas nummer. De tidigare planscher 1–7 får nummerna 10–16; planscher 1–9 avbildar de under våren målade ostindiska dagfjärilar. På titelbladet ändrades »Collegatis» (état I) till »Allegatis» (état II) och efter några avdrag graverades också signaturerna (état III). En bevarad räkning visar att Bergquist till slutet av september 1759 betalats för graveringen av 24 plåtar (= 1 Svänke Phalæner 12 pl + 2 *Icones* 9 pl. + de båda pl. Memnon och Agamemnon). Det graverade titelbladet är ej upptaget på denna räkning. Dedikationen till drottningen och den inledande texten var tryckta för en beräknad upplaga på 100 exemplar. Koloreringen påbörjades sensommaren–hösten 1759, samtidigt som Clerck arbetar med avmålningen av drottningens fjärilar. Som nämnts utfördes koloreringen av en eller flera studerande; Linné hjälpte till att förmedla kontakter: »Den omtalte studerande, som skulle illuminera tabellerne, är icke här utan i Stockholm; väntas ej håller hit för än nästa termin, ty sände jag tabellerne tillbakas.»³⁴ Några förlagor kolorerades av Borg och Rising, efter vilka koloreringen av upplagan skulle utföras. De signerades i innermarginalen med EB, B eller CR i bläckskrift, och är delvis utsökt kolorerade.⁵⁴ Drottningens exemplar, i fin kolorering, kolorerades möjligen av Clerck själv.

När Clerck så småningom genomför den tredje och sista förändringen i kompositionen av dessa planscher, utgallras flera av planscher 1–9 med ostindiska dagfjärilar; de läggs åt sidan, för att eventuellt komma till användning i ett senare skede. Det är dessa planscher som felaktigt brukar anges utgöra början på en tredje del av fjärilsverket. Så är inte fallet, ingen uppgift finns som styrker antagandet; däremot finns det några andra planscher, avsedda för en tredje del.

3. [*Drottningens Papiljoner*]

Publicerades (Lovisa Ulrikas exemplar) i okt. 1761.

(Utan titel)

Text: [6] s. (=ded. [4] + reg. [2] s.)

Planscher: Grav. titelblad (utan text), okol. eller kol.;

39 pl., numrerade: Tab. [1–39] (siffrorna i handskrift); grav. (huvudsakligen kprst.), okol. eller kol.

* *Lovisa Ulrikas exemplar bundet i följande ordning: grav. titelblad + ded. + planscher + reg.*

Planschsammansättning

Ref. till beteckningarna i planschförteckningen; sammansättningen av Lovisa Ulrikas exemplar (KB Rar 89) markerad med kursivering.

Grav. titelblad: a, b

1 Priamus: a	21 Patroclus: a
2 Panthous: b, c	22 Idea: a
3 Panthous: b, c	23 Æropa: a
4 Idomeneus: a	24 Erato: a, b
5 Menelaus: a	25 Marsyas: a
6 Helena: a	26 Bixæ: a
7 Illysses: a	27 Zetes: a
8 Achilles: a	28 Melite: a, b (?)
9 Deiphobus: a	29 Talaus: a
10 Orontes: a	30 Nauplius: a
11 Leibus: a	31 Caricæ: a
12 Medon: a	32 Fullonia: a
13 Anchises: a	33 Cecropia: a
14 Nireus: a	34 Odorata: b
15 Feronia: a	35 Strix: a
16 Alimena: a	36 Luna: a
17 Hector: a	37 Crepuscularis: a
18 Xanthus: a, b (?)	38 Occidua: a
19 Glaucippe: a	39 Fenestra: a
20 Cydippe: a	

Kommentar

Arbetet med drottningens fjärilar gick snabbt undan med Borgs och Risings hjälp. Det börjades i augusti 1759, och redan efter ett halvårs arbete började planschererna graveras; räkningar från Bergquist för tiden 1760–aug. 1761 upptar totalt graveringen av 40 plåtar för *Icones* II (= titelblad, 39 pl.) och 1 för *Icones* I (= omgraveringen av pl. 8 (16) Assimilis). Efter två års arbete, i september–oktober 1761, är de första exemplaren kolorerade och överlämnas till drottningen och Linné.

Drottningens exemplar finns bevarat⁵⁵ och innehåller det graverade titelbladet, en dedikation, 39 planscher med en handskriven numrering 1–39, samt ett register som hänvisar till dessa planscher. Några anmärkningar bör göras; numreringen av planscherna är utomordentligt noggrant utförd för hand, ej graverad. Detta kan avslöjas först vid detaljstudium (bäst genom lupp och i släpljus) och har förbigåtts av tidigare granskare (och mig själv under lång tid).

Registret, som hänvisar till planscherna 1–39, omfattar endast 1 blad och trycktes på samma ark som dedikationen.

Det graverade titelbladet saknar text. Det förefaller naturligt att Clerck inte genast önskade gravera denna; koloreringen tog (som framgår av det följande) lång tid, och några exemplar borde vara helt färdiga innan titel, och särskilt årtal, graverades. Däremot måste det anses som anmärkningsvärt, att drottningens exemplar inte har fått någon titel textad för hand (vilket man kunde göra med stor skicklighet). Det förvånar ju också att Clerck inte tryckte ett register som omfattade också den första delen av *Icones*, när det redan på ett tidigt stadium står klart att de båda ska utgöra ett verk; ett gemensamt register trycks emellertid, men senare.

Den enda förklaringen synes vara att det ännu varit känsligt huruvida drottningens Papilioner skulle utgöra ett självständigt verk eller ej. Kanske skulle drottningen in till presentationen av verket ha möjlighet att fatta beslutet om hon önskade bekosta detsamma eller ej, om det skulle bli en »Papiliones in Museum Ludovicæ Ulricæ» eller en »Icones pars secunda».

4. [*Icones Insectorum Rariorum I–II*]

De första exemplaren var okolorerade och publicerades troligen redan från 1762, de första kolorerade exemplaren var färdiga 1764 eller i början av 1765.

[I]

(Förtitelblad:)

ICONES | INSECTORUM | RARIORUM. | SECTIO PRIMA.

(Grav. titelblad:)

CAROLI CLERCK | Reg: Soc: Scient: Upsal: Membr: | ICONES

INSECTORUM | RARIORUM | Cum Nominibus eorum trivialibus, locisque e |

C: LINNÆI Arch: R: et Eqv: Aur: Syst: Nat: allegatis | Holmiæ 1759.

Text: [10] s. (=förtitelblad [2] + ded. [4] + förord [4] s.)

Planscher: Grav. titelblad, okol., sign.: L. Gottman del., C. Bergqvist Sculpsit.

16 pl., numrerade: Tab. [1–16] (siffrorna i handskrift, ibland dock grav. eller med spår av grav.); grav. (etsn. och kprst.), okol. eller kol.

* *Normalt bundet i följande ordning: förtitelbl. + grav. titelbl. + ded. + förord + planscher.*

[2]

(Förtitelblad:)

ICONES | INSECTORUM | RARIORUM. | SECTIO SECUNDA.

(Grav. titelblad:)

CAROLI CLERCK | Acad: R: Scient: Stockh: Societ: R: Scient: Upsal: Membr: |

ICONES INSECTORUM RARIORUM | Sect SECUNDA | Cum Nominibus

Trivialibus Locisque E | Nob: Equ: LINNÆI Systemate Naturali Adjectis. |

Holmiæ 1764.

Text: [10] s. (=förtitelblad [2] + ded. [4] + reg. [4] s.)

Planscher: Grav. titelblad, okol. eller kol.

39 pl., numrerade: Tab. [17–55] (siffrorna i handskrift); grav. (huvudsakligen kprst.), okol. eller kol.

* *Normalt bundet i följande ordning: förtitelbl. + grav. titelbl. + ded. + planscher + reg.*

Reg. hänvisar till både del I och del II, pl. 1–55.

Planschsammansättning

Ref. till beteckningarna i planschförteckningen.

Vid sammansättningen av planscher har man inte alltid varit så noga med att endast ta planscher i sista état; i många exemplar påträffas därför enstaka planscher i tidigare état.

I sammanställningen nedan, som bygger på genomgång av ett 20-tal exemplar av *Icones* i samtida band, redovisas alla de påträffade plansch-varianterna, varvid de mindre frekventa står inom parentes. Planschsammansättningen i de båda tidiga, okolorerade exemplar som påträffats (numrerade 4 och 5), är markerad med kursivering.

[I]

Grav. titelbl.:	(b), c	9 Tipuliformis:	b
1 Gothica:	(d), e	10 Alströmeriana:	b
2 Fuscana:	(b), (d), e	11 Capittella:	b
3 Prosapiaria:	(b), (d), e	12 Svammerdamella:	(b), c
4 Russula:	(d), e, (f)	13 Paris:	(c), d, (e)
5 Floccosa:	(e), f	14 Polytes:	(c), d
6 Plagiata:	(d), e	15 Agenor:	(c), d
7 Hirtaria:	(b), (d), e	16 Assimilis A:	(b), (c), –
8 Lota:	b	Assimilis B:	(a), b

[II]

Grav. titelbl.:	(a), (b), c	37 Patroclus:	a
17 Priamus:	b	38 Idea:	a
18 Panthous:	(b), c	39 Æropa:	a
19 Panthous:	(b), c	40 Erato:	(a), b
20 Idomeneus:	(a), b	41 Marsyas:	(a), b
21 Menelaus:	a	42 Bixæ:	a
22 Helena:	(a), b	43 Zetes:	(a), b
23 Illysses:	a	44 Melite:	(b), c
24 Achilles:	a	45 Talaus:	(a), b
25 Deiphobus:	(a), b	46 Nauplius:	(a), b
26 Orontes:	(a), b	47 Caricae:	a
27 Leibus:	a	48 Fullonia:	(a), b
28 Medon:	(a), b	49 Cecropia:	(a), b
29 Anchises:	(a), b	50 Odorata:	b
30 Nireus:	(a), b	51 Strix:	(a), b
31 Feronia:	a	52 Luna:	a
32 Alimena:	(a), b	53 Crepuscularis:	(a), b
33 Hector:	(a), b	54 Occidua:	(a), b
34 Xanthus:	(a), (b), c	55 Fenestra:	a
35 Glaucippe:	a		
36 Cydippe:	(a) b		

Kommentar

Utformningen av den slutliga versionen av *Icones* började säkerligen ganska snart efter det drottningen fått förstlingen av sina fjärilar, och tydligen inte gjort några anspråk på verket. På grund av bl. a. den omnämnda processen som Clerck hade att föra, blir emellertid arbetet försenat ett par år.

Den slutliga *Icones* utgöres av en ny komposition av de svenska Phalæner-na och ostindiska dagfjärilarna (del I) och drottningens Papilioner (del II).

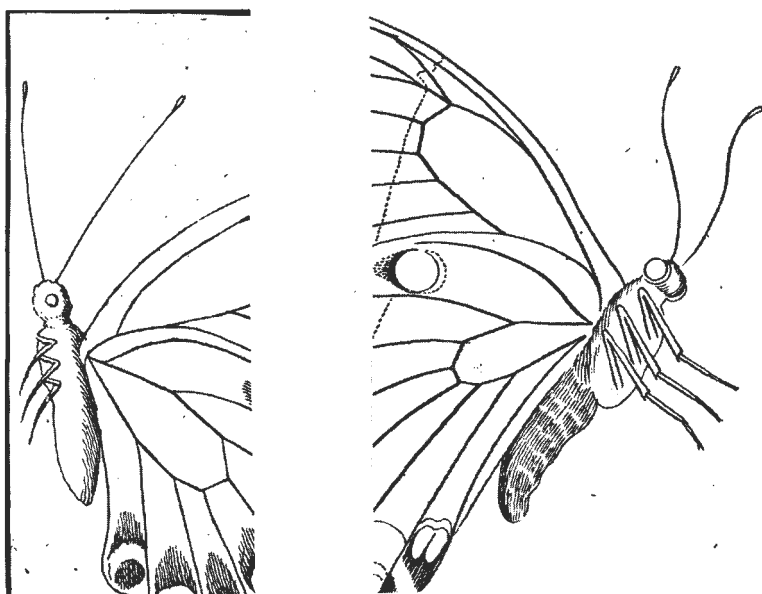
Icones Insectorum Rariorum del I

Icones första del kommer att utgöras av Clercks ursprungliga, egna fjärilsarbete i en tredje komposition med 13 planscher svenska nattfjärilar etc. och 4 planscher ostindiska dagfjärilar.

Orsakerna till att Clerck ändrar sammansättningen av planscherna en tredje gång är inte alldeles lättfunna. Vi kommer ihåg att Clerck ursprungligen hade tänkt sig ett arbete över svenska nattfjärilar, en plan som han sedan på Linnés inrådan ändrade genom att tillföra de ostindiska dagfjärilarna, för att verket skulle falla drottningen i smaken. Sammanställningen av dessa fjärilar är ur andra synpunkter ologisk och ovetenskaplig, och bör inte ha varit tillfredsställande varken för Clerck eller Linné. Tillsammans med *Icones* andra del, som konsekvent avbildar tropiska arter, skulle verket komma att börja med ostindiska dagfjärilar, följas av små svenska nattfjärilar etc. och slutas med de tropiska arterna. Clerck förbättrar nu denna heterogena bild genom att stuva om så att den första delen av *Icones* kommer att börja med svenska nattfjärilar etc. och avslutar med 4 av planscherna med de ostasiatiska dagfjärilarna. Frågan inställer sig genast: varför inte ta med alla planscherna av de ostindiska dagfjärilarna, när dessa redan ligger upptryckta och delvis kolorerade?

Flera av de 5 »kasserade» planscherna är graverade av en osäker hand, kanske är det Clerck själv som försökt dryga ut kostnaderna genom att försöka sig på graveringskonsten; han torde under alla omständigheter inte ha varit helt nöjd; jämfört med den andra delens säkra gravyrer framstår dessa planschers osäkra linjer och »barnsliga» fjärilskroppar tydligt. De preparerade fjärilarnas ofullkomligheter har inte heller rättats till, några är asymmetriska, några har sneda bakkroppar. En av de andra planscherna⁵⁶ har redan tidigare omgraverats, utan tvekan av dessa skäl.⁵⁷

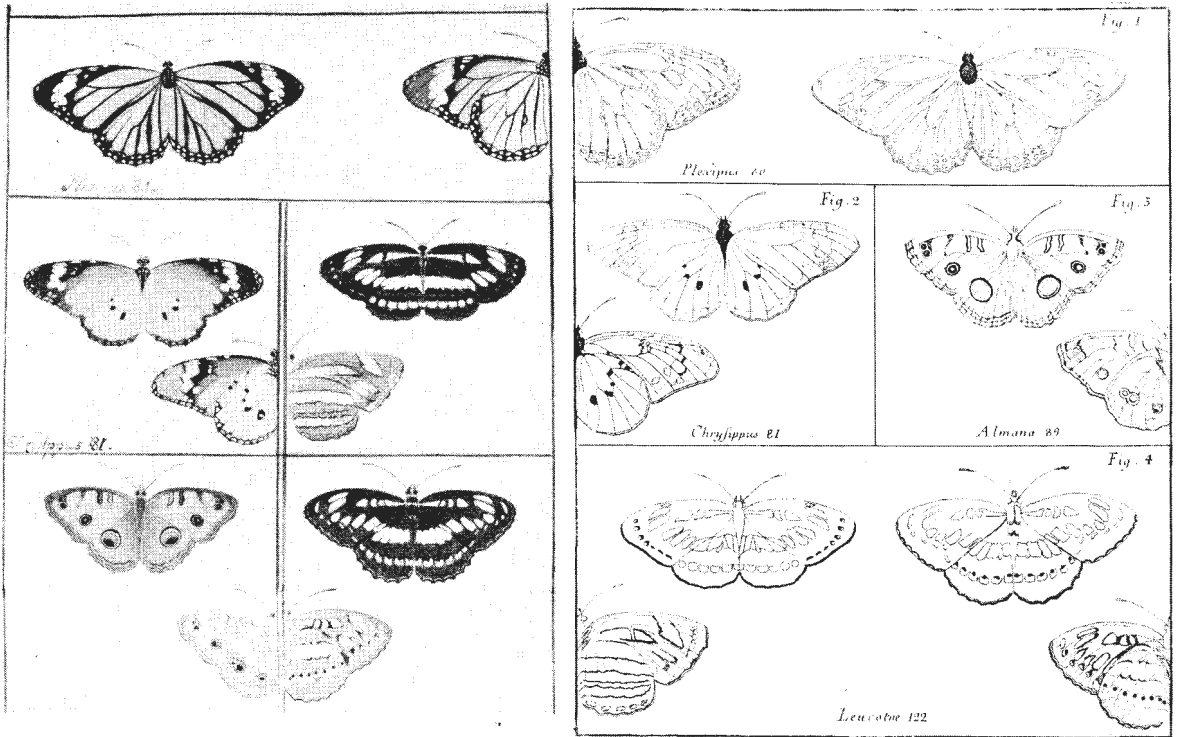
Den utförda koloreringen var, som tidigare konstaterats, inte heller tillfredsställande, och har kanske närmast varit en belastning; det är svårare att gå in och försöka bättra en dålig kolorering än att göra en ny. Men i det senare alternativet skulle nya avdrag från plåtarna behöva göras.

Förstorade detaljer av pl. 23 Ulysses och 13 Paris, som visar det mindre lyckade utseendet på de första graverade, stora fjärilarnas kroppar (Paris), och den senare, utmärkta framställningen (Ulysses). Det är de förra som föranledde De Geers uttalande om att Clerck inte var en »braf contrefejare af Insecter» (jfr not 57).

Vi kan också lägga märke till att inte mindre än 10 fjärilar på planscherna 5 Plexipus och 7 Leda har sina undersidor avbildade på så sätt, att den ena vinghalvan visas genom att fjärilen »kluvits» längs kroppen. Ytterligare 4 fjärilar avbildas på detta sätt (på planscherna 2 Polytes och 3 Agenor, som dock ingår i den nya *Icones I*), sedan överges detta framställningssätt och undersidan visas istället genom att fjärilen visas med hopslagna vingar från sidan.⁵⁸

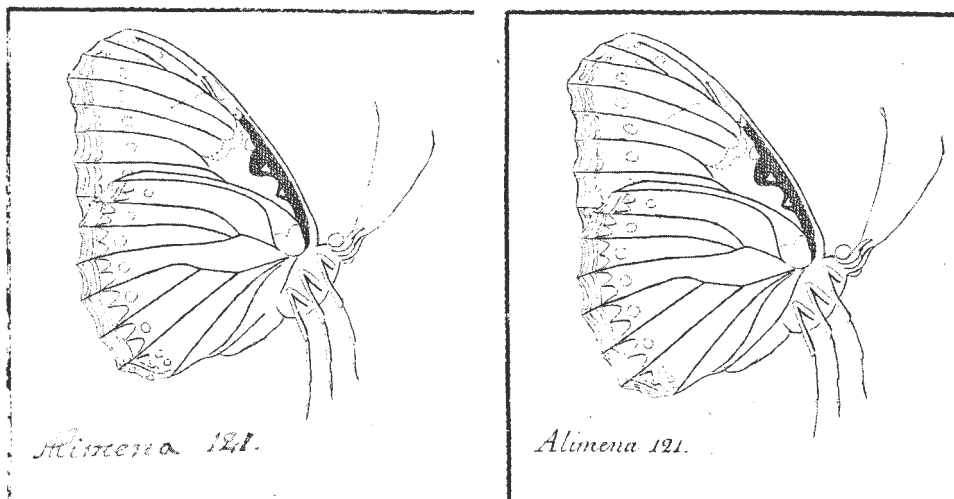
Noteras ska också, att förändringen av planschsammansättningen orsakat ett inte obetydligt merarbete: 11 av de 16 planscherna som ingick i den förra kompositionen bär nu nya nummer. Men de har redan förelegat upptryckta i tillräckligt antal, och kostnaden för att kassera dem, gravera nya nummer på plåtarna och trycka om, har avskräckt. Istället har man på varje plansch skrapat bort det tryckta numret och ersatt med det nya i handskrift. I några fall har man »sparat» någon av de tryckta siffrorna: när t. ex. 13 ska ändras till 1 skrapas endast 3:an bort, och när 1 ska bli 13 skrives bara 3:an till.

Pl. 5 Plexipus, original (KVAB) och tryck. Linné skrev: »sätt intet på tabellen de halfwe Papilioner mitt emot hwar andra, såsom wid Chrysippus och Alman, ty det confunderar» (jfr not 58).

För samtliga planscher utförda före uppdraget med drottningens fjärilar, gäller att de olika arterna avbildas åtskilda av linjer (2 planscher saknar linjer på grund av att det endast avbildas 1 art på resp. plansch). Inga planscher i *Icones* II har denna linjeuppdelning, som fram till detta stadium i arbetet varit något av ett kännetecken för Clerck. En plansch illustrerar övergången, nämligen nr 8 (16) *Assimilis*. Den första misslyckade gravyren (med tvär linjer) kasseras och omgraveras (utan tvär linjer). Den är omgraverad vid ett så sent datum att den nya, linjelösa, designen gäller, men så tidigt, att den erhållit nummer 8 (=komposition 2); tyvärr har jag inte lyckats bestämma den precisa tidpunkten för denna omgravering, som ju annars skulle kunna ge oss en vägledning till hur länge komposition 2 »stod sig».

De planscher som inte medtogs i den slutliga tredje kompositionen av *Icones* I, är onummerade eller bär nummerna 4–7 och 9. Efter Clercks död

Detalj av plansch 16 Alimena: a, med namn i Clercks handskrift, och 32 Alimena: b, med namnet graverat (förstorat).

1765 kom de med det övriga *Icones*-materialet till Akademien. När man i slutet av 1800-talet gjorde en genomgång av materialet, antogs dessa planscher vara avsedda för en påbörjad 3:e del av *Icones*. De insattes i alla fall då i slutet på ett antal exemplar av *Icones*. Jag har emellertid inte funnit något exemplar i samtida band som ursprungligen haft dessa planscher medbundna. De 7 planscherna har under de senaste hundra åren antagits vara utförda för en tredje del, från år 1764 eller 1765, medan de alltså i själva verket ingått i *Icones* I, komposition 2, och graverats redan 1759.

Icones Insectorum Rariorum del II

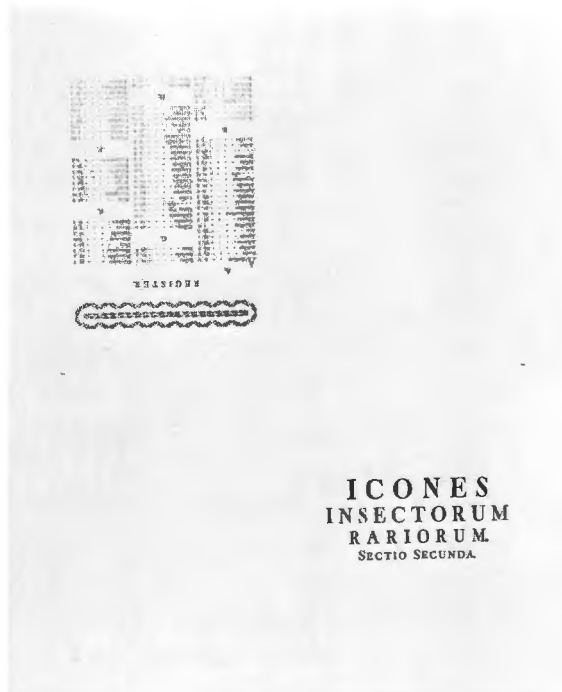
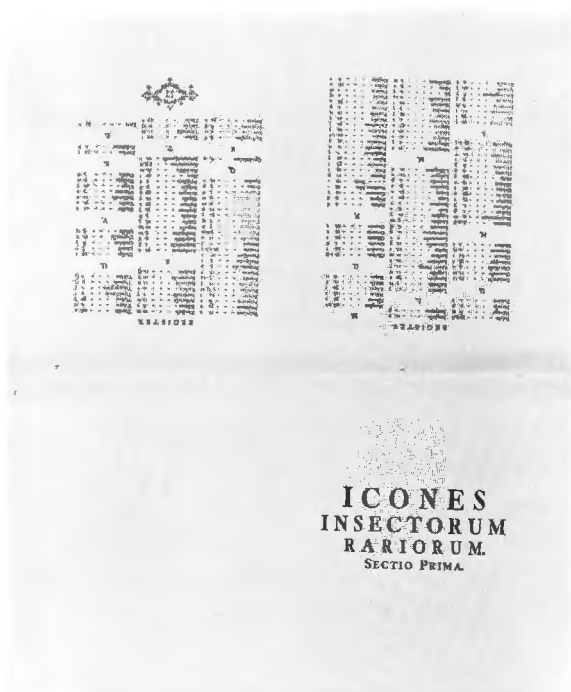
Drottningens Papilioner kommer att utgöra fortsättningen på Clercks *Icones*; det definitiva beslutet härom togs, varom tidigare resonerats, efter det drottningen presenterats verket.

Beroende på bl. a. den omnämnda processen, ligger emellertid arbetet med *Icones* mer eller mindre nere under ett par års tid. Först 1764 graveras titeltexten och året på titelbladet och planschernas plåtar korrigeras, bl. a. graveras ett antal nya fjärilsnamn, som på de tidigaste avdragen tillskrivits för hand av Clerck. Koloreringen påbörjas äntligen tillsammans med Borg och Rising.

Det graverade titelbladet till *Icones I* bär ingen text som talar om att det är en första del av verket, och första delens planscher omfattas inte heller av det tryckta registret (på 1 blad). Clerck låter därför trycka deltitelblad till de båda delarna, och på samma ark också ett register för alla 55 planscher. Dessa får en löpande numrering 1–55, där 1–16 utgör den första delen. Numreringen av den första delens planscher i denna sista (3:e komposition) har redan behandlats; för den andra delens planscher ska nu noteras, att numreringen 17–55 är handskriven liksom den tidigare 1–39. Den andra delen har således aldrig erhållit någon graverad numrering.

Det går inte att fastställa när arket med deltitelbladen och det nya registret trycktes. Det kan vara möjligt att det gjorts samtidigt som arket med den andra delens dedikation och register (på 1 blad) trycktes; det skulle i så fall tyda på att Clerck varit ganska säker på att drottningens Papilioner skulle komma att bli *Icones II*, men så försiktig att han tryckt det separata registret (på 1 blad) endast för drottningens presentationsexemplar! Troligare är kanske att arket tryckts senare; deltitelblad och register (på 2 blad) finns medbundna i de okolorerade exemplar som Clerck färdigställde någon gång efter 1761. Vi vet att Pehr Osbeck fick sitt okolorerade exemplar i november 1762,⁶⁰ men exemplaret har inte påträffats så det är okänt om det innehåller deltitelblad etc.

Man kan naturligtvis spekulera kring den omständigheten att arbetet med *Icones* återupptages just 1764, samma år som Linnés *Museum Ludovicæ Ulricæ* kommer från trycket. Var det endast Clercks sjuklighet och den olyckliga processen som uppskjöt *Icones* till detta år? Ännu har inga dokument påträffats som kan ge en fingervisning härom. Ett märkligt exemplar av *Icones*⁶¹ bör dock omnämnas. Det har den andra delens planscher i de tidiga avdragen, med Clercks kompletteringar i handskrift, och dessutom konsekvent tillagt hänvisningar till Linnés *Museum Ludovicæ Ulricæ* (M: L: U 3, etc., allt i Clercks handskrift). Kanske har Clerck vid något tillfälle tänkt låta gravera dessa hänvisningar, som ju onekligen är logiska och användbara. Exemplaret har den andra delen i en kolorering som inte utförts av Clerck, Borg eller Rising, utan det har troligen sålts okolorerat och sedan genom köparens försorg kolorerats. Jag hoppas att fortsatta undersökningar ska kunna kasta ljus över dessa omständigheter.

Hela ark av den tryckta texten till *Icones*. Ark A omfattar ded. och förord till *Icones* (I), och är tryckt sommaren 1759; ark B omfattar ded. och register (på 1 blad) till *Icones* (II), och är tryckt senast hösten 1761; ark C omfattar förtitelbladen och ett nytt register (på 2 blad) till *Icones* I och II. Det är tryckt tidigast samtidigt som ark B, men troligen senare. Vattenmärken: ark A huvudmärke C & I HONIG under sköld, motmärke GR under krona; ark B och C huvudmärke samma (eller snarlikt) som ark A, motmärke IV.

Prima- och secundaform av
ark A (vänstersidan, överst)
ark B (vänstersidan, nederst)
ark C (ovan)

5. [*Icones Insectorum Rariorum III*]

Endast påbörjad, publicerades aldrig.

Ett omslag finns bevarat med påskriften »Tom: 3.» (av Clercks hand) och »till 3 delen tryckta tafvlår», följt av en uppräknings av 4 planscher (möjligen av Anna Margareta Clercks hand).

- Memnon
- Agamemnon
- [Bella]
- [Barbaricus ?]

Kommentar

En tredje del av *Icones* var tänkt och påbörjad av Clerck; det finns ett vikt papper med gammal påskrift:⁵³ »Tom: 3.» (med rödkrita, troligen av Clercks hand), »till 3 delen tryckta tafvlår 28 midamus 27 Panope 7 utan namn utur Catesby 11 utan namn utur Catesby» (gammal bläckskrift, ej av Clercks hand; siffrorna 28, 27, 7 och 11 anger antalet avdrag av planscher som funnits i mappen). Det är också dessa 4 planscher som i inventeringslistorna från 1770–90-talen upptages som hörande till en planerad del 3.

Planscherne midamus (=memnon) och panope (=agamemnon; man har benämnt pl. efter den nedersta fjärilen) graverades redan före arbetet med drottningens fjärilar. De har tvärinjer, och planschen panope är dåligt graverad; 1 kolorerat exemplar är känt, och det har koloreringen gjord också utanför de graverade vingarna, korrigerande felaktigheterna. Båda planscherne är onummerade (men har ibland nummerna 8 och 10 i sen blyerts-handskrift). Enligt inventeringslistorna fanns endast 28 resp. 27 avdrag, okolorerade.

De båda planscherne med fjärilar som uppges vara kopierade efter Catesby, är ofullbordade och de sista som graverades för *Icones* (hösten 1764 eller 1765). Den ena av planscherne (med en dagfjäril av *Charaxes*-typ, *barbarus*?) finns också i en spegelvänd variant; fjärilen är inte, såsom uppges, kopierad efter Catesby. Clerck målade dock av flera fjärilar ur detta verk, avsedda för *Icones* fortsättning och de torde vara de sista fjärilar Clerck målade. Det säkerligen enda för Clerck tillgängliga exemplet av Mark Catesbys sällsynta praktverk, *The Natural History of Carolina, Florida and the Bahama Islands* (1731–43, två stora foliovolym), ägdes av Peter Jonas Bergius. Exemplet skänktes emellertid till honom av Fru Petronella Psilanderhielm den 1 juni 1764.⁶² Det är mindre troligt att Clerck kunnat låna volymerna innan Bergius ägde dem. Fjärilarna kopierade efter Catesby bör således ha utförts under Clercks sista levnadsår, vilket också styrkes av den darriga handstilen.

Planschförteckning

För att rätt kunna förstå de olika kompositionernas framväxt och sammansättning, är det nödvändigt att känna till de olika avdrag, état, som tagits av de enskilda planscherna. En sådan planschförteckning bifogas därför bibliografin.

Förklaringar

Kolumn 1: här anges de olika nummer under vilka planschen förekommer + namnet på den fjärl med graverat namn (här gäller sista état) som på planschen återfinns överst till vänster (med prioritet i nämnd ordning).

Saknas numrering skrives –, saknas grav. namn skrives den avbildade fjärlens kända eller förmodade namn inom [].

Kolumn 2: här anges kronologiskt planschernas olika varianter. För pl. 1, 13 Gothica – 12 Svammerdamella och 1, 13 Paris – 9 Atlas har de betydelsefulla ändringarna av planschnumreringen utförts såväl i gravyr som handskrift; det har därför varit praktiskt nödvändigt att för dessa planscher ta samma hänsyn till, och redovisa, ändringar i såväl samtida bläckhandskrift som gravyr. Handskrift står inom parentes. För pl. 1, 17 Priamus – 39, 55 Fenestra redovisas ej planschnumreringen (som om den finns alltid är i handskrift) men väl handskrift inom bildramen om den är av Clercks egen hand.

Anmärkningarna angående planscherna ska göra en bestämning av varianterna möjlig. Den kronologiska uppställningen gör det självklart att en angiven förändring i gravyren kvarstår i följande état utan att detta speciellt anges.

Exempel: 13 Gothica: c har exakt samma gravyr som 1 Gothica: b (båda är ju état II!), den har bara fått siffran 1 bortskrapad och ersatt av 13 i handskrift. 13 Gothica: d har samma gravyr som 13 Gothica: c, men har dessutom fått tillgraverat siffran 13 och en 1:a efter fjärlsnamnet Leucomelas (från 21 till 121) etc.

Kolumn 3: med romerska siffror anges här planschens état, avdrag; mellan varje état har på plåten gjorts en förändring och minst ett avdrag på papper tagits. Förändringen redovisas helt eller delvis i kolumn 2.

Kolumn 4: planschens referensbeteckning, variant a, b etc. Vid referens skrives således den aktuella planschens nummer + fjärlsnamnet, t. ex. 1 Gothica. Är det av intresse att också lämna uppgift på vilken variant, tillägges referensbokstaven i kolumn 4 föregången av kolon, t. ex. 1 Gothica: b.

1	2	3	4
Grav. titelbl.	... collegatis ... , osignerat	I	a
Del I	... allegatis ... , osignerat	II	b
	sign.: L. Gottman del, C. Bergqvist Sculpsit	III	c
1, 13 Gothica	1 Pl. 1 istället för Tab. 1 etc. Namnen ej graverade	I	a
	1 Tab. 1 etc., namnen graverade leucomelas 21	II	b
	(13) 1:an bortskrapad	II	c
	13 leucomelas 121	III	d
	1 3:an i 13 bortskrapad	III	e
	(1) 13 bortskrapat	III	f
2, 16 Fusca	2 Pl. 2 istället för Tab. 2 etc. Namnen ej graverade	I	a
	2 Tab. 2 etc., namnen graverade Ferinalis 226	II	b
	(16) 2:an bortskrapad	II	c
	16 Farinalis 226	III	d
	(2) 16 bortskrapat	III	e
3, 15 Prosapiaria	3 Namnen ej graverade	I	a
	3 Namnen graverade	II	b
	(15) 3:an bortskrapad	II	c
	15	III	d
	(3) 15 bortskrapat	III	e
4, 14 Russula	4 Namnen ej graverade	I	a
	4 Namnen graverade	II	b
	(14) 4:an bortskrapad	II	c
	14	III	d
	4 1:an bortskrapad	III	e
	(4) 14 bortskrapat	III	f
5, 11 Floccosa	5 Namnen ej graverade Med linje mellan fig. 6 och 9	I	a
	5 Utan linje mellan fig. 6 och 9	II	b
	5 Namnen graverade	III	c
	(11) 5:an bortskrapad	III	d
	11	IV	e
	(5) 11 bortskrapat	IV	f

1	2	3	4
6, 12 Plagiata	6 Namnen ej graverade	I	a
	6 Namnen graverade dubitata 162	II	b
	(12) 6:an bortskrapad	II	c
	12 dubitata 160	III	d
	(6) 12 bortskrapat	III	e
7, 10 Hirtaria	7 Namnen ej graverade	I	a
	7 Namnen graverade	II	b
	(10) 7:an bortskrapad	II	c
	10	III	d
	(7) 10 bortskrapat	III	e
8 Lota	8 Namnen ej graverade	I	a
	8 Namnen graverade	II	b
9 Tipuliformis	9 Namnen ej graverade	I	a
	9 Namnen graverade	II	b
10 Alströmeriana	11 Namnen ej graverade	I	a
	10 Namnen graverade	II	b
11 Capittella	— Nr och namnen ej graverade	I	a
	11 Nr och namnen graverade	II	b
12 Svammerdamella	12 Namnen ej graverade	I	a
	12 Namnen graverade Fig. 13 är 15 mm bred Fig. 14 är 20 mm bred	II	b
	12 Fig. 13 är 9 mm bred Fig. 14 är 10 mm bred	III	c
1, 13 Paris	—	I	a
	(1)	I	b
	1	II	c
	1(3)	II	d
	(13) 1:an bortskrapad	II	e
2, 14 Polytes	—	I	a
	(2)	I	b
	2	II	c
	(14) 2:an bortskrapad	II	d

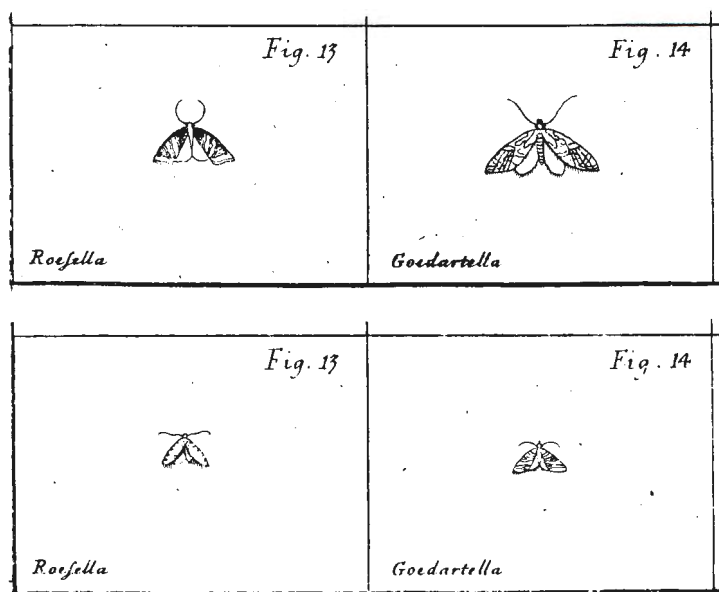
1	2	3	4
3, 15	—	I	a
Agenor	(3)	I	b
	3	II	c
	(15) 3:an bortskrapad	II	d
4	—	I	a
Niphe	—	I	b
	4 C Aureum 116	II	c
	4 (Oenone 92)	II	d
5	—	I	a
Plexipus	(5)	I	b
	5	II	c
6	—	I	a
Demoleus	(6)	I	b
	6	II	c
7	—	I	a
Leda	(7)	I	b
	7	II	c
8, 16	—	I	a
Assimilis A	(8)	I	b
(med tvärlinjer)	(16)	I	c
8, 16	8	I	a
Assimilis B	(16) 8:an bortskrapad	I	b
(utan tvärlinjer)			
9	—	I	a
Atlas	(9)	I	b
	9 Namn graverat	II	c

1	2	3	4
Grav. titelbl. Del II	utan text, sköld blank	I	a
	med text, sköld med fjärl	II	b
1, 17 Priamus	(Polycletus 166)	I	a
	Polycletes 166	II	b
2, 18 Panthous	Deiphobus Mas 6	I	a
	Deiphobus Mas 6 bortskrapat, ersatt med: (Panthous Mas 16)	I	b
	Panthous Mas 16	II	c
3, 19 Panthous	Deiphobus . . . ? ? ?	I	a
	Namnet bortskrapat, ersatt med (Panthous Foem: 16)	I	b
	Panthous Foem: 16	II	c
4, 20 Idomeneus	Namnen i handskrift	I	a
	Namnen grav.	II	b
5, 21 Menelaus		I	a
6, 22 Helena	(Lysippus 160)	I	a
	Lysippus 160	II	b
7, 23 Illysses		I	a
8, 24 Achilles		I	a
9, 25 Deiphobus	(Deiphobus 6)	I	a
	Deiphobus 6	II	b
10, 26 Orontes	(orontes)	I	a
	orontes	II	b
11, 27 Leibus		I	a
12, 28 Medon	(Demophile)	I	a
	Demophile	II	b

1	2	3	4
13, 29	(Demophon mas 36)	I	a
Anchises	Demophon mas 36	II	b
14, 30	(Dido)	I	a
Nireus	Dido	II	b
15, 31		I	a
Feronia			
16, 32	(Alimena 121)	I	a
Alimena	Alimena 121	II	b
17, 33	(Polydorus)	I	a
Hector	Polydorus	II	b
18, 34	Inga namn grav.	I	a
Xanthus	Helie 103	II	b
	Xanthus	III	c
19, 35		I	a
Glaucippe			
20, 36	Piera 43	I	a
Cydippe	Cydippe, Actorion, Batis 169	II	b
21, 37		I	a
Patroclus			
22, 38		I	a
Idea			
23, 39		I	a
Æropa			
24, 40	Eucippe 64	I	a
Erato	Euipe 64	II	b
25, 41	(Phliasus)	I	a
Marsyas	Phliasus	II	b
26, 42		I	a
Bixac			

1	2	3	4
27, 43	(Zetes 184, cepheus 183)	I	a
Zetes	Zetes 184, cepheus 183	II	b
28, 44	Inga namn grav.	I	a
Melite	Okänt namn grav. vid fjärilen Melite	II	b
	??? grav. text bortskrapad och ersatt med (Melite)	II	c
	Melite	III	d
29, 45	(Talaus, Peleus)	I	a
Talaus	Talaus, Peleus	II	b
30, 46	(Pap: Butes)	I	a
Nauplius	Pap. Butes	II	b
31, 47		I	a
Caricac			
32, 48	Inget namn grav.	I	a
Fullonia	fullonia	II	b
33, 49	Ficus vinge 2,4 cm från nedre ramen	I	a
Cecropia	Ficus vinge 0,8 cm från nedre ramen	II	b
34, 50	Texten Ph. odorata 43 på höger sida	I	a
Odorata	Texten Ph. odorata 43 bortskrapad och ersatt med samma text i handskrift på vänster sida	I	b
	Texten Ph: odorata 43 på vänster sida	II	c
35, 51	(margaritaria)	I	a
Strix	margaritaria	II	b
36, 52		I	a
Luna			
37, 53	(crepuscularis 65)	I	a
Crepuscularis	crepuscularis 65	II	b
38, 54	(Ph: Bajularia)	I	a
Occidua	Ph: Bajularia	II	b
39, 55		I	a
Fenestra			

1	2	3	4
– Memnon	–	I	a
– Agamemnon	–	I	a
– [Bella] (efter Catesby)	–	I	a
– [Barbaricus ?] A (översta fjärilen placerad till vänster, vänd åt höger)	–	I	a
– [Barbaricus ?] B (översta fjärilen placerad till hö- ger, vänd åt vänster)	–	I	a
– [Atemon ?]			

Figurerna 13 och 14 på plansch 12 Svammerdamella, variant b (överst) och c.

Anmärkningar

1, 13
Gothica	leucomelas 21 är ändrat till leucomelas 121 genom att en l:a graverats till mellan leucomelas och 21.
2, 16
Fuscana	Ferinalis 226 ändrat till Farinalis 226 genom tillgraving; c:et finns kvar i a:ets vänstra del.
5, 11
Floccosa	Mellan état I och état II har också följande ändringar gjorts: fig. 1 har ändrats, fig. 9 har utbyts mot undersidan av fjärilen pulveraria, fig. 6, och fig. 12, comitata, utgår (jfr <i>L. br.</i> 1194) och ersätts av den tidigare fig. 9.
6, 12
Plagiata	dubitata 162 ändrat till dubitata 160 genom tillgraving; delar av 2:an finns kvar i trycket.
10
Alströmeriana	Den vänstra delen av nollan i 10 (état II) bär kvar spår av l:an i 11 (état I); misstaget rättades på ett tidigt stadium, endast 1 ex. av état I påträffat.
12
Svammerdamella	De felaktiga figurerna 13 och 14 har borttagits från plåten med skrapstål och de rätta har därefter graverats.
1, 13
Paris	Den nedre fjärilen är inte »spegelkopierad», jfr kommentaren under 8, 16 assimilis.
4
Niphe	Ändringen av Aureum 116 till C Aureum 116 påtalas av Linné (<i>L. br.</i> 1209 och 1212). Texten Oenone 92 har aldrig graverats, utan är skriven för hand, oftast ytterst noggrant och då till förväxling likt en graverad text.
5
Plexipus	Planschen är sällan riktigt välkolorerad.
6
Demoleus	Endast 1 kolorerat exemplar har påträffats.
7
Leda	Endast 1 kolorerat exemplar har påträffats.
8, 16
Assimilis	Föreligger i 2 utföranden, A med och B utan tvärinjer.
Assimilis A är med säkerhet en av de första planscherna med stora fjärilar som graverades; Clerck mötte här ett problem som inte varit så uttalat tidigare, nämligen svårigheten att få de båda vinghalvorna symmetriska (problemet är obetydligt så länge endast små fjärilar målas). Planschen är härvidlag misslyckad. Snart nog gjorde man så att den ena vinghalvan kopierades på genomskinligt papper och sedan överfördes spegel-

vänd. Endast på 3 planscher har stora fjärilar utförts utan spegelkopiering: den nedre fjärilen på plansch 1, 13 Paris, – Agamemnon och den nämnda 8, 16 Assimilis A. I det första fallet har resultatet blivit acceptabelt, medan planschen Agamemnon lades åt sidan och Assimilis omgraverades. Den nya plåten har utförts senare, i samband med graveringen av planscherna till *Icones II*; den är liksom dessa i kopparstick, utan tvärlinjer och med texten samlad mot vänster sida.

Inget exemplar av Assimilis A har påträffats okolorerat, och endast ett fåtal ex. är välkolorerade, de flesta dåligt och ofullständigt kolorerade. I Lovisa Ulrikas exemplar har ett par av fjärilarna korrigerats genom övermålning av gravyrn. Plåten är inte bevarad.

9
Atlas	Kompositionen är mindre lyckad och endast få exemplar är riktigt välkolorerade.
2, 18
Panthous	Inget exemplar med texten Deiphobus Mas 6 är påträffat; 2 exemplar finns dock som har haft detta tryck, fått det bortskrapat och ersatt med handskrift. Från ett av dessa har det varit möjligt att sluta sig till den ursprungliga textens lydelse. Ändringen syns på plåten.
3, 19
Panthous	Inget exemplar med den ursprungliga texten har påträffats; 1 exemplar har liksom föregående fått den ursprungliga texten bortskrapad och ersatt med handskrift. Lydelsen av den ursprungliga texten har inte gått att få fram. Ändringen syns på plåten.
28, 44
Melite	Inget exemplar med den tidiga texten har påträffats; 3 exemplar påträffade med denna bortskrapad och ersatt med handskrift. Lydelsen av den ursprungliga texten har inte gått att få fram. Ändringen syns på plåten.
33, 49
Cecropia	Endast den nedre fjärilen till höger (Ficus, översidan) är omgraverad. Fjärilen har förskjutits nedåt och spegelvänts längs den egna kroppsxeln (dvs. vingarna har bytt sida), vilket lättast observeras på den spiralformade sugsnabelns båda olika slingor. Ändringen syns svagt på plåten, den ursprungliga fjärilen har varit grunt graverad och har lätt kunnat borttagas med skrapstålet.
34, 50
Odorata	Endast ett provavdrag har påträffats med texten placerad till höger, under bilden av fjärilen odorata (sedd från sidan); ändringen syns på plåten.

- Memnon
- Kasserades eller lades åt sidan för en senare bearbetning för en tredje del av *Icones*. Endast få avdrag togs, 1774 fanns 28 okolorerade exemplar, inget kolorerat exemplar har påträffats. Originalmålningarna påträffades först för 15 år sedan; de visar att de båda fjärilarna som avbildas under namnet Midamus i själva verket är två olika arter, ej hane och hona som man trott då man graverade planschen. Midamus hade tidigare beskrivits i Akademiens handlingar 1748 av Carl De Geer.
- Agamemnon
- Kasserades eller lades åt sidan för en senare bearbetning för en tredje del av *Icones*. Endast få avdrag togs, 1774 fanns 27 okolorerade exemplar; 1 kolorerat exemplar har påträffats, och koloreringen följer där inte gravyren utan korrigerar felaktigheter (jfr under 8, 16 *Assimilis*).
- [Bella]
- Graverad för en planerad *Icones* del III. Endast få avdrag togs, 1774 fanns 7 okolorerade exemplar, inget kolorerat exemplar har påträffats. Ramen är ej fullbordad nertill. Plåten ej bevarad, originalmålningen påträffad för 15 år sedan. Den övre lilla fjärilen, av Linné namngiven *Ph. bella*, återfinns i Catesby på pl. 96 under namnet *Ph. caroliniana*; den stora papilioniden återfinns i Catesby på pl. 97 utan namn.
- [Barbaricus?] A, B
- Graverad för en planerad *Icones* del III. Endast få avdrag togs, 1774 fanns 11 okolorerade exemplar, inget kolorerat exemplar har påträffats. Ramen är ej fullbordad nertill. Plåten ej bevarad, originalmålningen ej påträffad.
- Finns i 2 varianter (olika plåtar) där bl. a. den övre fjärilen spegelvänts och bytt sida. Troligen är varianten A med den övre fjärilen placerad till vänster och vänd åt höger den första graveringen.
- Arten har inte identifierats; på en av inventeringslistorna anges »Barbaricus» (*Charaxes*, *Polyura* ?).
- [Atemon ?]
- I flera inventeringslistor är upptaget 10 okol. pl. under detta namn (tillsammans med pl. 4 *Niphe*, 5 *Plexipus*, 6 *Demoleus*, 7 *Leda* och 9 *Atlas*); ingen sådan plansch har dock påträffats.

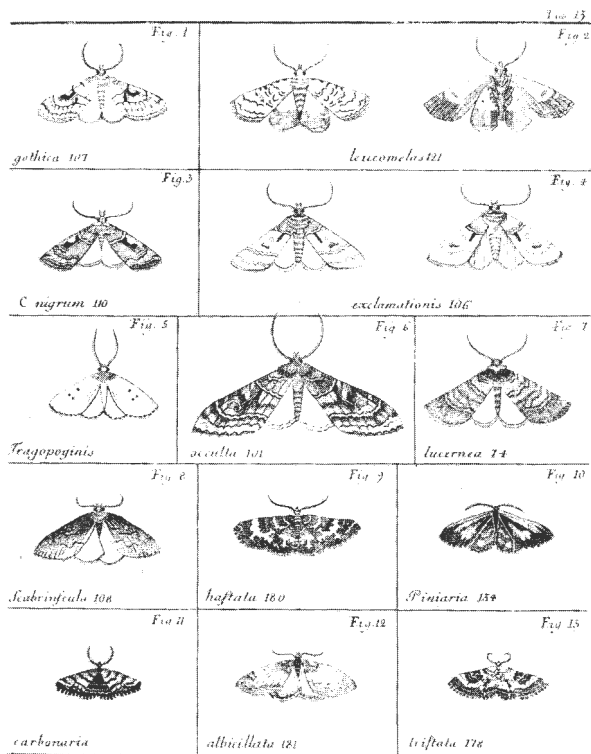
Icones Insectorum Rariorum — Del I

*Översikt av planschernas numrering
(graverad eller i handskrift) i de 3 kompositionerna*

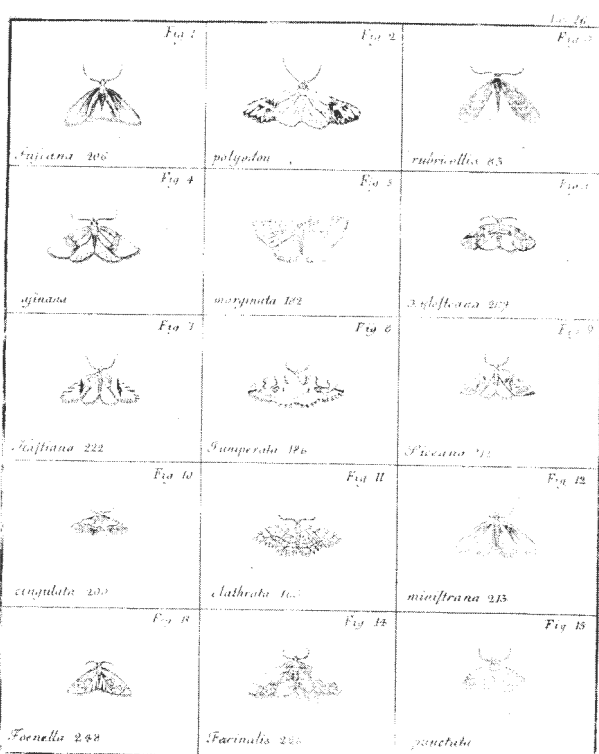
1 1758– 1759	2 Juli 1759	3 (1762–) 1764	Namn
1	13	1	Gothica
2	16	2	Fuscana
3	15	3	Prosapiaria
4	14	4	Russula
5	11	5	Floccosa
6	12	6	Plagiata
7	10	7	Hirtaria
8		8	Lota
9		9	Tipuliformis
10		10	Alströmeriana
11		11	Capittella
12		12	Svammerdamella
	1	13	Paris
	2	14	Polytes
	3	15	Agenor
	4		Niphe
	5		Plexipus
	6		Demoleus
	7		Leda
	8	16	Assimilis
	9		Atlas

Planschbilaga

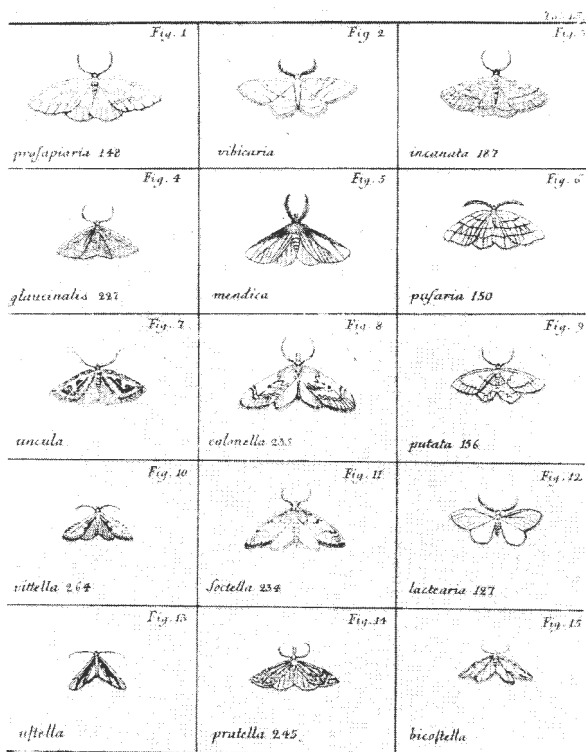
Planschbilagan avbildar de totalt 22 planscher som använts i de olika kompositionerna av *Icones*' första del, samt av de 4 planscher (+en spegelvänd variant) som varit avsedda för en *Icones* del III.

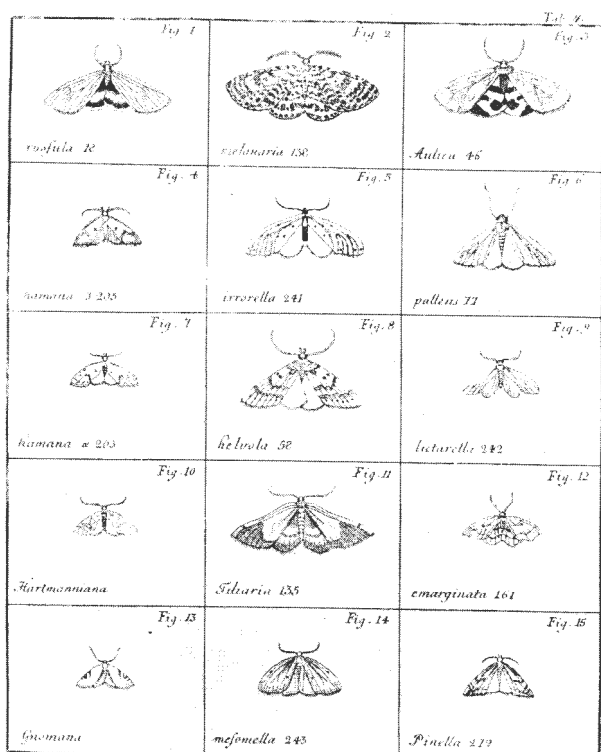
1, 13 Gothica

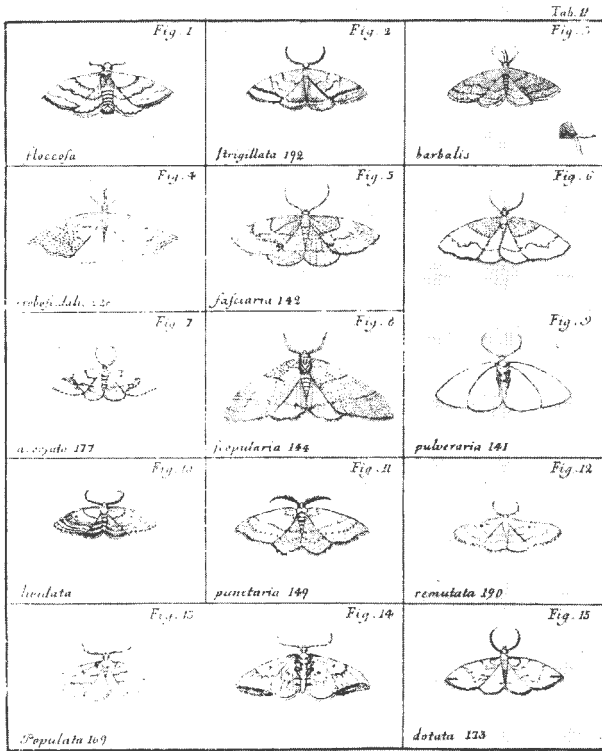
2, 16 Fuscana

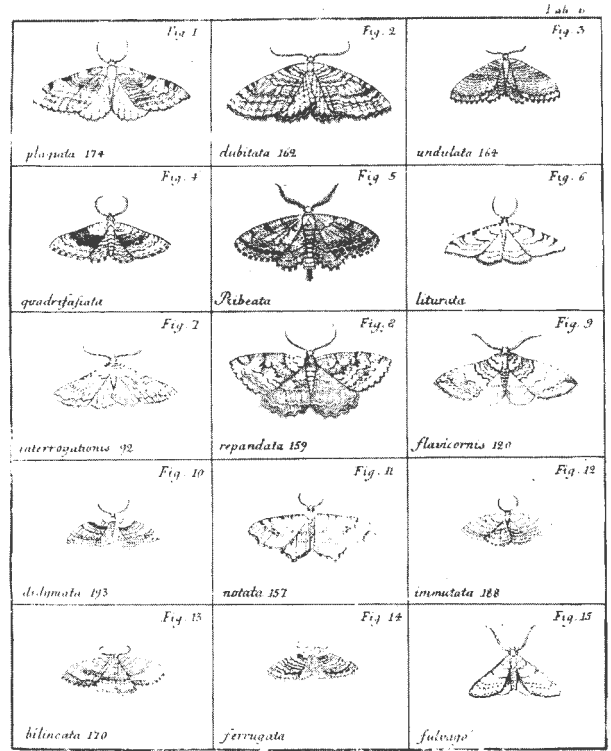
3, 15 Prosapiaria

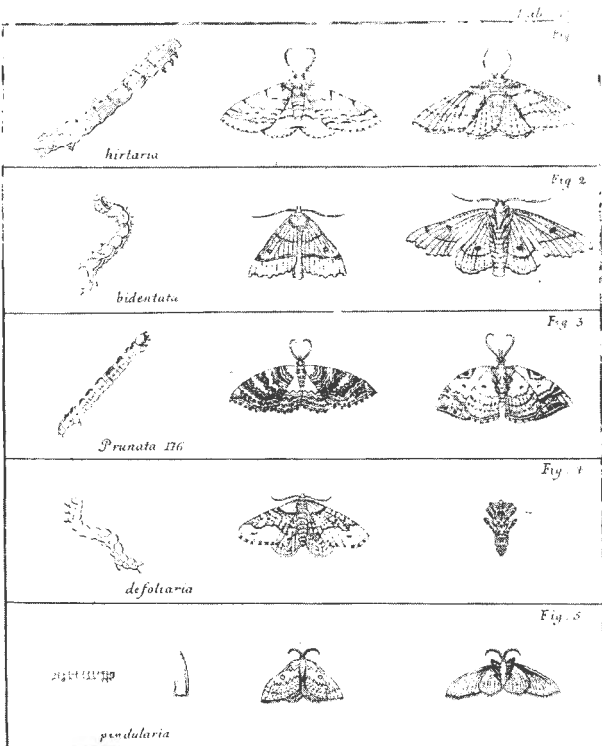
4, 14 Russula

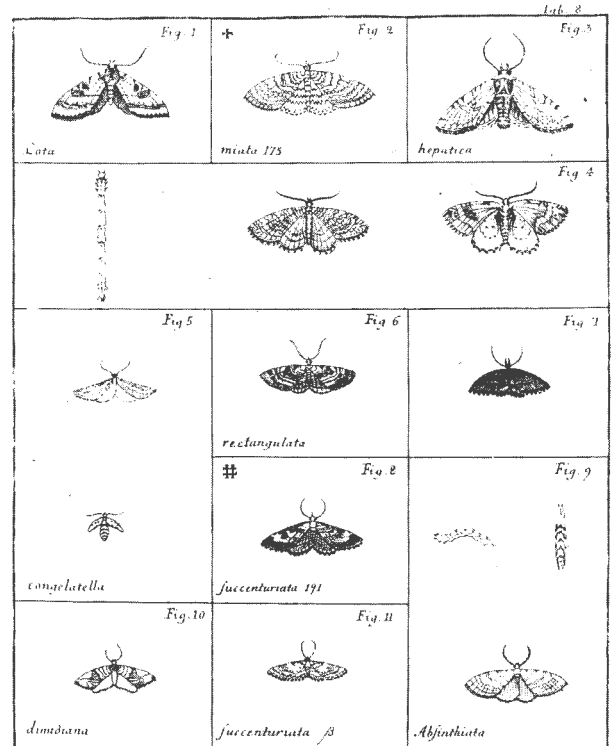
5, 11 Floccosa

6, 12 Plagiata

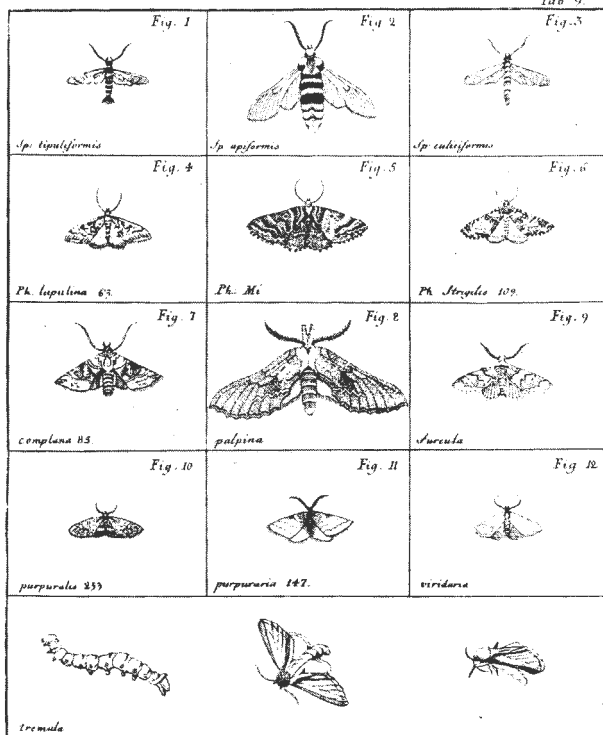

7, 10 Hirtaria

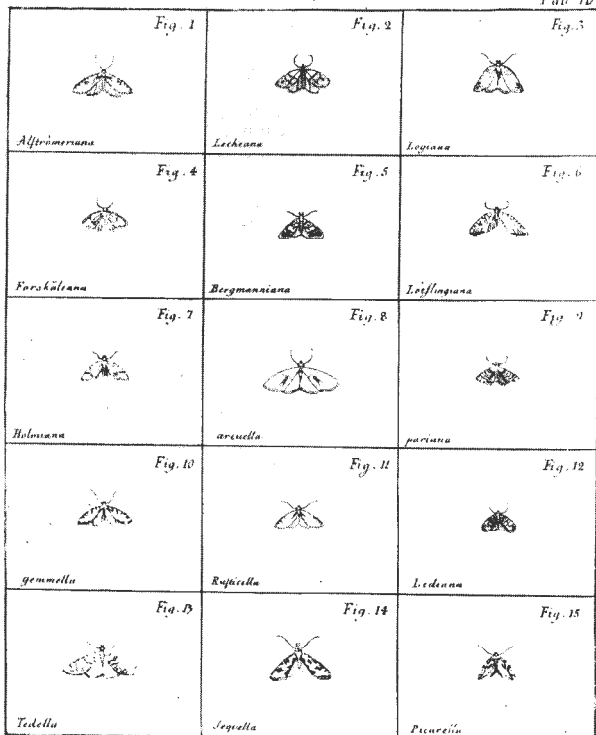
8 Lota

Tab. 9

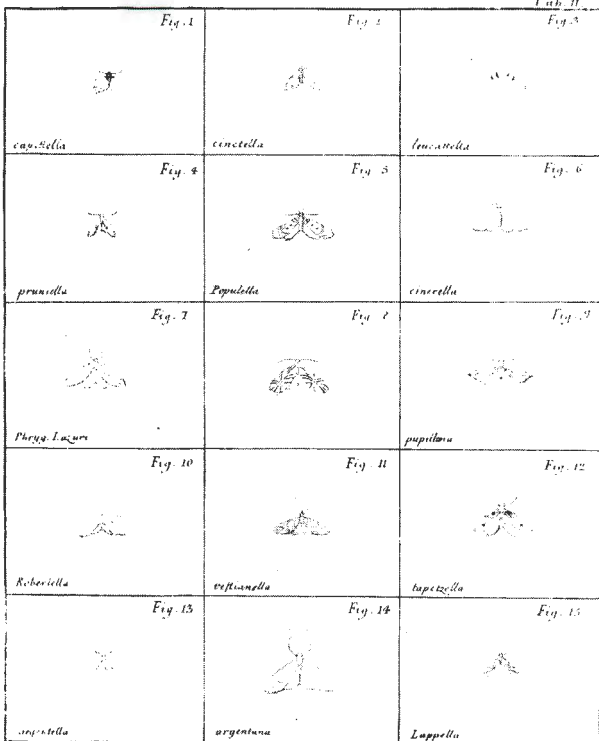
9 Tipuliformis

Tab. 10

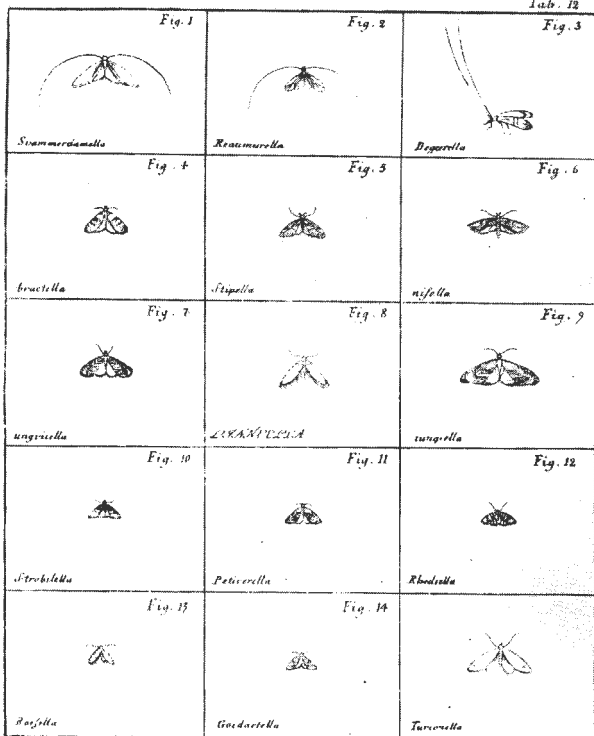
10 Alströmeriana

Tab. 11

11 Capitella

Tab. 12

12 Svammerdamella

Tab. 1

Fig. 1

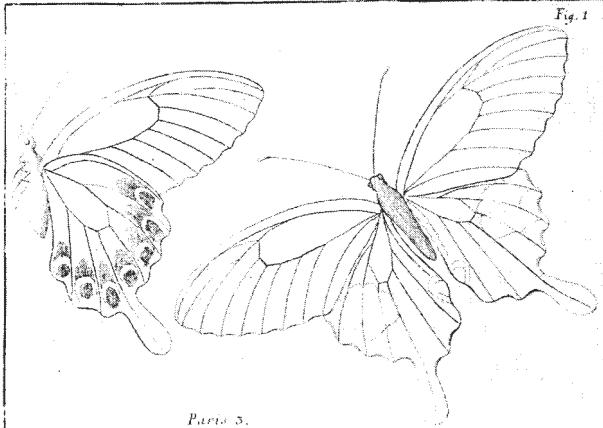
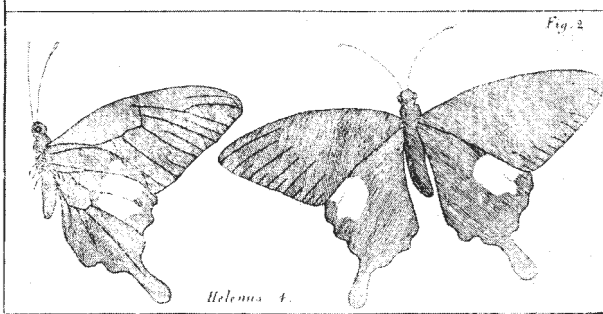

Fig. 2

1, 13 Paris

Tab. 2

Fig. 1

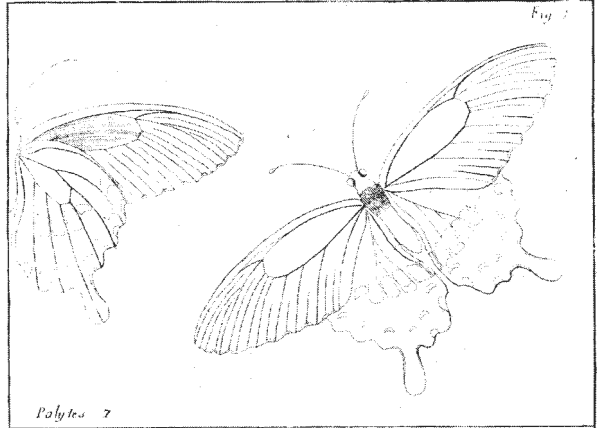
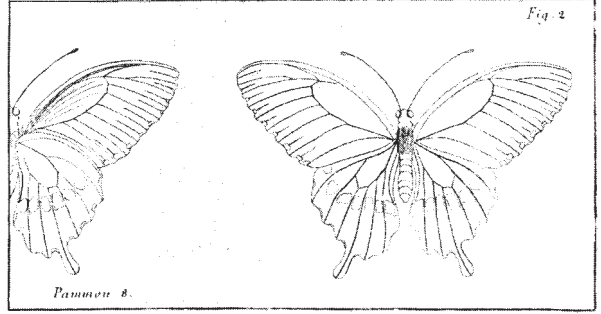

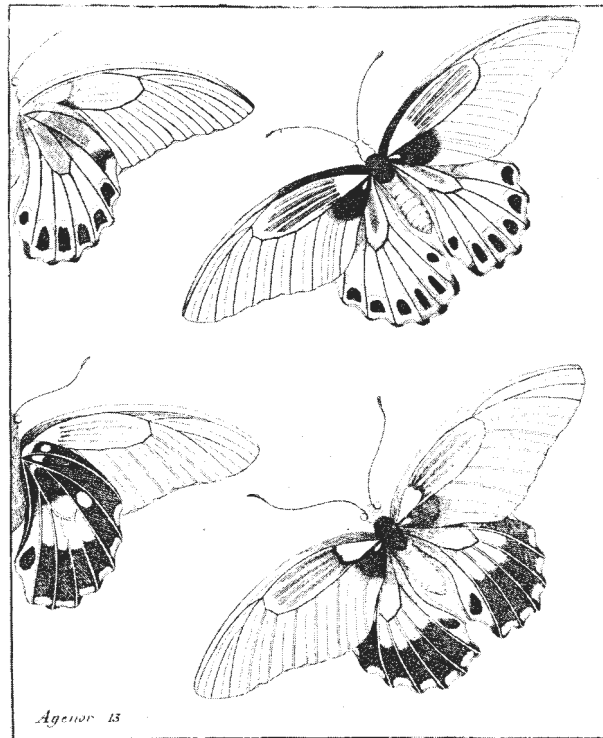
Fig. 2

2, 14 Polytes

Tab. 3

Fig. 1

3, 15 Agenor

Fig. 2

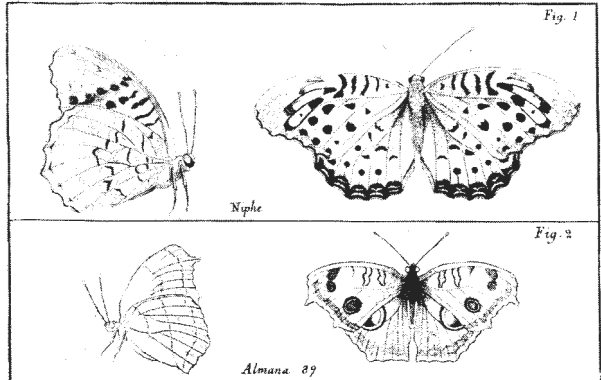

Fig. 3

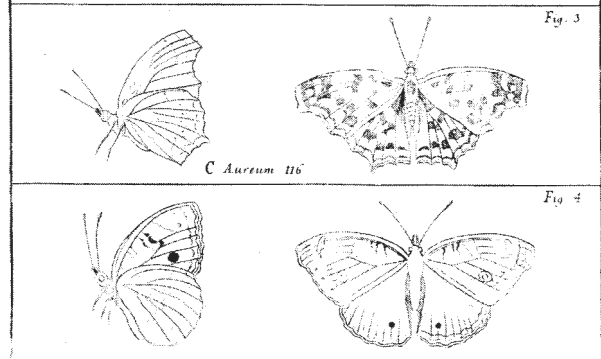
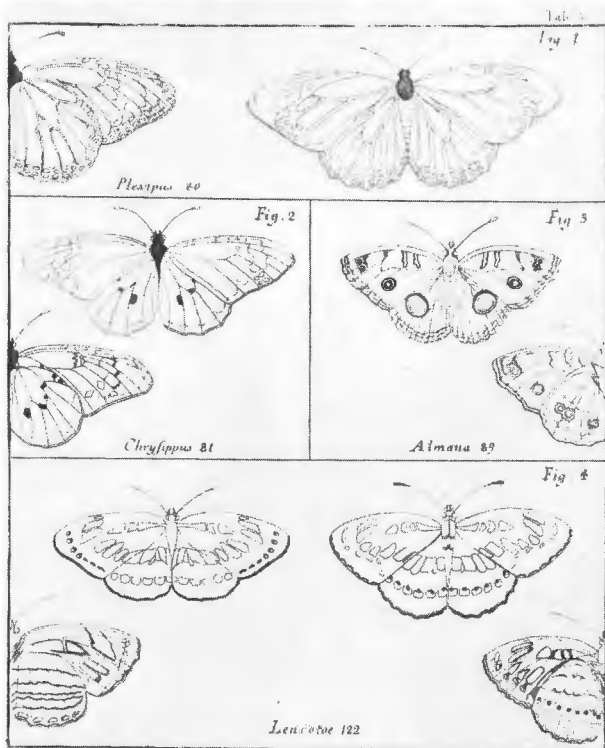
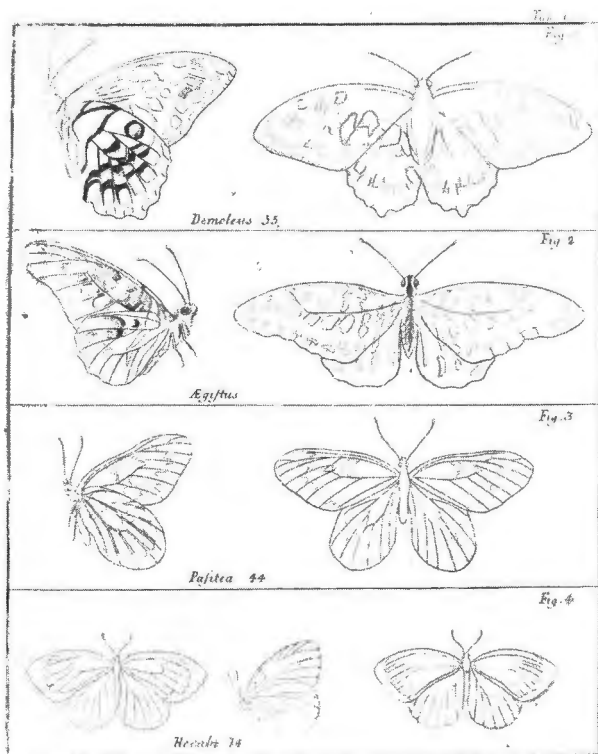

Fig. 4

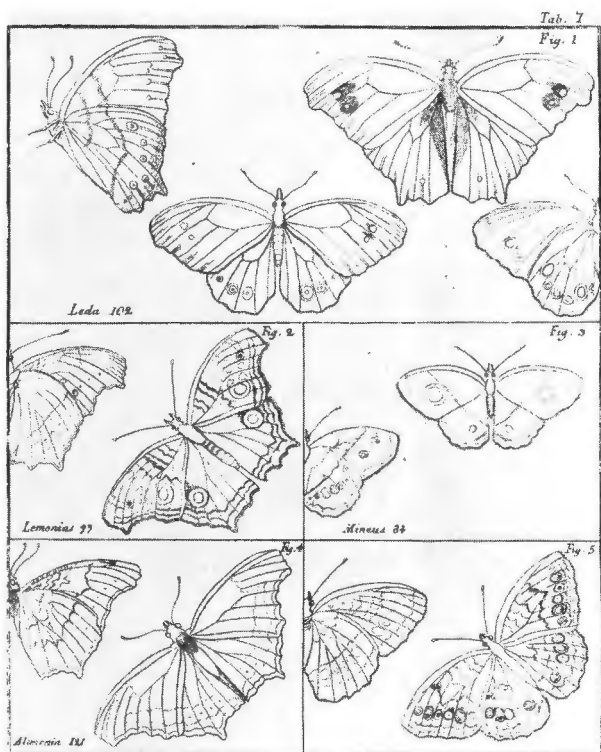
4 Niphe

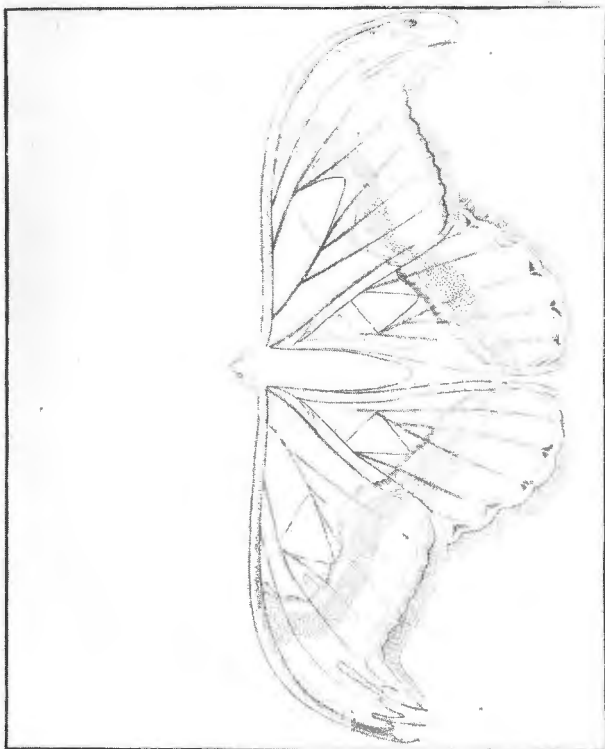
5 Plexipus

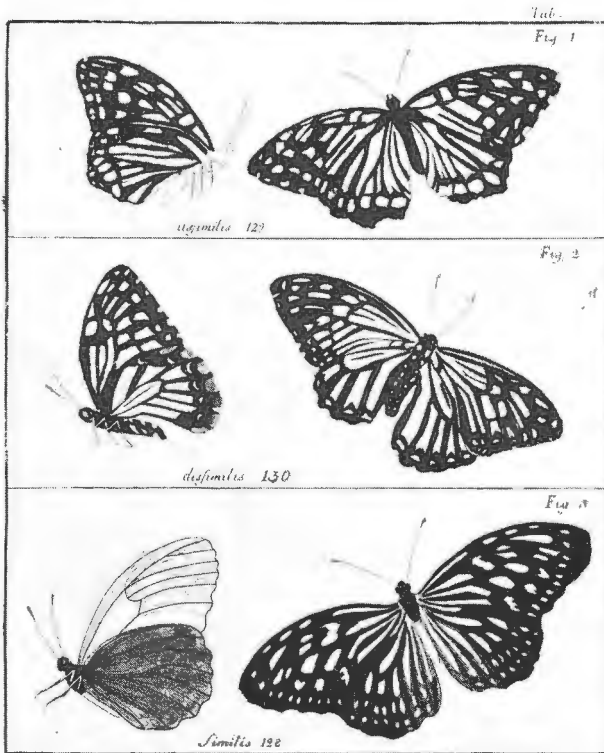
6 Demoleus

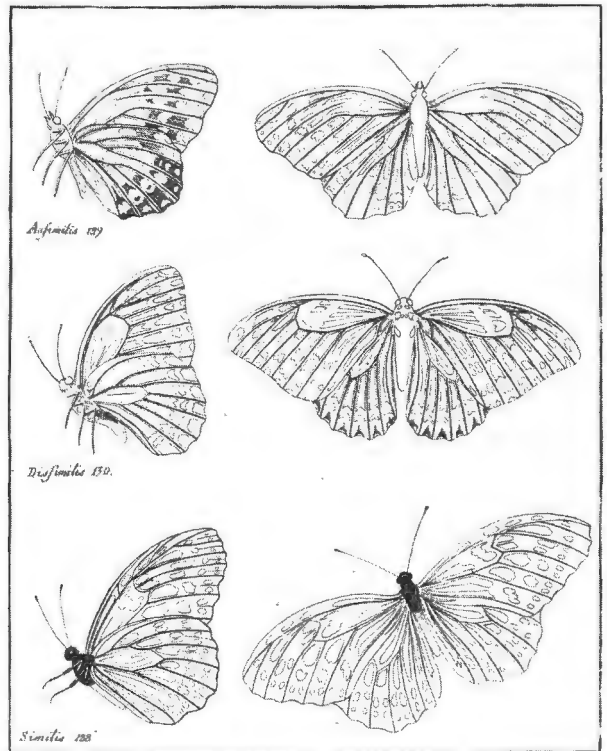
7 Leda

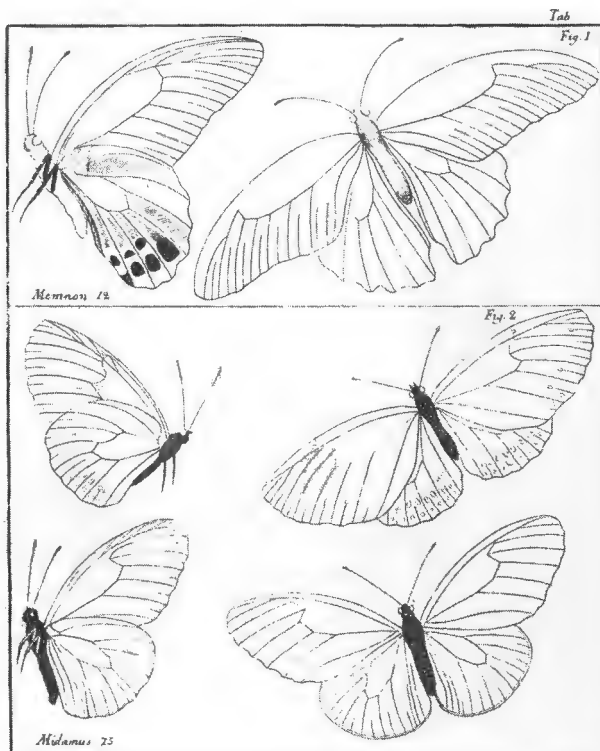
9 Atlas

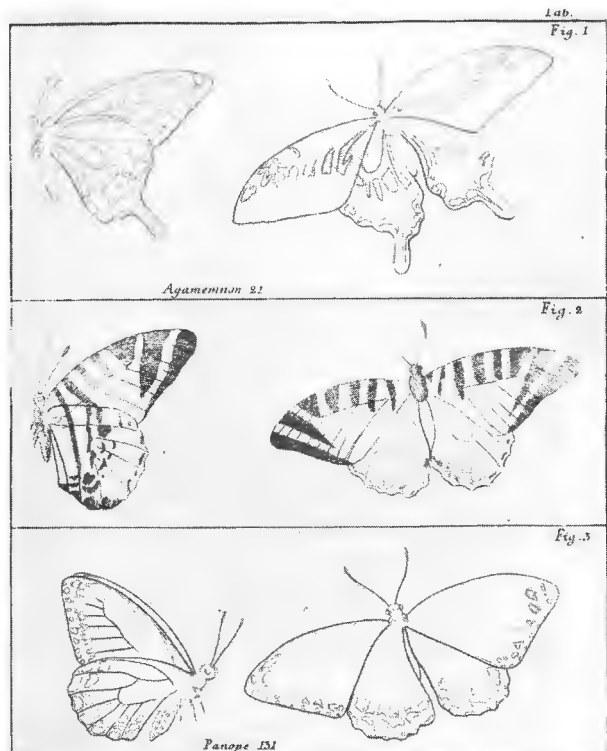
8, 16 Assimilis A

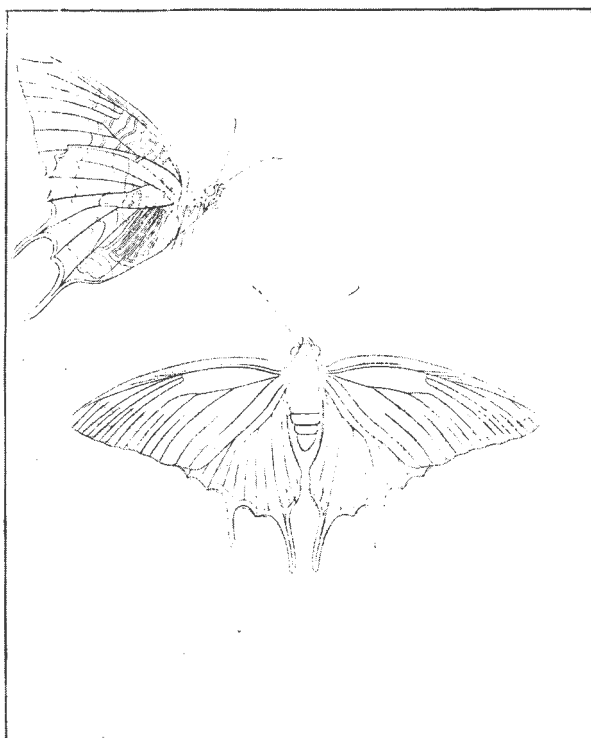
8, 16 Assimilis B

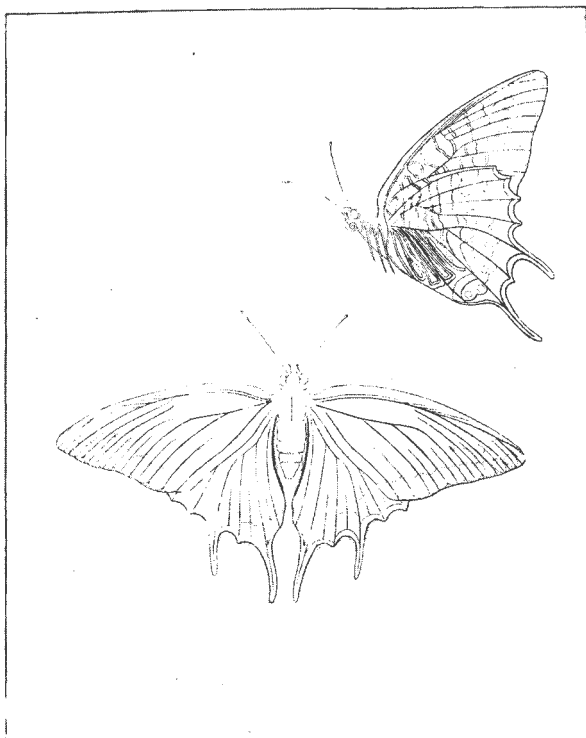
— Memnon

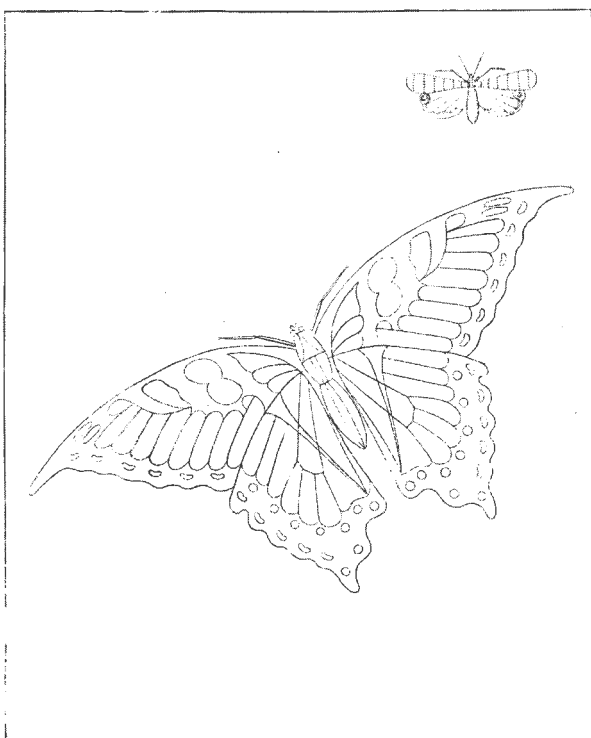
— Agamemnon

– [Barbaricus ?] A

– [Barbaricus ?] B

– [Bella]

Noter

Hänvisningarna till Bergianska brevsamlingen avser alltid den sida, på vilken brevet med den aktuella uppgiften börjar (ej den sida på vilken uppgiften återfinnes).

- Landin, B.-O., Om handkolorerade svenska insektböcker, *Biblis* 1977–78, s. 83.
- KVA handl. 1753, s. 279 ff.
- Berg. br. 11, s. 164 (Bergianska brevsamlingen, KVAb).
- Benämningen användes av Linné i ett brev till Clerck 1757 (Berg. br. 11, s. 158) och avser de ofta oansenligt gråmelerade nattflyna.
- Berg. br. 11, s. 166.
- Berg. br. 11, s. 167.
- Berg. br. 11, s. 170.
- Berg. br. 11, s. 171.
- L. br. 1191 (*Bref och skrifvelser af och till Carl von Linné, med upplysande noter försedda af Th. M. Fries, Sthlm-Upps. 1907–22*).
- L. br. 1192.
- L. br. 1199.
- L. br. 1188.
- Berg. br. 11, s. 169.
- L. br. 1189.
- L. br. 1190.
- Dedikationen i *Svenska spindlar*, 1757.
- L. br. 1201; att det var de första 7 planscher Linné erhöll framgår inte av brevet; man kan emellertid finna detta genom Linnés *Fauna svecica* 1761. Linné har 1759 arbetat med manuskriptet till faunan och upptar i litteraturförteckningen »Clercks Icones Insectorum Rariorum Holm 1759 quart. tab 7»; i texten hänvisas konsekvent till »Clerck phal.». Linné har uppenbarligen, sedan han fått veta verkets titel, som han frågar efter i brevet, infört denna i litt.fört. men ej ändrat i texten. Han har också glömt att senare ändra antalet planscher från 7 till 16; att Linnés manuskript inte gått till trycket förrän i slutet av 1759 eller början av 1760 (och att han då känt till att antalet pl. var 16) visas av att hänvisningarna i texten görs till den nya numreringen, komposition 3. Att det är till komp. 3 och inte till komp. 1 (de här berörda pl. bär i dessa båda komp. samma nummer) som Linné hänvisar, bevisas i sin tur av att han glömt ändra nummer för en art från komp. 2 till komp. 3 (1366 *Tinea vittella* uppges finnas på Tab. 15=komp. 2). Det förvånar inte att alla dessa fel uppstått; Clerck ändrar på sina planscher i 3 omgångar, samtidigt som Linné har att ändra och åter ändra i ett manus som successivt lämnas till tryckaren.

18. L. br. 1200.

19. L. br. 1201.

20. L. br. 1205.

21. L. br. 1227; detta brev är något av ett nyckelbrev för de omdateringar av Clercks planscher som göres i uppsatsen. Det diskuteras i brevet fjärilar som anses vara utförda 1764–65 men som jag menar utfördes 1759. Problemet är att brevet är odaterat; Th. M. Fries skriver »Odateradt, men troligen skrifvet 1764»; jag vill datera brevet till mars 1759, och denna omdatering kan styrkas sålunda:

1. I brev av den 6.2 1759 skriver Linné: »Om Hr Commissarien ej hastar med mine Papiliones, så kunna de aldri säkrast komma med jachterne, då de begynna gå», och den 16.2 1759: »Gud gifwe jag wiste, huru jag kunne få ett par [papilioner] in natura öfwer till stockholm.» I det aktuella, odatrade brev 1227: »Alt för gierna skola mina Papilioner öfversändas. Gud gifwe allenast de kunne komma oskadde.» Att detta skulle ha skrivits så sent som 1764 är inte troligt; knappast hade Linné vid denna tidpunkt några så intressanta fjärilar för Clerck, som då haft tillgång till drottningens samling.

2. I brevet omtalas en svensk spinnarc, *Phal. tremula*, som återfinns på Tab. 9. Arten omtalas först i ett brev av den 6.2 1759 (L. br. 1200) där Tab. 9 diskuteras och då bl. a. figur 13, som avbildar just spinnaren *tremula*. Linné är osäker på om han tidigare sett fjärilen, och önskar därför se ett exemplar. Han skriver i brev av den 27.2 1759 (L. br. 1202): »Af M. Forsgård fick jag igår f. 13 i natura, som skall återställas med första tillfälle.» Om det nu aktuella brev 1227 skrevs 1764, som Th. M. Fries antagit, skulle återsändandet ha dröjt nästan 5 år, vilket är orimligt. Linné skriver nämligen i brev 1227: »Phal. Tremula återsändes till Hr. Dir. Alströmer i går.» Arten var aktuell i februari–mars 1759; det var vid denna tidpunkt normalt att fjärilar befordrades genom Forsskål, Alströmer och Bergman. Clas Alströmer företog för övrigt en utrikes resa 1761–64, och torde efter hemkomsten ha haft andra intressen än studieårens insekter.

3. I brevet omtalas att »Wilkes wärk får lånas, då terminen är all». Detta syftar enl. Th. M. Fries på S. G. Wilke, *Diss. exhibens primas Entomologiæ lineas*, Greifswald 1763. I själva verket avses Benjamin Wilkes, *The English Moths and Butterflies*, London 1747, som innehåller för Clerck vid denna tidpunkt intressanta nattfjärilar.

Sammantaget visar detta att brev 1227 med stor sannolikhet har skrivits kring mars månad 1759.

22. *L. br.* 1207.
23. Titelbladet på det exemplar av verket som drottningen sedermera erhåller, har dock en liten fjärl i skölden, målad för hand.
24. *L. br.* 993; med Kratzensteins präktiga figurer avses: F. M. Regenfuss, *Auserlesne Schnecken, Muscheln und andere Schalthiere*, Köpenhamn 1758. Stor folio, texten av prof. C. G. Kratzenstein.
25. Berg. br. 11, s. 179.
26. KB Rar 89 a.
27. *L. br.* 1208.
28. *L. br.* 995.
29. Berg. br. 11, s. 180.
30. *L. br.* 1209.
31. Carlander, *Svenska bibliotek och exlibris*, I, 1904, s. 307 ff.
32. Jfr bild i Blunt, *Carl von Linné*, 1977, s. 222. De i hörnet uppklistrade planscher är hela 4 Niphe och delar av 1 Paris, 2 Polytes och 7 Leda; de är nu blekta men har varit kolorerade. Det kan noteras att Linné i *Mus. Lud. Ultr.* 1764 vid fjärilen *Pap. lemonias* hänvisar till »Cl. t.-f. 2», den i mitten av plansch 7 Leda avbildade fjärilen (inga andra hänvisningar görs till de »kasserade» planscher). På väggen i Hammarby finns såväl den övre som undre delen av plansch 7 Leda, men ej mittdelen med *P. lemonias*, som Linné tydligen klippt ut och fört till sitt arbetsmaterial.
33. Berg. br. 11, s. 180.
34. *L. br.* 1217.
35. *L. br.* 1001.
36. Berg. br. 11, s. 182.
37. *L. br.* 1213.
38. *L. br.* 1219.
39. Hagen, *Bibl. entom.*, 1862: »Dies Werk von Clerck wurde nur von der Königin verschenkt»; Chr. Aurivillius i *Nordens fjärilar*, 1891: »Arbetet utgafs till större delen på drottning Lovisa Ulrikas bekostnad»; Alb. Tullgren i *Sv. biogr. lexikon*, 1929: »... i väsentlig mån på hennes (Lovisa Ulrikas) bekostnad utgavs så det präktiga arbetet *Icones insectorum rariores*... » »Verket utkom ej i bokhandeln utan bortskänktes av drotn. Lovisa Ulrika.»
40. Det bevarade materialet är utspritt i många offentliga och privata samlingar, och jag har av praktiska skäl endast genomskött en del av materialet i Riksarkivet. Det förefaller inte troligt att några papper bevarats som berör *Icones*, om sådana nu en gång funnits. Jfr Olof Jägerskiöld, Lovisa Ulrikas arkiv, *Riksarkivets meddelanden för 1938*, s. 172 ff.
41. *L. br.* 367.
42. Yngve Löwegren uttrycker också ståndpunkten att ekonomiska skäl var orsak till att *Mus. Lud. Ultr.* utkom i en så relativt blygsam volym 1764 (*Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet*, 1952, s. 316).
43. *L. br.* 1216.
44. *L. br.* 1215.
45. *L. br.* 1222.
46. *L. br.* 1223.
47. *L. br.* 1225.
48. KVA b MS Clerck Div. ant. 1-6; materialet omfattar kontrakt, brevavskrifter, räkenskaper etc. I Sverige utkom 1754 Jean Gaspard Ailhaud, *Afhandling om sjukdomars ursprung, samt purgatif-pulvrets nytta och bruk; jemte bifogad samling af åtskillige curer som förmedelst theta läke-medel för-rettade blifwit. Ifrån fransöskan öfversatt*. Skriften utkom i Frankrike i över 20 upplagor.
49. Berg. br. 19, s. 331.
50. Berg. br. 11, s. 193.
51. *L. br.* 368, noten, utdrag ur KVA:s protokoll.
52. KVA b MS Pl.v. 119.
53. KVA b MS Clerck, Entom. ant. 1-6.
54. 10 av dessa planscher har påträffats.
55. KB Rar 89b.
56. 8 (16) *Assimilis*.
57. Säkert är det dessa tidiga bilder som entomologen Carl De Geer hade sett och uttalade sig nedvärderande om: »färgorne och fläckarne äro wäl lika, men ställningen på kropparnes figur är mig intet till nöjes; han [Clerck] är icke braf contrefejare af Insecter, och det är skada» (Ehrensvärd, Leufsta bruks fideikommissbibliotek, *Biblis* 1968, s. 161–162). Carl De Geer var själv en duktig tecknare och hans bedömning rörande denna detalj är riktig. Däremot torde han ha haft skäl att avundas Clercks, Borgs och Risings koloreringsarbete; själv fann han aldrig någon som uppfyllde sådana krav, och hans entomologiska arbete *Memoires* utkom med okolorerade planscher. Detta var ju också vid denna tid det vanliga, endast ett tiotal handkolorerade insektverk föregår Clercks *Icones*. Det mest beundrade av dessa, Roesel von Rosenhofs *Insecten-belustigung*, köpte Clerck så småningom.
- Det kan ju vara intressant notera ett yttrande av Carl De Geer i ett brev (Berg. br. 11, s. 150) till Clerck, där han tackar för Svenska spindlar: »... Spindlarna, som jag måste tillstå att i mitt tycke äro de ohyggeligaste af alla Insecter: ja, jag måste bekiänna, att jag ännu aldrig kunnat taga på någon Spindel med blotta handen, ... » En i sanning anmärkningsvärd beaktelse av vår störste entomolog under århundradet!
58. Originalen till pl. 5 *Plexipus* har Clerck målat så, att de halva undersidorna av *Chrysippus* och *Almana* placerats mot varandra, skilda endast av rutindelningens linje. Det ser förvillande ut, som om bilden visar undersidan av en enda fjärl med olika tecknade vinghalvor. Linné anmärkte (*L. br.* 1227): »sätt intet på tabellen de halfve Papilioner

mitt emot hwar andra, såsom wid Chrysippus och Alman, ty det confunderar». Clerck ändrar, och på den graverade planschen återfinns vinghalvorna istället placerade mot var sin av planschens ytterlinjer.

59. *L. br.* 1200, 1202 och 1203.

60. KVAb, brev från Osbeck till Clerck 14.11 1762.

61. Radcliffe Library, Oxford.

62. Enligt inskrift i exemplaret, som nu finns i KVAb. Bergius och Clerck hade kontakter med varandra rörande *Icones*; Bergius lånade originalmålningar, skänkte en *Icones* till Joseph Banks (British Library 461.g.7) och köpte sedermera Clercks insektskåp.

63. Stockholm 1759.

64. *Nomenclator extemp.*, förordet.

65. *L. br.* 1212.

66. *L. br.* 993; att Clerck »upöfwat» Borg och Rising, som uppges av hustrun (KVA:s protokoll 4.9 1765), äger säkert sin riktighet; den skickligaste miniatyrmålare kan vara mindre lyckad som vetenskaplig illustratör, om han inte lär sig »se med vetenskaparens ögon».

67. Han kan möjligen vara identisk med den miniatyrmålare Carl Rising, f. 1733, som omtalas i *Svenskt konstnärslexikon*; uppgiften om att han gift sig 1797 och sedan varit verksam som godsinspektör är i så fall felaktig.

68. Jfr Ulf Cederlöf, *Svenska teckningar, 1700-talet*, 1982, s. 72.

69. Denna och de följande uppgifterna om kostnader etc. har hämtats från Clercks och KVA:s bevarade räkenskaper (KVAb MS Clerck Div. ant. 1–6, KVA:s protokoll, verifikationer och huvudböcker).

70. Kopparstick och etsning är två av flera djuptryckstekniker; som gemensam beteckning för alla djuptryckstekniker använder jag »gravyr».

71. Ulla Ehrensvärd, Leufsta bruks fideikommissbibliotek, *Biblis* 1968, s. 160.

72. T. ex. planschen 2 (18) Panthous; jag har räknat!

73. *Rara Historico-Naturalia et Mathematica*, 1900–1913 (nytr. 1979), s. 71; med Hübner avses dessammes *Sammlung Europäischer Schmetterlinge*, 1805–41.

74. Mera härom återfinner den intresserade hos B.-O. Landin, Om handkolorerade svenska insektböcker, *Biblis* 1977–78, s. 84 ff.

75. Jag bortser här ifrån att Clerck själv deltog i koloreringsarbetet; i gengäld har säkert funnits ytterligare kostnader i samband med fjärilsarbetet som vi inte känner.

76. KVAb, brev från Osbeck till Clerck 19.2 1764.

77. Detta styrks av att det 1774 noteras 77 deltitelblad och register (på 2 blad). Det färdigställdes

med säkerhet 18 kolorerade och minst 10 okolorerade *Icones* före 1774, till vilka då använts minst 28 deltitelblad etc., dvs 77+28=105 exemplar.

78. Det är ganska troligt att Clerck redan på ett tidigt stadium kan ha sålt ett eller annat exemplar. I maj 1760 nämner Linné att han väntar besök av Dr Schreber; denne skriver i sin tur till Clerck den 3:e augusti samma år (Berg. br. 11, s. 186): »Hos Hr Arch. och Riddaren Linnæus, har jag ej utom stort nöja sedt förste Tabellerne af min Herres Insectverk, som är aldeles omistelig för alla kunnare; fördenskul är min hörsamlig begäran, at min Herre täktes ha den godheten och underrätta mig om priset så väl som om adressen, hvarstades eller hos hvem man får detsamma; ty jag tänker at förskrifva et så vackert verk med det aldraförsta; ty jag kommer snart at resa tilbaks.»

79. KVAb ex. C, GUB (Snoilsky-saml.) och ett ex. i priv. ägo.

80. Vänligen meddelat i brev av Per Ekström, LUB, 2.2 1982. Enl. KVA:s journal 1766–67 såldes 1 ex. den 31.12 1767 till ej angiven köpare.

81. KVA verifikationer 1768–69 nr 214.

82. KVA dagbok 23.7 1794.

83. KVA dagbok 11.3 1795.

84. KVA verifikationer 1797 nr 66; ». . . 24 blad à 40 skill. taflan gör 20 Rdl specie».

85. Exemplaren nu i UUB och KVAb.

86. Sten Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademins historia 1739–1818*, I, s. 581.

Otryckta källor

Kungl. Vetenskapsakad. bibliotek:

Clerck, MS, orig. till *Icones*
Clerck, MS, entom. ant. 1–6
Clerck, MS, div. ant. 1–6
Bergianska brevsamlingen
Div. brev till Clerck

Kungl. Vetenskapsakademien:

Kopparplåtarna till *Icones*
Anna Margareta Clercks gåvobrev
Verifikationer
Protokoll
Huvudbok
Dagbok

Linnean Society:

Linnés anteckningar i *Systema naturæ* ed. X, BL. 16-2

Priv. samling:

10 originalmålningar för *Icones*.

Tryckta källor (ett urval)

- Andersson, Å., och Nordqvist, N., Sten Westerbergs bibliotek på Beatclund, *Libris auktioner kat. 1, Sthlm 1972*: nr 23. Ett skånskt herrgårdsbibliotek, *Libris auktioner kat. 1, Sthlm 1982*: nr 29.
- Aurivillius, Chr., *Nordens fjärilar*, Sthlm 1888–91: s. XXXVIII.
- Bref och skrivelser af och till Carl von Linné, med upplysande noter försedd af Th. M. Fries, Sthlm–Upps. 1907–22.
- Clerck, C., *Icones Insectorum Rariorum*, 1–2, Sthlm 1759–64; genomgång av provtr. etc. i KVA, 33 mer eller mindre fullständiga exemplar och div. löst material.
- Dal, B., Sveriges zoologiska litteratur, *Biblis 1974*, Uddevalla 1975 (andra tr. 1977): s. 43–47.
- Hagelin, O. A., Rare and Important Books, *Cat. 11, u. o. 1979*: nr 52.
- Higgins, L. G., Clerck's *Icones Insectorum Rariorum*, *J. Soc. Bibliophy nat. Hist.* 5, London 1970: s. 344–349.
- Ett försök att bringa klarhet kring de s. k. supplementplanscherna. L. G. Higgins citerar ett brev skrivet av A. F. Henning 1942, där denne antar att pl. 13 Paris – 16 Assimilis hör samman med supplementplanscherna och tillfogats del I på ett sent stadium; han menar vidare att de tryckts 1759 och utgjort början på en ursprunglig *Icones* II. L. G. Higgins registrerar de båda registren och drar slutsatsen att en tredje del planerats och utgjorts av supplementplanscherna och 13 Paris – 16 Assimilis. Det är anmärkningsvärt, men tyvärr inte alltför ovanligt att utländska forskare, trots språksvårigheter som omöjliggör en ordentlig penetrering av källmaterial, visar väl så stort intresse för svenska vetenskapsmän och deras verk än vår inhemska forskning.
- Holm, Å., Om Carl Clercks spindelsamling, *Fauna och Flora* 5, 1978, Mårsta 1978: s. 201–205.
- Holmberg, A. (utg.), Bröderna Bergius' självbiografiska anteckningar, *Personhist. tidskr.* 43, 1945: s. 80–106.
- Hultmark, E., *Svenska kopparstickare och etsare 1500–1944*, Upps. 1944 (felaktiga uppg. om *Icones* under Bergquist, C.).
- Junk, W., *Rara historico-naturalia et mathematica, Laboratorium & Museum*, XIV, 1902; omtr. i *Rara . . .*, vol. I, 1913 (reprint Amsterdam 1979): s. 69–72.
- Landin, B.-O., Om handkolorerade svenska insektböcker, *Biblis 1977–78*, Uddevalla 1978: s. 82–91.
- Lindberg, S. G., Swedish Books 1280–1967, *KB:s utst.kat. 51*, Sthlm 1968: s. 40–41.
- Lindroth, S., *Kungl. Sv. Vetenskapsakad. historia 1739–1818*, I: 2, Upps. 1967: s. 578–83. m. m.
- *Sv. lärdomshistoria, Frihetstiden*, Sthlm 1978: s. 273–75.
- Linné, C. von, *Systema naturæ*, ed. X, I, Sthlm 1758, och ed. XII, I: 2, Sthlm 1767.
- *Fauna Svecica*, ed. II, Sthlm 1761.

– *Centuria Insectorum Rariorum*, diss., Upps. u. å. (1763).

– *Museum Ludovicæ Ulricæ*, Sthlm 1764.

Persson, P. I., Carl Clercks insektsamling. En orörd samling från Linnés tid, *Fauna och Flora* 3, 1978, Märsta 1978: s. 137–143.

Carl Snoilskys och G. E. Klemmings brevfäxling, Sthlm 1919: s. 257, 267, 270.

Snoilsky skriver om W. Beckfords samling, som ska ha haft ett exemplar av *Icones* (ett presentex. från Lovisa Ulrika), och om ett ex. i Walckenaers bibliotek. Klemming berättar i brev av den 11.12 1889 om KB:s exemplar av *Icones*, bl. a.: »Jag har nyss fått K. B:s ex. i ordning, med kostnad af helt nära 500 kr; bundet af Hedberg i citronmarocco med konstverk af fjärilar på båda permarna» (=KB Rar 90).

Thorell, T., Recensio critica Araneorum Suecicarum quas descripserunt Clerckius, Linnæus, De Geerus. *Acta Reg. Soc. Scient. Ups.*, ser. 3, 2: 1, Upps. 1856: s. 61–176.

– Om Clercks original-spindelsamling, *ÖKVA förh. 1858*, Sthlm 1859: s. 143–153.

Tullgren, A., Carl Alexander Clerck. *Sv. biogr. lexikon* 8, 1929: s. 630–633.

Efterskrift

Föreliggande uppsats, som jag var dristig nog att annonsera redan i min översikt av den svenska zoologiska litteraturen 1974, initierades av en uppsats av Dr. L. G. Higgins, och entusiasmerades av dåvarande förste bibliotekarien Sten G. Lindberg och överbibliotekarien Wilhelm Odelberg. Under åren som förflutit har pusselbit fogats till pusselbit. När jag för ett par år sedan erhöll medel för att slutföra en bibliografi över de svenska zoologiska trycken, blev det möjligt och nödvändigt att också slutföra pågående bibliografiska undersökningar. Även om den här föreliggande uppsatsen endast delvis berörts av detta stora projekt, vill jag tacksamt nämna den hjälp som stödet från Riksbankens Jubileumsfond och den Granathska fonden inneburit.

Jag hade i november 1984 glädjen att få besöka den då 93-årige Dr. Lionel Higgins, som med stor nyfikenhet önskade ta del av mina undersökningsresultat. Jag vill också framföra ett tack till de enskilda bokägare och de många bibliotek som bistått mig; detta gäller inte minst Ante Strand och Christer Wikström vid Kungl. Vetenskapsakademiens bibliotek. Ett särskilt tack till bokförlaget Atlantis i Stockholm som bekostat repron till färgplanschen.

Summary:

CARL CLERCKS'S ICONES INSECTORUM RARIORUM

By
BJÖRN DAL

In 1970 Dr L. G. Higgins published a paper on Clerck's *Icones Insectorum Rariorum* in the *J. Soc. Biblioph. Nat. Hist.* (5, pp 344–49); it deals especially with the so-called »supplementary» plates and develops new ideas around their existence. Some of the proffered explanations have been found right, others wrong—which is not so surprising, since nearly all of the sources are available only in Swedish.

Carl Alexander Clerck was born in Stockholm in 1709; we know very little about him before his studies in Uppsala in 1726–27 which, for financial reasons, lasted only one year. Clerck was then a public servant, a Stockholm tax collector, until his death on the 22nd of July, 1765.

In 1739 Clerck attended Linnaeus' lectures at the House of the Swedish Nobility in Stockholm, and it seems that this provided the starting-point for his interest in entomology. At the beginning of the 1750s he published papers in the annals of the Royal Swedish Academy of Sciences, and in 1757 he published his famous work on spiders, *Aranei Sveici*, now the basis for their nomenclature.

The work in the *Icones* was begun in May, 1758, originally intended as a collection of plates on Swedish moths, etc. Clerck painted the insects, then sent the pictures to Linnaeus, who, with his students, Torbern Bergman, Claes Alströmer, Peter Forsskål and Daniel Solander, examined them and sent them back with comments and scientific names. In February, 1759, the first seven plates were engraved and coloured, all reproducing small Swedish moths.

However, at this time Linnaeus recommended that Clerck should dedicate his work to the Swedish queen, Lovisa Ulrika, to get a patron. In order to make it more attractive to her, Linnaeus also suggested that he should make some plates with beautiful butterflies. During the spring of 1759 Clerck accordingly painted some butterflies from south-east Asia, brought to Sweden by Per Osbeck in the early 1750s. He also rearranged the plates: the earlier seven plates of moths, etc, were now numbered 10–16, and plates 1–9 were new ones with butterflies. In July, 1759, the first copy was given to the Queen; it comprised an engraved title, eight pages of text and the sixteen plates, and bore the title *Icones Insectorum Rariorum*.

Clerck was now commissioned to paint the rare and beautifully coloured tropical butterflies in the Queen's collection at Drottningholm (later described by Linnaeus in his *Museum Ludovicae Ulricae*, 1764). According to Linnaeus, the Queen was to pay Clerck for the paintings, and Linnaeus had in mind a great work in folio like the *Museum Adolphi Friderici*, published in 1754. Soon problems arose, however, and at the beginning of 1760, Clerck decided to engrave the Queen's butterflies in 4° as a second part of his *Icones*. The reason would appear to be that the Queen did not pay him, due to financial difficulties and perhaps a deficient interest in the collections. The details are unclear, however, since no documents remain extant.

In September/October 1761 the first copy of this *Icones* was given to the Queen;

without a title, however. It comprises the engraved title (only the allegorical picture, then, and no text), four pages of text, 39 plates—numbered 1–39 in ink—and a two-page index.

Now followed a period when the work on the *Icones* came to a standstill; the reasons are a law-suit which cost Clerck a great deal of money and, worse, an outbreak of phthisis, which led to his death in 1765.

Not until 1764 was the last and definitive edition of the *Icones* ready, comprising two parts. Half titles were now printed as well as a new index of four pages which refers to both parts. The engraved title for Part II was given the text and the date 1764. The plates were numbered 1–16 and 17–55; the first part with some of the numbers engraved, some in ink, the second part only in ink. Part I was a rearrangement of the early plates of moths and south-eastern Asian butterflies; five of the latter had been replaced (the so-called »supplementary» plates) by five »new» ones (engraved in 1759–60) with mostly microlepidoptera.

When Clerck died in 1765, reduced to ruin, the Royal Swedish Academy of Sciences took over the publishing, and new copies were being coloured until 1797. The total number of coloured copies in existence from the years 1764–97 (the final, »complete» *Icones*) are 54; copies of the earlier versions, *Icones* I (published in July, 1759) and II (published in Sept–Oct, 1761) are extremely scarce; the only copies known, complete and coloured, are those given to the Queen. Single plates used in the final *Icones* may be found in the early versions. A list added to the bibliography will help to identify the *état* of the various plates.

The so-called »supplementary» plates are thus not supplementary, but plates that were lifted out after the first version of the *Icones* had been compiled. They may have been intended for an *Icones* Part III, but there is no proof on this. Indeed, that such should be the case is only a hypothesis from the 1890s when the Clerck material was examined and the plates found among his property; they were then inserted into many copies of the *Icones*, but no copy with a contemporary binding has been found to contain them. A third part of the *Icones* was planned, however, and four plates are known to have been intended for this.

Carl Clerck was a true amateur entomologist who, in spite of his lack of means, managed to give Sweden and the world one of its scientifically most valuable and most beautifully coloured books on butterflies and moths.

Författarens address: Lektor Björn Dal, Jeppsagård, Kjugev. 106, 290 34 Fjälkinge.

OLOF DIXELIUS

Carl Gustaf Tessin, Linné och naturen

Synpunkter på Tessins naturuppfattning

Carl Gustaf Tessins insatser i vår frihetstids politiska liv har naturligt nog – alltsedan hans egen tid – i hög grad uppmärksammats. Lika litet som andra personer i centrala positioner har han undgått att drabbas av de skiftningar i bedömningen, som i sig följer med rollen och som dessutom betingas av historievetenskapens tendens till omvärderingar av tidigare ståndpunkter. Tessins ställning som den mest lysande gestalten i de svensk-franska kulturförbindelsernas historia och som vårt 1700-tals mest mångsidige och bildade konstsamlare och kännare kan väl däremot aldrig sägas ha varit omstridd. Detsamma gäller hans storartade kulturinsatser som boksamlare och bibliofil, vilka ju småningom bl. a. skulle komma vårt nationalbiblioteks samlingar tillgodo. Den häpnadsväckande bredden i Carl Gustaf Tessins allmänt kulturella intressen har inte minst demonstrerats av de forskare, Hildebrand och Lindroth, vilka ingående skildrat Vetenskapsakademins äldre historia, där också relationerna Tessin–Linné berörts. Lindroth har dessutom i *Svensk lärdomshistoria* (Frihetstiden) aktualiserat Tessins förhållande i allmänhet till tidens naturvetenskap och dess olika svenska företrädare, speciellt då Linné. Men även om kombinationen Carl Gustaf Tessin och Linné inte undgått forskarnas intresse, saknas en mera ingående studie av ämnet, en studie som också kan sägas ha sin plats i en större undersökning av den svenska naturskildringens¹ och naturuppfattningens² historia. Med en medveten förenkling avses här med naturuppfattning främst uppfattningen av den yttre naturen, dvs. landskapet och dess olika beståndsdelar, oavsett om detta var en frekvent innebörd av begreppet på Tessins och Linnés tid. Begreppets mångtydighet i övrigt belyses ju utförligt av Gunnar Broberg i avhandlingen *Homo sapiens L.* (1975).

För att få perspektiv på den komplicerade frågeställningen Carl Gustaf Tessin, Linné och naturen är det först nödvändigt att se den mot bakgrunden av frihetstidens allmänna kulturklimat och inte minst i belysning av tidevarvets starka intresse för naturen, dess utforskning och utnyttjande på

bred front. Som en av hattpartiets nyckelfigurer var det för Tessin en självklarhet att inte endast privat demonstrera naturintresse utan också att stödja naturforskningens företrädare med egna och samhällets resurser. För den humanistiskt mångsidige Tessin stod inte samhällsintresset i motsättning till andra, lika lovvärda prioriteringar.

Relationerna mellan Tessin och Linné inleddes hösten 1738, i och med att Linné efter sin holländska sejour uppmärksammades av Tessin, redan ett lysande namn inom den politiska sfären och kulturlivet i Sverige. För Linnés del skulle bekantskapen med Tessin komma att medföra ett ovärderligt, aldrig sviktande stöd i hans karriär. Carl Gustaf Tessin å sin sida skulle komma att uppfatta Linné som den ojämförlige utforskaren av naturens rike och som den beundrade vägvisaren inom områden, där han ödmjukt spelade lärjungens roll. Vänskapen mellan de två storheterna skulle småningom som bekant komma att manifesteras i olika former. Tessins stöd för Linné gällde inte minst de ekonomiska förutsättningarna – bl. a. i form av statsmedel – för dennes verksamhet. Generöst nog upplät han också logi i sitt eget hem i Tessinska palatset för den lovande naturforskaren. Lantmarskalken Tessin låg också bakom Bergskollegii arvode åt Linné för dennes föreläsningar på Riddarhuset sommaren 1739 liksom Linnés utnämning till den lukrativa tjänsten som amiralitetsmedicus senare samma år.³ Det är symptomatiskt, att Linné redan följande år kvitterade sin tacksamhetsskuld genom att tillägna Tessin sin nya, utökade upplaga av *Systema naturæ*.⁴ Linnés nyckelroll i den nyttillkomna Vetenskapsakademien skulle otvivelaktigt få sin betydelse för Tessins starka engagemang för Akademien och dess angelägenheter, även om Tessins inträde fördröjdes på grund av utlandsvistelser. Invalet ägde rum 1741, men inträdet i Akademien skedde först fyra år senare.⁵ Därmed inte sagt, att Carl Gustaf Tessins mångsidiga insatser inom och för Akademien till övervägande delen måste ses i Linné-perspektivet. Tessin fick med tiden ett brett kontaktnät inte bara inom den politiska sektorn utan i lika hög grad inom tidens svenska kulturliv – inklusive den vetenskapliga världen – och detta utnyttjade han helhjärtat för Akademiens bästa. För Linné å sin sida var, som bl. a. Lindroth påpekat, förbindelserna med hattpartiets ledande män, inklusive Tessin, helt enkelt livsviktiga.⁶ Sitt beroende av mäktiga mecenater erkände Linné villigt. Det är välbekant, att denne vid upprepade tillfällen som sina främsta välgörare framhåller »min Gud och min Tessin» och i andra sammanhang apostroferar han Carl Gustaf Tessin som »min store Apollo». Såsom Ellenius betonar i sin studie över Linné i medaljkonsten, finns det anledning tro, att Linnés mångordiga hyllningar till Tessin mindre är att se som tidstypiska uttryck för opportunism och smicker

av makthavare än som uttryck för en djupt känd tacksamhet. Linnés senare vistelser hos Tessin på Åkerö, vilka förefaller stå i ett förklarat skimmer, bestyrker i sin mån också detta.⁷ Det ligger onekligen en sorts logik i att den första Linnémedalj, som slogs (år 1746) dedicerades till Carl Gustaf Tessin.⁸

För Linné var det naturligt att gengälda Tessins generositet och gästfrihet genom att ta ansvaret för katalogisering och beskrivning av de naturaliesamlingar – främst petrifikat och mineral – som Tessin sammanbragt redan före Åkerö-tiden. Resultatet blev praktverket *Museum Tessinianum* färdigt år 1753 och försett med en inledning av Tessin själv, vari denne adresserar sig till verkets upphovsman, Linné.⁹ På Tessins önskan lät Linné också publicera ett par studier över intressanta nummer i samlingarna i KVA:s handlingar.¹⁰ En levande bild av förarbetet till motsvarande verk över drottning Lovisa Ulrikas naturaliekabinett på Drottningholm ger Tessin i ett brev till kronprins Gustaf den 7 juni 1751,¹¹ i vilket han avslöjar, hur han under sin »värda väns, Archiatern Linnæi yppersta uppsigt, lägger i en ny ordning det rika förråd af musslor, hvilket uppå Hennes Maj:ts befallning blifvit samlat; men det är ej nog, at äga naturens underverk för ögonen, utan det är både nyttigt och angenämt, at veta hvad man äger». Tessin tillägger, att vår »skarpsynte Linnæus, som ej tål oredighet och oordning, har utstakat nya gränсор åt hela denna oändeliga hopen af snäckor och musslor». I sin pedagogiska gärning använder alltså Tessin också Linné som ett moraliskt föredömligt exempel, när det gäller att argumentera för ordning och reda. Den unge kronprinsen får sig också till del en utförlig illustrerad beskrivning – efter Rumphius – av en märklig snäcka ur samlingen.¹²

Den stora, omarbetade version av *Systema Naturæ*, som Linné föranstaltade om åren 1758–59 och betecknade som upplaga nr 10, tillägnade han Carl Gustaf Tessin och utgöt sig i latinskt-retoriska formuleringar över mecenasens många välgärningar mot författaren.¹³ Som Ellenius noterat, åtföljdes det första bandet av det nya verket av en personlig kommentar från Linnés sida, vilken ytterligare accentuerade Linnés tacksamhet mot sin välgörare. Tessin replikerade omgående på uppmärksamheten genom att låta slå den märkliga Linné-medalj, för vilken rikets förnämsta expertis anlätades.¹⁴ Linné å sin sida framställer, som breven avslöjar, Tessin, vetenskapernas befrämjare, som solguden Apollos like. Ett annat påtagligt resultat av de nära kontakterna mellan Tessin och Linné var som bekant, att Tessin till huskaplan och intendent för sitt naturaliekabinett utsåg en av Linnés begåvade lärjungar, Kina-resenären magister Pehr Osbeck.¹⁵ Återigen en annan ryktbar Linnélärjunge, nämligen Pehr Kalm bidrog med nordamerikanska frön till Åkerö-trädgården och en tredje, C. J. Luut¹⁶ disputerade år 1769 på

Carl Gustaf Tessin som konstsamlare i Paris 1740. Målning av J.-A.-J. Aved, Nationalmuseum.

lokalfloran över Åkerö-områdets växtvärld, *Flora Åkeröensis*, i vilken 478 arter förtecknades. Anders Tidström, också han en i lärjungekretsen kring Linné, ordnade vintern 1756–57 Tessins mineralsamling på Åkerö och var senare Osbeck behjälplig med insamlingsarbetet för Åkerö-floran.¹⁷ Parentetiskt

kan nämnas, att ännu i vår tid bär ett botaniskt element i slottsparken vittnesbörd om att Åkerö-miljön är linnéanskt präglad. Det ärevärdiga stamträdet till Åkeröäpplet skjuter alltså friska skott.

Men vid sidan av vetenskapligt-systematiska insatser, som kom Tessin och hans herresäte tillgodo, kan nämnas de konkreta råd beträffande prydnads- och nyttoväxter, som Linné försåg Carl Gustaf Tessin med. Att denne haft en grundmurad tro på Linnés vetenskapliga auktoritet förefaller uppenbart och Tessin, som själv inte är vetenskapsman utan – i tidens stil – amatörnaturalist underordnar sig obetingat den store mästaren. Inför Linnés besök på Åkerö sommaren 1757¹⁸ finns det i Tessins dagbok direkta omdömen om Linné, som bestyrker detta. Den 6 juli vittnar Tessin om sin längtan efter undervisning: »Jag behöfver hans undervisning. Mitt tröga åldriga begrepp tarfar eld och värma.» Tessin liknar Linné vid en »käck och drifvande Landshöfdinge, som heldre resolverar 2 gånger, än att låta vänta på Resolution. Allt som vår värda naturletare hämtat mera visshet har han själf nedbrutit sin byggnad, fast den varit aldrig så ny. En slik man, skarpsynt, outtröttlig, böjlig, skälilig och foglig, är ju ej lik våra tiders vise män, och måste hinna till tinnarna af den vetenskap som han omfamnat.» Tessin beklagar, att synen och minnet hindrar honom från att bli *Botanicus* och menar, att »ört-kännedomen är nu ibland de angelägnaste för en hushållare och en Landtman» (s. 147 f.).¹⁹ Uttalandet leder onekligen tankarna till Linnés *Flora æconomica*. Vid ett senare tillfälle sommaren 1757 noterar Tessin i sin dagbok Linnés personalia och utlovar en kommande utförligare biografi. Motiveringen är enkel: »Vår stora och i verlden namnkunniga Linnæus förtjenar att till dess öden blifva bekant. I hans ögon och förstånd ligger all den qvicka eld, af hvilken den bör upplysas, som vågar sig in i naturens mörka irrgångar att dem utreda till andras vägvisande» (s. 156). Från sitt Uppsala-besök i januari 1758 deklarerar Tessin i dagboken sin beundran för Linnés märkliga insatser i olika former för naturkunnigheten och erkänner, att han »näst Guds nåd» . . . har att tacka »herr arkiatern för den insikt och för den lust jag har till naturalhistorien».²⁰ Rent allmänt sett ter det sig ofrånkomligt – relationerna Tessin-Linné bär i sig själva vittnesbörd om det – att Linnés förmåga att hos sin samtid medvetandegöra den yttre naturen även spelade en roll för Tessin.

Trots den relativt utförliga bakgrundsteckningen torde det vara ogörligt att generellt fastställa Linnés betydelse för Tessins natursyn. Överhuvudtaget är det naturligtvis vanskligt att fixera någon strikt vetenskaplig metod för att bedöma Linnéinflytandet på den naturuppfattning, som utvecklades i Sverige under och efter det linnéanska tidevarvet. Vad Tessin angår, saknas

f. ö. teoretiska utläggningar eller programuttalanden av intresse i ämnet. Det material man har att utgå ifrån, får sökas på annat håll.

I stor utsträckning har man naturligtvis att räkna med, att Tessin är bunden av de allmänna värderingar betr. synen på naturen, som hörde tiden och speciellt hans egen samhällsgrupp till. Teoretiker var han – som ovan antytts – blott i begränsad omfattning och då gällde det i första hand konst och arkitektur.²¹ Det förefaller därför inte meningsfullt att fördjupa sig i den omfattande idéhistoriskt inriktade Linné-forskning, representerad av Nordenskiöld, Malmeström, Broberg²² m. fl., som behandlar Linnés idévärld ur olika aspekter.²³ På någon punkt kan en kommentar – med hänsyn till Tessin – vara motiverad. Det gäller t. ex. Linnés och Tessins religiösa grundåskådning. I övrigt existerar, som bekant, en omfattande internationell forskning, representerad av namn som Glacken, Worster, Lynn White Jr och von Wright, vilka i ett brett perspektiv belyst fenomenen natursyn och naturkänsla i Europa. - Bland svenska forskare har senast Karin Johannisson i en översiktlig framställning behandlat den svenska borgarklassens och adelns natursyn under stormaktstiden och 1700-talet.²⁴ Begrepp som kulturlandskap och naturlandskap diskuteras i anslutning till fenomen som fransk trädgårdskonst och lantleverneideal. Vad gäller 1700-talet, och speciellt Linné-tidevarvet, betonar Johannisson, hur natursynen i stort ännu bestäms av ett fixerat mönster, enligt vilket odlingslandskapet representerar det goda och sköna, »vildmarken inte bara det hotfulla och laglösa, utan också osköna i estetisk mening».²⁵ Även för Linné var det utilistiska perspektivet en självklarhet: »det fruktbara och det sköna sammanföll».²⁶ Johannisson diskuterar också betydelsen av den vetenskapliga tradition Linné representerade liksom dennes beroende av den fysiko-teologiska föreställningsvärlden. Betr. Carl Gustaf Tessin är i sammanhanget dennes inträdestal i K. Vetenskapsakademien den 16.2.1745 av intresse. Högtidstalets officiellt retoriska karaktär hindrar inte Tessin att redovisa sin personliga inställning till naturen såsom Guds skapade verk, då han apostroferar Akademiens framstående ledamöter; de som »utransaka med skarpa ögon de minsta omständigheter uti naturens rike, och göra därpå en eftertänksam tillämpning af den nytta Skaparen, Menniskan, såsom det ädlaste af dess creatur, under sjelfva insticktelsen, af hvad skapat är, tilägnat; samt til des utgrundande henne tilräckeligt Ljus och insikt inblåst» (s. 5). Det religiöst färgade tonläget, som bekant ofta närvarande också i Linnés framställning,²⁷ förstärks ytterligare, då Tessin i sitt tal berör de förborgade hemligheterna i naturen. Uttolkarna av dess hemligheter »veta dock med försiktighet och vördnad at stanna vid den molnstod, bakom hvilken Naturens herre, Naturens innersta hemlighe-

ter förborgar, och själf förbehållet, såsom det kraftigaste medel at öfvertyga oss om varelsen af et obegripeligt gudommeligt väsende» (s. 6). — Guds uppenbarelse i och allmakt över naturen är alltså överordnad andra faktorer,²⁸ när det gäller människans förhållande till naturen, vare sig hon framträder som utforskare, odlare eller njutare av naturens håvor. Betr. Linné, Tessin och fysiko-teologin framhåller Hildebrand, att ingen »har egentligen kortare och bättre återgivit innebörden i Linnés egen åskådning på dessa områden än Carl Gustaf Tessin. Ett av sina försök till stenstilsinskrift över Linnés porträtt på Åkerö formulerade han så:

Naturens Herre
Har Gifvit Dig Nyckelen
Till
Naturens Rike
Lär Oss
Att Nyttja Hvad Förgängligt är
Till Dess
Vi Med Dig
Få Skåda Det Som Oförgängligt Är.»²⁹

Ett annat bevarat material, som belyser Tessins religiositet — med bl. a. märkbara inslag av karolinsk fromhet — utgör hans psalmdiktning.³⁰ Förhållandet Gud–naturen aktualiseras i vissa psalmer, men en systematisk analys av denna diktning måste dock anses ligga vid sidan av ämnet. Betr. Tessins akademital, tangerar han i det också den naturvetenskapligt inriktade forskning, som syftar till att förvandla jorden i nyttosyfte. Samtidens intresse för jordbrukets förkovran är ju väl dokumenterat och speglas som bekant tydligt i Vetenskapsakademiens handlingar, där vignettbildens figur har en välkänd symbolisk innebörd.³¹

I fråga om det inslag i tidens natursyn, som kan sägas ha anknytning till det pastorala och som var en förutsättning för idealiseringen av lantlivet, exemplifierar Johannisson med aristokraten Carl Gustaf Tessin.³² Hon hänvisar i sammanhanget bl. a. till uttalanden av Tessin i Åkerödagboken.³³ I entrén till herresätet lät Tessin inskriptioner betona lantlevernets förtjänster och det är inte utan skäl, som Hildén sammanställer Tessins tankar och idéer med Linnés, sådana de kommer till uttryck i *Dieta naturalis*.³⁴ Allmänt tidsbundna föreställningar kryddas med element med speciell anknytning till Linnés idévärld.

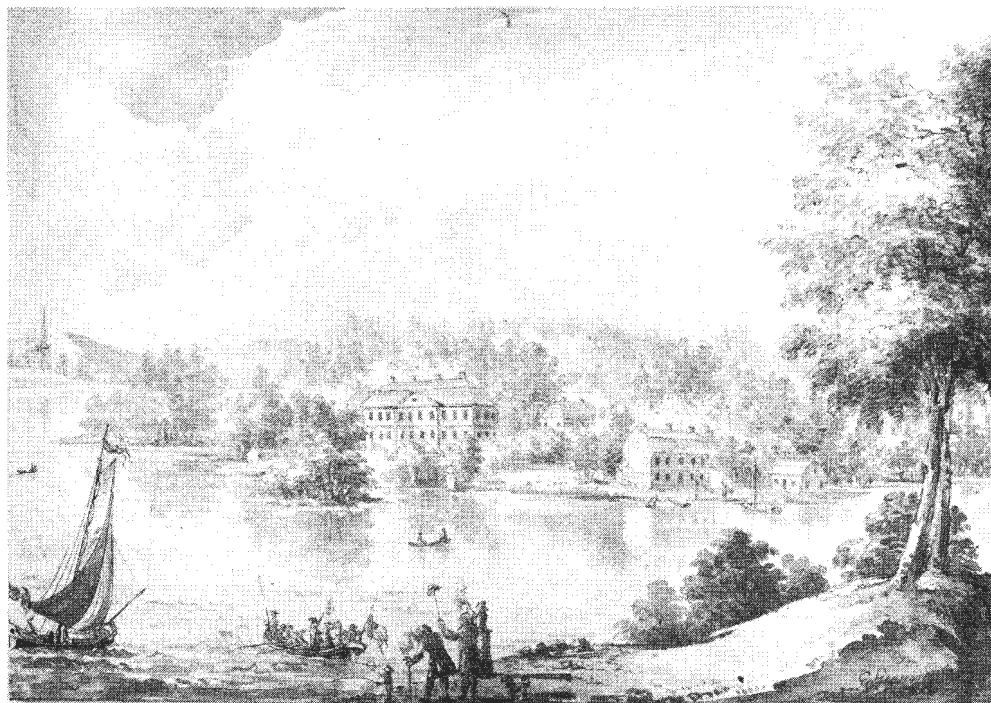
Det kan vara motiverat att mot den hittills skisserade bakgrunden ställa

frågan, om det är möjligt att ytterligare precisera Tessins naturuppfattning, närmast med utgångspunkt från materialet i Åkerödagboken samt det i övrigt rent litterära. Frågan gäller bl. a., var Tessin står i förhållande till den starka klassicistiska tradition, som ända fram till förromantikens tidevarv betonade naturen mera som ideal än som yttre landskap och som inom konsten mera krävde återgivning av idealen än av verkligheten.³⁵ Johannisson utnyttjar – som ovan antytts – Carl Gustaf Tessin som exempel på en representant för frihetstidens kulturliv, som ger »klassiskt uttryck» för sitt aristokratiska lantleverneideal i Åkerödagboken.³⁶ Det pastoralt betonade herrgårdslandskapet vid Yngaren med odlingsbygden som en viktig ingrediens tilltalade förvisso Tessin. Det skymtar bakom ett uttalande från år 1757 om naturen i skepnad av en »glädigt landtman, som sår, planterar, vattnar, skär och hvilar sig inom sin famille».³⁷ Återigen erinras man om Vetenskapsakademiens emblematiske vignettbild till »handlingarna». Dagboksanteckningar och inskriptioner på Åkerö betonar onekligen i klassisk anda lantlivets behag och fördelar gentemot storstadens buller och hovlivets tvång och vedermödor. Allt detta stämmer väl med en äldre tids »beatus ille»-uppfattning. Detsamma gäller Tessins poetiska hyllning till livet på Åkerö i maj 1757:

... Så finner jag igen min ro, mitt hus, min gröda,
Mitt bröd med husmanskost; och böcker, sinnets föda ...
Jag hör ej vagnars gny, ej hovmäns ståt och bång;
Ett vattnets sakta svall, en foglars ljufva sång
Är hvad mig söfver in, och åter mig uppväcker ...
Vid denna fagra strand allt stadsgräl skeppsbrott led.³⁸

Samtidigt kan man konstatera, att det inte bara betr. tiden utan också attityd- och idémässigt existerar ett stort avstånd mellan Carl Gustaf Tessin och den barockvärld, som Kurt Johannessson beskrivit – inklusive »Lyckan av ett stilla leverne».³⁹ Barocktidevarvets magnater, som Magnus Gabriel De la Gardie o. a., är infogade i ekonomiska och andra strukturer, som också på olika sätt ger utslag betr. natursynen. Idémässigt representerar även Tessins far, Nicodemus d. y. denna natursyn genom att t. ex. arrangera hovfestligheter, där naturen i allegorisk form framställs i sin sköna ordning men också som beredvillig att tjäna furstemakten.⁴⁰

Även om Tessins poetiska uttryck för sina känslor inför Åkerö-tillvaron rymmer tids- och genretypiska element, kan man inte ta miste på äktheten i upplevelsen. Källmaterialet i övrigt bestyrker detta. Vågsvallet vid Yngarens strand var för Tessin en högst påtaglig realitet.⁴¹ – Man bör notera, att Tessin såtillvida accepterar och accentuerar kulturens välsignelser även i

Åkerö. Laverad pennteckning av Gustav Silversträhle, Konstakademien.

den lantliga miljön som han poängterar böckernas roll som sinnets föda. Bokläsaren och bibliofilen Tessin kan lika litet undvara sitt bibliotek på Åkerö som han kan tänka sig sitt hem utan all den högklassiga konst, som han lyckats bevara genom sina ekonomiska kriser.⁴² Det finns vid sidan av den något klassiskt färgade tessinska natursynen en annan, som också bör beaktas. Redan tidigare i framställningen har den linnéanska faktorn uppmärksamats, nämligen den som vetter åt direkt naturiakttagelse och åt en naturkänsla, som bygger på självsyn av naturfenomenen. Det kan finnas möjligheter att med utgångspunkt från vissa hittills icke beaktade faktorer ytterligare klarlägga Tessins uppfattning av naturen. En omständighet av intresse i sammanhanget gäller dennes bedömning av äldre och samtida djur- och landskapsmåleri. Här aktualiseras också Tessins egna direktupplevelser av djur och natur, inte minst i hans egenskap av ivrig jägare alltsedan ungdomen. Därtill kommer den intressanta frågan om Tessins syn på parken och trädgården såsom natur- och arkitekturform speciellt i anslutning till Åkerö-anläggningen. Tessin hann uppleva den begynnande brytningen mellan traditionellt fransk-klassisk och mera engelskinfluerad smak.⁴³ En ytterli-

gare fråga, som längre fram skall belysas, gäller Tessins varierade sätt att använda element från naturen i sin litterära alstring, främst fabler och sagor. Betr. möjligheten att via Tessins bedömning av måleri komma hans naturkänsla och naturuppfattning på spåret, ter det sig dock vanskligt, emedan hans uttalanden i estetiska och konstkritiska frågor finns spridda i det mycket omfattande och ytterst disparata källmaterialet. Någon systematisk behandling av detta material har inte skett från konstvetenskapligt håll, trots en rad punktinsatser inom Tessin-forskningen.⁴⁴ Tessins uttalanden kan förekomma i ren privatkorrespondens, men det finns också sådana av mera officiell karaktär, såsom i Tessins bekanta *En gammal mans brev til en ung prints*. I breven till kronprins Gustaf ger Tessin femåringen den 1.6.1751 upplysningen att Ehrenstrahl »altid räknas för en ibland de bästa Djurmålare . . .».⁴⁵ Kommentarer till Ehrenstrahl-målningarna på Drottningholms slott är i övrigt så kortfattade och inriktade på moralpedagogik, att de inte ger något bidrag till frågan om Tessins naturuppfattning. Man kan ana jägarens kompetens i samband med Tessins bedömning av en björnmålning eller en framställning av en av Karl XI:s stora hundar. Men materialet tillåter inte någon generell slutsats om Tessins värdering av djur- och landskapsmåleriets allmänna kvaliteter⁴⁶ och alltså inte heller några slutsatser om det här diskuterade ämnet. Att genren som sådan inte var Tessin främmande, framgår ju bl. a. av den bekanta studien över favorittaxen Per med jaktbyte, som Tessin beställde av Oudry under en av sina Paris-sejourer.⁴⁷ Rent allmänt kan man hävda, att den direkta naturkontakt, som Tessins alltifrån ungdomsåren dokumenterade jägarupplevelser medförde, liksom de tidigare berörda »Linné-faktorerna», avsevärt vidgade men om man så vill också komplicerade Tessins naturuppfattning.⁴⁸ Jägaren Tessin demonstrerade f. ö. sitt intresse för det jaktbara viltet på ett för tiden ovanligt sätt, nämligen genom att varna för rovjakt på hjort och rådjur.⁴⁹ En sådan jaktvårdande attityd förutsätter i viss mån en insikt om balansproblemen i naturen, även om moralen ytterst gällde frågan om hushållning med Guds gåvor. Tessin befinner sig i sin syn på jakt överhuvud taget mycket långt ifrån den prestige- och värdeladdade, som utmärkt en äldre generation aristokrater.⁵⁰

Den modell, som senast Johannisson använder för att klargöra 1700-talets utveckling mot en subjektivt färgad förromantisk naturkänsla, visar sig inte oreserverat passa in i fallet Tessin. Parallellt med att denne redan vid mitten av 1750-talet – under rokokons uppbyggnadsskede i Sverige – introducerar klassicistiskt dekorativa element i sin Åkerö-anläggning, låter han parken och trädgården få en friare form rätt väsensskild från de i strikt fransk-

klassisk stil arrangerade slotts- och herrgårdsparkerna i landet.⁵¹ Gösta Selling har i sin analys av Åkerömiljön i *Svenska herrgårdshem under 1700-talet* också belyst de idéer från Hårlemans och Tessins sida, som kom att prägla och forma parken och trädgårdsanläggningen.⁵² Hårlemans professionellt genomarbetade förslag till problemlösningar genomsyras naturligt nog – liksom Tessins tidiga skisser – i första hand av stilideal med fransk prägel. Geometriska och perspektiviska förhållanden tillmäts stor betydelse, för att man skall uppnå maximala effekter bl. a. med hänsyn till det begränsade utrymme kring Tessins herresäte, som står till buds. Men inslag som en »bouligrin» (bowlinggreen) och en »parterre à l'anglaise», vilka förekommer i planskisserna, antyder i någon mån nya stilideal. Den utformning, som anläggningarna småningom fick – i den mån Tessin maktade med att fullfölja dem – visar f. ö. att denne i viss mån upplöste Hårlemans strikta former genom att bl. a. införa olika blomsterarrangemang och genom att plantera träd i husens närhet. Tessin åstadkommer en brokig mångfald av växter och träd i miljön – svenska och utländska – vilket om man så vill verkade arkitektoniskt splittrande. Men samtidigt belyser det Tessins starka botaniska intresse och Linné-influenserna. I perspektivet anar man en ny natursyn. Selling har givit intressanta exempel på hur Tessin under de senaste åren av sin levnad lät sin trädgårdsmästare excellera i trädplantering. Hösten 1765 gällde det originellt nog rönnar, därför att deras »röda frukter länge sitta kvar och spela med deras färg».⁵³ Tessin drog sig inte heller för att t. o. m. blanda flera olika svenska trädslag i alléartade arrangemang. År 1768, alltså två år före sin död, omnämner han plantering av »lön, al, berberis, björk, hassel, oxel, bok, vilda kastanjer, hägg, pil, fläder, rönn, lind, alm utom mångfaldiga fruktträd». Stockrosorna på parterren bestod av omväxlande gula, röda, vita och sprängda rosor.⁵⁴

I parkanläggningens periferi lät Tessin dessutom skapa en surpriseanläggning präglad av rokokons lekfullhet men också den i sin mån antydande en ny natursyn: ett promenadstråk och en vattenomfluten labyrint: »Skugga, vatten, kyla och fågelsång göra stället angenämt och bänkar här och där vid träden spatsergången mindre besvärlig.»⁵⁵ Det ter sig inte svårt att från rokokoaftosfären associera till stämningar i tidig engelsk förromantik, vad gäller förhållandet människa–natur. Också paviljongen i slutningen vid Åkerö antyder släktskap med den engelska parkstil, som under följande decennier alltmera skulle sätta sina spår även i Sverige.

Man kan som synes urskilja flera olika komponenter inom fenomenet Carl Gustaf Tessins naturuppfattning. Den intressanta spänningen mellan å ena sidan en klassisk traditionell natursyn med inriktning åt det idealt pastorala

och å andra sidan en friare, mindre dogmatisk naturuppfattning kan också utläsas ur Carl Gustaf Tessins litterära alstring. De litterära genrer – främst fabeln och sagan – som är företrädade speciellt i *En gammal mans bref til en ung prints* rymmer naturelement, som är av intresse för vårt ämne. Fabelns naturinslag inskränker sig dock huvudsakligen – det hör till genrens egenart – till en traditionellt sammansatt djurvärld – där t. ex. korpen och lejonet uppträder i de roller, som enligt genretraditionen tillkommer dem. Tessins förebilder var – förutom Aesopos – franska mästare som La Fontaine och de la Motte. Men när Tessin mera självständigt försöker sig inom fabeln eller sagan, utvidgas antalet agerande djurarter, särskilt i hans sagobetonade alster. Det mest uppmärksammade exemplet gäller Sagan om draken och hermelinen. Klingberg har – liksom tidigare Hjertén – noterat den som ett intressant exempel på ett svenskt originalverk inom 1700-talets barnlitteratur och klassificerar den som en chimärsaga.⁵⁶ Såtillvida ansluter den sig till den traditionella uppfostringslinjen som den har en moralpedagogisk grundsubstans. Klingberg har riktigt observerat, att sagan är förankrad i en högst verklig naturmiljö, nämligen parken vid Drottningholms slott, men finner inte anledning att närmare kommentera sagans naturelement. Det är dock intressant att konstatera, att Tessin tillåter sig påfallande stora friheter i fråga om användningen av dessa element. Visserligen förekommer sagodjuret framför andra, den hiskliga draken men som dennes motpol och besegrare står den svenska faunans verkliga lilla rovdjur, vesslan eller – som den i sagan kallas – hermelinen.⁵³ Det är inte det pastoraliska parklandskapets schabloner, som inramar sagans handling, utan verklighetsanknytningen är linnéanskt direkt och åskådlig. Draken bor »under wassen, rätt wid Trädgårdsdammen» och hermelinen har sin boning i en bergsklyfta ovanför trädgården. I sagan tillåter Tessin hermelinen att vara växtätare och det ger honom en speciell anledning att direkt knyta an till den store läromästaren inom Florans rike, nämligen Linné själv. Hermelinens största intresse är nämligen att »söka Böcker, som handlade om Naturens foster uti gräs, buskar, trån, blommor och frön, såsom hörande til dess hushållning». Verklighetsförankringen förstärks ytterligare av den namngivne professor, som brukade lämna kvar på en bänk i orangeriet »wår Lärde, Förtjente och Naturkunnige Professor Linnæi Werk om Swenska Örter». Återigen aktualiseras alltså relationen Tessin–Linné, i detta fall genom hänvisningen till *Flora svecica* (1745), där ju f. ö. även de svenska växternas farmakologiska egenskaper behandlades. Hjälten i sagan, den vita hermelinen, använder en bestämd växt, nämligen vinruta,⁵⁸ för att med hjälp av dess lukt jaga draken på flykten. I handlingen, som efter ytterligare förvecklingar slutar med

drakens död, agerar också verklighetens slottsträdgårdsmästare, »Mäster Lind». Tessins metod att på detta sätt låta konkret realistiska detaljer föras in i sagan är så anmärkningsvärd, att den helt bryter mot den traditionella sagostilen och dessutom avslöjar, hur »linnéfaktorn» än en gång avspeglas i Tessins sätt att uppfatta och återge naturen.⁵⁹ Estetikern och naturalisten Tessin möts också — som vi tidigare konstaterat — i breven till den unge kronprinsen. I övrigt återfinner man i Tessins sagor och fabler representanter för genrernas traditionella djurvärld, såsom påfågeln, markattan och det obligatoriska lejonet. Emellanåt kan dock Tessin utöka artantalet genom t. ex. personligt valda fåglar, men den genrebundna funktion, som i allmänhet tillkommer djuren också i Tessins sagor och fabler, gör faunainslagen mindre intressanta vid en analys av Tessins naturkänsla och naturuppfattning. I breven till kronprinsen skymtar dock emellanåt en spontan reaktion inför en naturupplevelse, såsom då han kommenterar familjen Ekeblads herresäte Stola i Västergötland (25.7.1752): »Af Naturen är det med härlig belägenhet begåfwat . . .» (I, s. 151). Även när det gäller hans eget Åkerö, är det natursköna läget en faktor, som vid olika tillfällen poängteras, som i ett brev av den 28.9.1752, där Tessin talar om kontrasten till Stockholm, där han ej kan förmoda att »likasom på denna min Hwilo-ö, få förnöja mig af Naturens gåfwor och fågring . . .» (I, s. 204). Vid ett annat tillfälle (15.8.1754) skisserar Tessin ett program för trädgårdsodling i sin lantliga miljö, där inte »konst-Trädgårdsmästaren» och hans verk sätts i första rummet utan den som med kunskap om den svenska naturens alla värdefulla buskar och örter kunde låta den frambringa vad den förmår: »ja sjelfwa Naturen skulle glädjas, då hon såge, at hwad hon, til människans nytta ymnogt alstrar, blefve igenom människans idoghet odlad, och således hennes skänker högt skattade . . .» (II, s. 166). Även om detta trädgårdsprogram används »liknelsevis» (II, s. 667) i Tessins moralpedagogik, kan man dra två slutsatser av det. Dels stöder det i sin mån den tidigare redovisade uppfattningen om Tessins fria förhållande till den franska park- och trädgårdsestetiken, dels är den ett vittnesbörd om dennes förankring i ett patriotiskt-utilistiskt betraktelsesätt, som i stort är så karakteristiskt för tidevarvet.⁶⁰ Linné själv är ju en god representant för synsättet och i det avseendet företräder han också Vetenskapsakademien. Såsom i annat sammanhang framhållits, kunde Tessin dock tidigt reagera mot vad som påminde om den senare fysiokratismens ensidighet. Det visar sig t. ex. i en kommentar som den om »l'agromanie, — la maladie épidémique de nos jours». ⁶¹ Tessins syn på förhållandet människan och naturens håvor kommer till uttryck i ett av de tryckta breven till den minderårige kronprinsen (22.8.1754). Tessin jäm-

för där jorden vid en god och from moder, som belönar människans möda och önskan att behaga henne med »ymnog wälsignelse och rikt arf» (II, s. 173). Vår Herre och Skapare kan – enligt Tessin – ej anse det som »intrång uti Dess Allmagt, utan som en Dess skapade kreaturs skyldighet, at utröna, blanda och til nytta sammanstöpa de råämnena, hwilka Han likasom en rik förlagsman, oss i händerna lemnat» (II, s. 173). Återigen påminns man om den grundsyn betr. förhållandet människa, Gud och naturen, vilken också var Linnés.

Relationen Tessin–Linné kan ses ur ytterligare en synvinkel, vilken visserligen redan kan sägas ha tangerats. Det gäller den litterärt-språkliga. Sitt stora intresse för svenska språket och dess problem dokumenterade Tessin särskilt genom insatser i Vetenskapsakademien. Presidietalet från år 1746, »Kårt tal om svenska språkets rykt och upodlande», innehåller bl. a. förslag på korta och lättfattliga definitioner på svenska ord. Stenstilarna är ett annat välkänt exempel på hur ett aktivt språkintresse påverkar Tessin till litterära experiment.⁶² För både Linné och Tessin blev förenklingen av de språkliga uttrycksmedlen en nyckelfaktor och förhållandet mellan deras stilideal och litterära försök erbjuder ett intressant specialproblem, vilket dock här måste förbigås.⁶³ Åkerödagbokens notiser om vädret och naturens märkvärdigheter, om flyttfåglar och andra vårtecken kan vara utformade på ett friskt åskådligt sätt, präglad av en direkt iakttagelse, som starkt påminner om Linné. Den 28 maj 1757 noterar Tessin i sin dagbok: »Himmelen har ingen fläck; vädret är sunnan, och dock har jag eldbrasa i min kammare. Männ åldren kyler mig?»⁶⁴ En kommentar av liknande expressivitet – också från år 1757 – gäller människans förhållande till och underlägsenhet under naturens representanter, vad sinnenas känslighet beträffar: »Qvicksilfret har finare känsla än jag: det började redan falla förleden natt. Vi blindas menniskor! . . . Ingen främmande hjort, i aldrig så stor mark, som ej genast vet skogssträckningen och markens belägenhet. Hvaremot vi, som prunke med namn af Konungar öfver djuren, ej hitta utur den uslaste labyrinth.»⁶⁵ Intensivt linnéansk till typen är Åkerödagbokens naturkommentarer i april 1762: »Gladan är framme, trasten spelar då och då . . . Starar börja visa sig, och en skogsduva har synts . . . Orren spelar fullt spel, tjädern börjar knäppa, raphönsen paras, lärkan drillar . . . Tranor sträcka . . . abborren visar sig i ån . . . Sädesärlan, knipan, gräsanden ankomne. Således gå vi emot de ljusare dagar.»⁶⁶ Det är en skildring av sörmlandsvår i koncentrat fylld av direkta naturiakttagelser och av en påtaglig artkännedom, något som torde hört till undantagen vad gäller en person med Tessins bakgrund även under det linnéanska tidevarvet.

Sammanfattningsvis kan man beträffande det diskuterade problemkomplexet Tessin, Linné och naturen konstatera, att materialet – trots dess ojämnheter och brister – ger möjligheter till slutsatser, som kompletterar och nyanserar tidigare forskningsresultat. Utgångsläget förefaller klart. En kulturpersonlighet som Carl Gustaf Tessin representerar naturligt nog i stort sin tids och sin samhällsgrupps värderingar. Men det intressanta är att iakttä och klarlägga, hur individuella faktorer av typen relationen Tessin–Linné eller Tessins natur-jaktintresse utvidgar hans natursyn och motverkar en låsning vid etablerade mönster och uppfattningar. Man kan konstatera, hur effekten av olika privata naturupplevelser mera än teoretiska överväganden bryter upp ett traditionellt estetiskt synsätt. Carl Gustaf Tessin visar också i det här fallet en självständighet, som belyser mångfalden i hans personliga utrustning.

Noter

1. Vad gäller äldre forskning, står fortfarande Henrik Hildéns *Studier av naturen i Linnéseklets svenska diktning* som standardverket. Tr. Helsingfors 1925.
2. Om begreppet, se nedan s. 56.
3. Se bl. a. Linnés *Egenhändiga anteckningar om sig sjelf*, s. 38 f. och Fries, Th. M., *Bidrag till en lefnads-teckning öfver Carl von Linné*, II, s. 341 ff. Jfr Näsström, G. om Linné och Tessin i *Forna dagars Sverige*, 1700-talet, s. 271.
4. Tessins ex. av första uppl. av verket tr. 1735 finns i KVA:s samling, nu deponerad i Universitetsbibl., Frescati.
5. Hildebrand, B., *Kungl. Svenska Vetenskapsakademien*, s. 608. Om Tessins tidiga intresse för idén med akademier, *ibid.*, s. 254.
6. *Svensk lärdomshistoria*, III, s. 184. Jfr Lindroth, S., *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia*, I, s. 68 f.
7. Ellenius, A., Linné i medaljkonsten (*SLÅ* 1979–1981, s. 22).
8. Ellenius, *ibid.*, s. 22. I brev till A. Bäck 8.4.1746 ber Linné denne ombesörja, att ett ex. av *Fauna svecica* kommer Tessin tillhanda (*Bref och skrivelser*, I: IV, s. 55).
9. Ellenius, a. a., s. 23. Om *Museum Tessinianum*, se Löwegren, Y., *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet*, s. 318 ff. Första textsidan återgiven hos Näsström, a. a., s. 273.
10. Lindroth, S., *KVA:s historia*, II, s. 561.
11. Tr. i *En gammal mans bref til en ung prints*, I, s. 95 ff.
12. Tessins tidigt dokumenterade samlarintresse utvecklades i och för sig oberoende av Linné, men vad gäller naturaliesamlingen, kan Linné-influenser tänkas. Se också Löwegren, a. a., s. 304. Om Tessins musselsamling på Åkerö och Linnés besök där år 1757, se Nisser, M., Tessin får ett celebret besök på Åkerö (*Sörmlandsbygden* 1963, s. 110).
13. Till välgärningarna räknar Linné också Tessins insats för att introducera honom hos kungaparet.
14. Ellenius, a. a., s. 25 ff.
15. Anställningen varade åren 1753–58. En insats av praktisk betydelse hade Tessin gjort 1746, då han föranstaltat om att en »Historiæ Naturalis Studiosus» årligen skulle få en fram- och återresa till Kina gratis genom Ostindiska Compagniet (se Linnés *Egenhändiga anteckningar*, s. 44).
16. Se Strandell, B., Linnés lärjungar (*SLÅ* 1979–1981, s. 140).
17. Enl. Drake, G., *Linnés disputationer*, finns Åkeröherbariet fortfarande bevarat (på Eriksbergs slott i Södermanland); se s. 178. Om kontakter mellan Tessin och linnéanen Bjerkander, se brev utg. av H. Sandblad (*Lychnos* 1979–80, s. 266 ff.).
18. Om besöket, se Nisser, a. a., s. 107 ff.
19. Jfr Nisser, a. a., s. 108. Själv nämner Linné i sina *Egenhändiga anteckningar om sig sjelf*, att grevinnan Ulla Tessin »älskade Botaniquen» (s. 53).
20. Cit. efter Näsström, a. a., s. 271.
21. Se t. ex. R. Josephsons presentation av Tessins konstuppfattning i *Svenska folket genom tiderna*, VI, s. 339 ff.

22. Se bl. a. Nordenskiöld, E., En blick på Linnés allmänna naturuppfattning och dess källor (SLÅ 1923 s. 19 ff.), Malmeström, E., Carl von Linné m. fl. arbeten och Brobergs avh. *Homo sapiens L.* (1975).
23. Se även *Utur stubbotan rot*. Essäer till 200-årsminnet av Carl von Linnés död. Sthlm 1978.
24. Johannisson, K., Det sköna i det vilda i *Paradiset och vildmarken* (red. T. Frängsmyr) s. 15 ff.
25. Johannisson, a. a., s. 46.
26. Ibid. s. 47, Jfr Brusewitz, G., *Strandspegling*, s. 110 ff. och Broberg, G. i kommentaren till Linnés *Om jämvikten i naturen*, s. 20 ff.
27. Jfr Lindroth, S., Linné-legend och verklighet (*Lychnos* 1965–66, s. 66 ff.).
28. Jfr Linné i *Systema naturæ*: »Ändamålet med jordens skapelse är Guds ära, uppenbar genom naturens verk, framförd av människan ensam» (cit. efter Malmeström, E., Carl von Linnés naturfilosofiska tankar (SLÅ 1930, s. 17). Jfr också Hofsten, N., von, Linnés naturuppfattning (SLÅ 1958, s. 33 f.).
29. Cit. efter Hildebrand, a. a., s. 304 f. Jfr andra utkast till inskrifter i Åkerödagboken 1757, s. 57 ff.
30. Se *Skrifter af Karl Gustaf Tessin* . . . utg. af G. Frunck s. 115 ff.
31. Jfr Broberg, G., Naturen på bild (*Lychnos* 1979–1980) s. 231 ff. Vad gäller synen på jordbruket, kan Tessin vid vissa tillfällen kritisera tidens överdrivna agrarintresse (se t. ex. uttalande från 1757 i Hildén, a. a., s. 230). Betr. Tessins bidrag till KVA:s handlingar och övriga tryckta alster, kan noteras, att de omspanner ett stort spektrum, från medicinska kuriositeter till frågor rörande svenska språket.
32. Johannisson, a. a., s. 60.
33. Johannisson, ibid., s. 60.
34. Hildén, a. a., s. 247 f. H. har dock förbisett, att Tessin i den slutliga versionen av trappinskrifterna använde latinsk text (se Ridderstad, P., *Konsten att sätta punkt*, s. 326).
35. Johannisson, a. a., s. 37 ff.
36. Ibid. s. 60.
37. Åkerödagboken (KB) 28.5.1759.
38. Åkerödagboken 1757 s. 116. Jfr Holst, W., *Carl Gustaf Tessin*, s. 246 (om lantlivets behag). I uppsatsen cit. Åkerödagboken 1757 efter den år 1824 tr. utg.
39. Se Johannesson, K., *I polstjärnans tecken*, s. 215 ff.
40. Johannesson, ibid., s. 119 ff.
41. Jfr dikt i RA:s samling av Vittra skrifter av G. Tessin, vari T. uttrycker sin starka känsla för Åkerö-naturen.
42. Se Lundberg, G. W., Carl Gustaf Tessins konstsamling på Åkerö (*Carl Gustaf Tessin och konsten*, s. 43 ff.).
43. Om park- och trädgårdskonsten och dess avspeglning i litteraturen, se bl. a. Hildén, a. a., s. 321 ff.
44. Se bl. a. R. Josephsons presentation av Tessins konstuppfattning i *Svenska folket genom tiderna*, VI, s. 339 ff.
45. *En gammal mans bref* . . . I, s. 87.
46. Jfr Rapp, B., *Djur och stilleben i karolinskt måleri*, s. 75 ff. och Berefelt, G., *Svensk landskapskonst från renässans till romantik*, s. 67 ff. Jfr om de politiskt idémässiga inslagen i Ehrenstrahls måleri, Johannesson, a. a., s. 222.
47. Se bl. a. Wennberg, B., Tessin, Konststudent, kritiker, samlare (*Carl Gustaf Tessin och konsten*, s. 32, 36).
48. I Åkerödagboken 27.2.1757 nämner Tessin sin ungdoms jaktkamrat Hammerfelt, med vilken han »gått många trötta fjät i skogen». Även hos Hildén, a. a., s. 248.
49. *En gammal mans bref* . . . I, s. 308 (8.8.1753).
50. Jfr Johannesson, a. a., s. 221 f. om jaktens idémässiga funktion.
51. Om det franska inflytandet på svensk trädgårdsarkitektur, se bl. a. Karling, S., *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genom-brott*.
52. Sellings grad.avh., s. 130 ff.
53. Cit. efter Selling, ibid., s. 132.
54. Cit. efter Selling, ibid., s. 132.
55. Cit. efter Selling, ibid., s. 137.
56. Klingberg, G., *Svensk barn- och ungdomslitteratur 1591–1839*, s. 128 ff.
57. Namnet åsyftar ju som bekant närmast djuret i vinterdräkt. Sagan förekommer i *En gammal mans bref* . . . I, s. 22 ff.
58. Vinruta eller trädgårdsruta (*Ruta graveolens*), låg, ständigt grönskande buske, ibland odlad i Sverige. Starkt balsamdoftande och med bitter smak. Alltsedan antiken använd som krydd- och medicinalväxt.
59. Jfr om Linnés djurskildringar, Broberg, G., *Homo sapiens*, s. 278, och Levertin, O., *Carl von Linné*, s. 44 ff.
60. I ett brev av den 26.6.1755 (II, s. 516) framhåller Tessin det önskvärda i att uppodla jorden i våra nordliga ödemarker.
61. Cit. efter Hildén, a. a., s. 224.
62. Se Ridderstad, a. a., s. 322 ff.
63. Betr. Linnés förhållande till Tessins stenstils-experiment, se Bellfrage, S., Dedikationen i Linnés Skånska resa (SLÅ 1944, s. 25 f.). Betr. Linnés stilkonst i övrigt, se förutom Levertin, a. a. s. 35 ff.; Abenius, M., Allt är viktigt. En stiltendens hos Linné (SLÅ 1935, s. 95 ff.); Lindroth, S., Linné

- legend och verklighet (*Lychnos* 1965–66, s. 60 ff.)
och Brusewitz, G., Naturskildraren Linné (*Fauna
och Flora* 1978/3 s. 97 ff.).
64. Dagboken 1757 s. 117. Jfr s. 120 om midsom-
marvädret.
65. Dagboken 1757 s. 17 f.
66. Cit. efter Näsström, G., a. a. s. 274.

Källor

Otryckt material.
Kungl. Biblioteket (KB).
L 82: 1: 6–1: 8 Åkerödagboken 1759.
Riksarkivet (RA).
E 5745 Vittra skrifter av C. G. Tessin, II.

Litteratur

- Abenius, M., Allt är viktigt. En stiltendens hos Linné (*SLÅ* 1935).
Belfrage, S., Dedikationen i Linnés Skånska resa (*SLÅ* 1944).
Berefelt, G., Svensk landskapskonst från renässans till romantik (*Sv. allm. konstf.
publ. LXXIV*), Sthlm 1965.
Broberg, G., Homo sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och
människolära. *Lychnos-bibliotek* 28. Akad. avh. Upps. 1975.
Broberg, G., Naturen på bild. Anteckningar och linnéanska exempel (*Lychnos* 1979–
1980).
Brusewitz, G., Naturskildraren Linné (*Fauna och Flora* 1978/3).
Brusewitz, G., *Strandspegling*. Sthlm 1979.
Drake, G., *Linnés disputationer*. Nässjö 1939.
Ellenius, A., Linné i medaljkonsten (*SLÅ* 1979–1981).
Fries, Th. M., *Bidrag till en lefnadsteckning öfver Carl von Linné*, II. Upps. 1896.
Hildebrand, B., *Kungl. Svenska Vetenskapsakademien*. Sthlm 1939.
Hildén, H., *Studier av naturen i Linné-seklets svenska diktning*. Helsingfors 1925.
Hofsten, N. von, Linnés naturuppfattning (*SLÅ* 1958).
Holst, W., *Carl Gustaf Tessin. En grandseigneur från XVIII:e seklet*. Upps. 1936.
Johannesson, K., I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock. *Lychnos-bibliotek* 24.
Akad. avh. Upps. 1968.
Johannisson, K., Det sköna i det vilda (i paradiset och vildmarken, Red.
T. Frängsmyr). Sthlm 1984.
Josephson, R., Kring Carl Gustaf Tessin och Carl Hårleman (*Svenska folket genom
tiderna*, VI.) Malmö 1938.
Karling, S., *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtrestilens genombrott*. Akad.
avh. Gbg. Tr. Sthlm 1931.
Klingberg, G., *Svensk barn- och ungdomslitteratur 1591–1839*. Akad. avh. Sthlm 1964.

- Levertin, O., *Carl von Linné*. Sthlm 1906.
- Lindroth, S., Linné-legend och verklighet (*Lychnos* 1965–66).
- Lindroth, S., *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818*, I–II. Sthlm 1967.
- Lindroth, S., *Svensk lärdomshistoria* (III). Sthlm 1978.
- Linné, C. von, *Caroli Linnæi Diæta naturalis* 1733. Upps. 1958.
- Linné, C. von, *Flora svecica* . . . Sthlm 1745.
- Linné, C. von, *Flora Åkeröensis* (resp. C. J. Luut). Sthlm 1769.
- Linné, C. von, *Museum Tessinianum* . . . Sthlm 1753.
- Linné, C. von, *Om jämvikten i naturen*. Sthlm 1978.
- Linné, C. von, *Systema Naturæ* . . . Sthlm 1735.
- Linné, C. von, *Systema Naturæ* . . . Ed. 2. Sthlm 1740.
- Linné, C. von, *Systema Naturæ*, I–II. Ed. 10. Sthlm 1758–59.
- Linné, C. von, *Carl von Linnés* . . . egenhändiga anteckningar om sig sjelf. U. o. o. å.
- Linné, C. von, *Bref och skrivelser, af och till Carl von Linné*, I: IV. Utg. af Th. M. Fries. Sthlm 1910.
- Lundberg, G. W., Carl Gustaf Tessins konstsamling på Åkerö (Carl Gustaf Tessin och konsten. *Årsbok för Svenska statens konstsaml.* 17). Sthlm 1970.
- Löwegren, Y., *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet*. Akad. avh. Lund 1952.
- Malmeström, E., *Carl von Linné*. Sthlm 1964.
- Malmeström, E., Carl von Linnés naturfilosofiska tankar (*SLÅ* 1930).
- Nisser, M., Tessin får ett celebret besök på Åkerö (*Sörmlandsbygden* 1963).
- Nordenskiöld, E., En blick på Linnés allmänna naturuppfattning och dess källor (*SLÅ* 1923).
- Näsström, G., *Forna dagars Sverige. 1700-talet*. Sthlm 1962.
- Rapp, B., *Djur och stilleben i karolinskt måleri*. Akad. avh. Sthlm 1951.
- Ridderstad, P., *Konsten att sätta punkt. Anteckningar om stenstilens historia 1400–1765*. Akad. avh. Sthlm 1975.
- Sandblad, H., Bjerkander, J. P. Falck och Tessin (*Lychnos* 1979–1980).
- Selling, G., Svenska herrgårdshem under 1700-talet. Arkitektur och inredning 1700–1780. Akad. avh. Stockholm 1937 (*Nord. Mus:s handl.* 7).
- Strandell, B., Linnés lärjungar (*SLÅ* 1979–1981).
- Tessin, C. G., *En gammal mans bref til en ung prints*, I–II. Sthlm 1756.
- Tessin, C. G., *Framledne Riks-Rådet m. m. Grefve Carl Gustaf Tessins dagbok 1757*. Sthlm 1824.
- Tessin, C. G., *Inträddestal i . . . Kongl. Vetenskaps Akademien den 16 febr. 1745*. Sthlm u. å.
- Tessin, C. G., *Kårt tal om svenska språkets rykt och upodlande* (presidictal i KVA den 10.1.1746). Sthlm u. å.
- Tessin, C. G., *Skriffter af Karl Gustaf Tessin efter författarens på Åkerö befinnliga handskrift* utg. af G. Frunck (SL SS 5). Upps. 1882–83.
- Utur stubbotan rot. Essäer till 200-årsminnet av Carl von Linnés död*. Sthlm 1978.
- Wennberg, B., Tessin, konststudent, kritiker, samlare (Carl Gustaf Tessin och konsten. *Årsbok för Svenska statens konstsaml.* 17). Sthlm 1970.

Summary:

CARL GUSTAF TESSIN, LINNAEUS AND NATURE:

By
OLOF DIXELIUS

Carl Gustaf Tessin, a prominent person in Swedish cultural life in the 18th century and one of the key political figures in Linnaeus' time, took a great interest in various aspects of the natural sciences, which was so typical of the upper classes during this period. An important result of this was his support, personal as well as financial, of Linnaeus. The scholar expressed his gratitude in various ways, e.g. by dedicating scientific works to Tessin, such as ed. 2 (1740) and ed. 10 (1758–59) of his *Systema Naturae*. Linnaeus also assisted Tessin in the classification and arranging of his collection of samples and curiosities (shells, mineral, fossils, etc.). His *Museum Tessinianum* was published in 1753. Furthermore, Linnaeus guided Tessin in the planning of the park and gardens of Tessin's manor Åkerö, some fifty miles south-west of Stockholm, where the latter provided a place for several of Linnaeus' pupils.

Bearing in mind the conception of nature which was predominant among the Swedish aristocracy around 1750—influenced by the classicism of the preceding century—we must regard Linnaeus' efforts to make his contemporaries conscious of nature as eminent. Thus Tessin's new-born interest in botany was due to Linnaeus' activities; having been an early hunter and also a collector, he became an amateur natural scientist and a member of the Royal Academy of Sciences. His remarkable diary from his time at Åkerö (1756–59) gives clear evidence of how his classically influenced sense of nature mingled with more »modern» ingredients. The interior decorating of the house was inspired by Tessin's love of French art but it also contains classical elements. In addition, in the park and gardens, there are influences from the less rigorous English school of landscape gardening that was to spread in Sweden during the latter part of the 18th century.

Tessin also shows an eminent literary talent, similar to that of Linnaeus; he can describe the arrival of spring, for instance, very precisely, with a remarkable knowledge of various species of birds. In his literary works—mainly tales and fables—he adds observations which reflect a complex sense of nature.

To conclude, Tessin was one of the aristocrats of the 18th century who were devoted to culture; in his complex sense of nature influences from Linnaeus can easily be traced.

Författarens address: Docent Olof Dixelius, Institutionen för litteraturvetenskap, Stockholms Universitet.

CHRISTIAN CALLMER

Mårten Kähler

Naturforskare och läkare ur Linnés skola

Mårten Kähler hör ej till de stora Linnélärjungarna, och Linné själv gav ej heller honom en plats bland dem.¹ Säkerligen hade mästaren väntat sig goda resultat av lärjungens botaniska forskningar i Italien, men hans förhoppningar blev knappast infriade. Kählers resa blev mera fylld av motgångar än någon annans av Linnés lärjungar; de i tryck publicerade resultaten är obetydliga och berör dessutom ej botaniken. På grundval av Kählers brev, huvudsakligen till Carl von Linné, Abraham Bäck och Pehr Wargentin, skall här framställas hans öden och missöden. Breven, som är fyllda av klagovisor, återspeglar väl inte alltid det verkliga läget och måste därför användas med en viss kritik.

Mårten Kähler föddes i Simtuna den 1 dec. 1728.² Fadern dog tidigt och modern Anna Hellman gifte om sig med perukmakaråldermannen i Uppsala Gottfrid Kähler, vars familjenamn styvsonen antog.³ Efter skolstudier och privat handledning av östgötastudenten Per Torling inskrevs Kähler den 9 dec. 1743 vid Uppsala universitet.⁴ Han ägnade sig därefter åt naturvetenskaperna.⁵ Med Linné som praeses försvarade han 1747 en avhandling *De generatione chrystallorum* och disputerade pro gradu den 19 maj 1752 under arkiatern Nils Rosén von Rosenstein om *Morbi evacuatorii sanguinis p. III*. Den 13 juni s. å. promoverades han till medicine doktor.

Redan före disputationen hade Linné nämnt Kählers namn i samband med en planerad lång utrikes resa. På sommaren 1751 föreslog nämligen drottning Lovisa Ulrika professorn Carl Linnaeus, att denne skulle skicka ut någon av sina lärjungar till Godahoppsudden för naturvetenskapliga forskningar och insamlingar.⁶ Att Godahoppsudden valdes, därför ger Linné själv i ett brev till kanslipresidenten C. G. Tessin sina skäl.⁷

Ingen ort i världen har så många sällsynta örter, djur, insecter och andra naturens under, som Africa, och tyckes liksom naturen concentrerat sig vid Cap, så att från ingen ort i världen kan man få så vacker acquisition för Hennes Kongl. Maj:ts Cabinetter och ingenstädes så många rön för naturkunnigheten, genom hvilka nationen kan distingueras.

Medel till resan ansåg man sig kunna erhålla ur det Wredeska stipendiet vid Uppsala universitet. Vid stipendiets utdelning den 26 febr. 1752 satte professorerna också den av Linné rekommenderade med. lic. Mårten Kähler i första rummet, och stipendiet bortgavs i enlighet med förslaget.

Under den följande sommaren vistades Kähler hos Linné för att mottaga speciella instruktioner för resan.⁸ Antagligen på Linnés bedrivande anhöll Vetenskapsakademien hos A. J. von Höpken, som den 17 mars 1752 efterträtt Tessin som kanslipresident, att han måtte skaffa Kähler Generalstaternas tillstånd att uppehålla sig två eller flera år vid Godahoppsudden – då holländsk besittning – för vinnande av rön i naturhistorien, botaniken och astronomen. Kanslipresidenten gav envoyén i Haag J. Fr. Preis (1667–1759) i uppdrag att hos holländska regeringen verka för denna sak. Generalstaterna ställde inga svårigheter, men ville i detta ärende även inhämta Ostindiska kompaniets yttrande. Vid generalförsamling den 15 okt. förordade kompaniet avslag på denna svenska ansökan, vilket också blev Generalstaternas svar.⁹ Två dagar senare underrättade Preis kanslipresidenten därom. Såsom framgår av ett brev till Preis,¹⁰ blev Linné synnerligen uppbragt över avslaget. Han säger bl. a.: »Jag har med mycket besvär fått ihop resepengar till D:r Kähler, och ut skall han; men världen är vid, och är man säker, det jag af ingen annor Potentat får avslag.»

I denna situation var man först villrådlig, vart man skulle sända Kähler. Linné föreslog först Paris, tänkte senare på Guinea, men stannade till sist för Italien, ty »där woro åtskilligt rart, besynnerligen uti Toskanska gebitet och Sicilien».¹¹

Kähler tillbragte en längre tid i Danmark för att finna lämplig sjölägenhet till Marseille eller någon annan av Medelhavshamnarna. Slutligen beslöt han sig för att från Helsingør medfölja ett ryskt fartyg, destinerat till Bordeaux. Den besvärliga resan genom Engelska kanalen skildrar han i ett brev till Linné.¹²

Jag gick således den 26 Junii om bord och d. 29 derpå til Siös, då resan gick temmelig braf et stycke i Cattegat, hvarest vi fingo en olyckelig motvind, under hvilken vi dock krytsade oss up i Nordsjön, under et makeligt väder. Men den 7. Julii, blef öfveralt stilla, då vi väntade en god vind, dock förgäfvets, utan i det stället kommo kl. 2,25 min. e. m. Tumblarne i förskräckelig myckenhet up emot Skeppet, som hålles för et säkert tecken til storm, springa de med Skeppet, blir väl starckt väder men ej mot. At se efter deras Membr. Branchiostega som detta slägte ej har, hölt jag för onödigt hälst Dr Hallman förut sedt derefter. Straxt derefter kom en eller annan af Procellaria, som höllo sig tätt in til Skeppet. Derpå började kl. 5. en förskräckelig blåst som varade natten och dagarne derpå til den 11 då stormen så faseligen öktes, at natten emellan d. 11 och 12 seglen af det förtviflade folket

nedtogos och Rodret bants fast, at låta Skeppet drifva hvart det ville, och vi beföllo oss i den Högstes händer. Hittills var jag vid godt mod, som nu började uti en ögonskenlig fara at falla, då Cajutan af vågorna slogs full med vatn, hvarigenom mina glas, uti hvilka jag hade Polyper och Sertulariæ slogs sönder, mina inlagde örter med dess papper flöto på vatnet som stod til 2 alnar högt, mina kläder och linkläder af vatnet så förskämde, at en del äro aldeles obrukbare, men det aldrevärsta, at mina böcker aldeles blefvo til intet, de mästa har jag fådt köpa mig här igen, men Species plantarum, såsom för mig aldeles oumgängelig, nödgas jag i ödmukhet anhålla Vålborne H' Archiatern på något möjligt sätt tacktes sända mig; hvad skada jag här af led, är för mig i dessa omständigheter ganska stor. At således vara i Cajutan var ej möjligt, at vara på däck kunde man ej heller, emedan ibland masten låg ända ut åt vatnet, ibland framstammen under vaten, så at alting var här faseligare at se på, det blef således intet annat at göra, än binda sig väl fast vid masten, och der afvaga dödsposten. Med hvad hierta jag här satt i 2 dygn, utan at kunna få den ringaste förfriskning, är lätt at täncka, när mina tanckar ej gick ut på annat, än huru skeppet skulle blifva min likkista och hafvet min graf. Men änteligen kom den kära Procellaria, som äfven så väl bådår godt väder som ondt, den 13 om aftonen, hvarefter stormen efter handen begynte sagta sig, då det den 14 blef öfveralt stilla, och vi merckte at vi voro drefne långt in til Engeland. Vi måste sedan med et ständigt motväder krytsa oss fram genom Engelska hafvet til Brest, hvarest skeppet skulle utlastas. Bland andra stora förtretligheter var ej heller det den minsta, at då jag den 8. fiskade up en fucus vid hwilken satt några Sertulariæ, blef jag för länge ståendes vid rälingen af skeppet, att se på desse uti et glas vatn, då en våg kom, som så sköljde öfver mig, at jag miste både glas och microscop, och viste ej om jag var lefvande eller död. Den 23 Julii kommo vi til Brest. Resan derifrån gick på et nästan olyckeligt sätt, emedan vi blefvo indrefne til Rochelle, hvarest vi måste 8 dagar ligga i hamn och afvaga vädret.¹²

I Bordeaux inköpte Kähler för dyra pengar ett nytt mikroskop, som ersatte det under sjöresan förlorade, och kunde nu upptaga sina studier. Dessa gällde särskilt sjöstjärnor (*Asterias*) och maneter (*Medusa*). Vidare insamlade han blötdjur på glas, som genom konsuln M. Harmensens försorg avsändes till Stockholm.¹³ Redan i Bordeaux började Kählers klagomål över brist på medel. Linné kan emellertid tillförsäkra honom återstoden av Stipendium Wredianum och sökte »förmå någon Patronum Scientiarum till penningars praenumererande» [förskotterande].¹⁴

Från Bordeaux for Kähler sjövägen utefter Spaniens västkust — passerade Malaga 29 sept. — genom Gibraltar, där bergen »blifva faseligen höga ända ned til Alicanten» och vidare till Marseille, dit han anlände den 13 okt. 1753 efter fem veckors sjöresa.

Ursprungligen hade vår resenär tänkt sig att från Marseille resa till Livorno och därifrån begiva sig till Pisa för att där stanna över vintern. Men uteblivna penningförsändelser tvingade honom att stanna kvar i Marseille

ända till slutet av maj följande år. Orsaken härtill var inte blott den kroniska penningbristen utan även sjukdomar. Efter nyåret fick han en svår blodspottning med recidiv, som så hårt angrep honom, att – som han skriver till Linné – »jag tänckte vid denna attacken få sluta mina dagar, som fast de ej varit så långa, dock varit nog vidrige».¹⁵ Under sjukdomen och det utdragna uppehållet i staden hade Kähler satt sig i så stora skulder, att han inte kunde lämna orten utan att ha fått kontanter från hemlandet för att likvidera sina gäldenärer. I detta brydsamma läge behandlades Kähler också – som han menar – hårt och hänsynslöst av den svenske konsuln J. A. Butini.¹⁶ Den 29 april 1754 anlände äntligen »den långsamma Växelen», som han hade väntat på i sju månader.¹⁷

I Marseille sammanträffade Kähler med en italiensk läkare Ludovico Degano, som studerat medicin för Antonio Valisnieri i Padua.¹⁸ Denne var intresserad av naturvetenskaperna i allmänhet och hade skrivit brev till Linné.¹⁹

Han har här i Marseille vist mig mycken vänskap, hvilket jag endast tilskrifver den merite jag har at få nämnas Vålborne Herr Archiaterns och Riddarens discipel. Han följde mig at se det namkunniga Naturalie Cabinetet, hvars ägare är Kongl. Apotek. Verc. Det består nästan af idel Coraller som för den aldraminsta variation fådt et rum, det är mera vackert för ögonen, än det är curieust. De öfrige naturalier af Fiskar, ormar och Zoophyta, äro alla torckade och öfverstrukne med Vernissa, så at de ej kunna kännas, snäckor äro der ganska litet förråd på. Snäck Cabinetter äro här i Marseille 2^{ne} rätt vackra och stora, förutan några andra mindre märckelige. Det bästa äger en Oljehandlare Roux som kan nämnas för ett ibland de största och vackraste Private Cabinet. Han äger och den rara Pinna som Herr Archiatern berättat ej finnas af någon Auctor beskrefven, han har fådt henne från America och kostar 6 Louis d'or. Det andra Cabinetet äger äfven en köpman Grosson, är och rätt stort, men äger ej så många rara snäckor.

Konsuln Christian Holm, konsul i Cette, insamlade även fiskar för det kungl. kabinettet.²⁰

Consulen Holm berättade mig då han var här i Marseille, det han fådt befallning at samla fiskar til Kongl. Cabinetet, jag kan ej neka, at icke det gådt mig något til sinnes, emedan jag och med al möjelig flit samlat en hop, hvilcka jag dock genom bemälte H^r Consul öfversänder, törhända at någon annan kan betiena sig af dem.

Förutom de här omtalade fiskarna hemsände Kähler »en hel kista med musslor och koraller, under Vetenskaps academiens adresse», samt petrifikater från trakten.

Upphållet i Marseille använde Kähler också till att studera på sjukhusen, såsom han berättar för Bäck.²¹

Emellertid har jag här i Marseille, så mycket jag kunnat, beostat Hospitalerne, men har ej profiterat något synnerligt om icke uti barnsiukdomarne, uti hvilka jag mäst öfvat mig.

Vidare beskriver han vissa sjukdomsfall, såsom »en hypochondriacus, som hade paroxysmos intermittentes» samt en schweizare, som led av mässling. Han omtalar ytterligare, att han med kinin botat den svenske konsultssekreteraren Brander, som legat sjuk »uti hvita Frieselen».²² Överhuvudtaget prisar Kähler kinin som läkemedel, vilket emellertid misstroddes av läkarna i Marseille.²³ Till arkiater Bäck lämnar han även en utförlig beskrivning av en »polyp, som äter sten», jämte avritningar och skall även försöka att översända några »Originaler in Spiritu vini, om de kunna hålla sig».²⁴ Också till Bäck har han skickat hem »en kruka med Fiskar . . . som merendels alla äro rätt vackre och rare. Captain Åhman har lofvat at slå bränvin på dem, då det skulle behövas.»

Sedan Kähler likviderat sina skulder i Marseille avreste han den 19 maj 1754 sjövägen till Neapel. På öarna Elba och Portolongone fick han tillfälle att insamla »en ansenlig hop rara och vackra örter jemte en myckenhet Insecter»; till Elba hade man tvingats att taga sin tillflykt undan tripolitan-ska sjörövere.²⁵

Från Neapel gjorde Kähler utflykter i stadens omgivningar, botaniserade på Campagna felice, insamlade prover på de vulkaniska bergarterna, snäckor och havsdjur vid stränderna. Han dröjer vid Vergilii grav.²⁶

De Jtalienske Rese scribenter tala ganska mycket om en lager, som växer på Virgiliis graf, de säga at huru man klipper bort denna lagren, så skal den altid växa igen och bekröna denne Poetens aska. Jag har flere än en gång ofvan på Pausilyppen besedt denna grafven, som hyser et så vördat stoft, och beklädes nu med många vackra örter, och jag finner at denna lagren är en *Cactus articulis subcordatis* H. Ups. som ehuru den klippes, altid växer igen.

Om silkesmaskaveln har han flera observationer.

På silkes maskarne har jag gordt åtskilliga observationer. Neapel och i synnerhet Calabrien äro de orter der sådane observationer böra göras, helst de äro de som fournera så väl den öfriga dehlen af Jtalien som hela Europa, med silke. Hollendaren tager härifrån alt sitt silke, utom litet han tager från Spanien, hvilket vi sedan af honom köpa. Vid Bosco på andra sidan af Vesuvius der hela den silkes afveln är, som här i Terra laboro cultiveras samt på mångfaldige ställen i Calabrien, har i år händt med silkesmaskarna det som på många många år ej händt, som ruinerat många menniskior och som lærer göra silket onaturligen dyrt, neml. at alla de äggen som fiärilarne lagt på nästa år, hafva i år kläckts ut, desse unga maskarne, måste dö bort i brist af föda, morus är öfverstånden, och det som deraf kunde ännu finnas, var för gammalt för desse maskarnes ålder, den åkommande kölden hielper ock til, desse

maskarne vela ingalunda spinna, någre af dem hafva spunnit, men på intet annat sätt än i den form som Fransoserne kalla Schitto, hvilka icke duga. De hafva således för nästkommande år inga frön, och således kunna de ej heller få hvarcken maskar eller silke.²⁷

En mycket utförlig skildring ger han Bäck över sitt besök på Vesuvius. Av denna må här endast några stycken av beskrivningen av kratern anföras.

Öfversta spetsen af berget utgör en cirkel af en god italiensk mils omkrets, hvilcken endast består af en aska eller grus upkastad ur denna afgrund. Härifrån kan man på ett eller annat ställe stiga ned vid pass 100 steg på en plan, på samma sätt och nästan med samma säkerhet som man går ned på den s. k. Stöten i Fhalu grufva, hvilcken den ock mest liknar; och är detta det som kallas gå ned i Vesuvius, hvilket alla resande merendels göra. Denna planen eller platfonden består af försmält och uppkastad Sakum samt andre stenar, som formera en hel skorpa, med några små uphöjningar här och där . . . Vid pass mitt på denna planen är den största öppningen, utur hvilken uppkommer ständigt med susande dunder och häftighet, likasom ur en Canon, en faselig rök, en eld och en rinnande fluide materia, som ibland lyftes så högt i luften at den nästan är sval och Condenserad innan den kommer ned, då den surrar omkring öronen. . . . Ej långt från den öppningen äro nu för tiden 2ne andra små öppningar, som göra äfven små högder och kunna kallas Monticellini. Dessa berättas ibland kasta en dylik materia, som det större, men gofvo nu endast ifrån sig en myckenhet rök; jag kastade här neder stenar, men hvarken märktes röken ökas eller minskas deraf.²⁸

Kähler besökte Solfataran, belägen väster om staden. »Denna tros almänt i Neapel fult och fast vara sielva rena helvetit.» Vidare besökte han Grotta di cane, hundgrottan, därifrån skildrar han utförligt försök med hundar, som införas i grottan, men dö där af brist på syre.

Till Neapel kom i mitten av mars 1756 tre svenskar på utrikes resa, arkitekten Jean Eric Rehn, målaren Lorens Pasch och slottsbyggmästaren Georg Fröman.²⁹ Samvaron med dem måste för Kähler ha inneburit en ljuspunkt. Till ett verk om Vesuvius »och hela dess Histoire» hade Rehn lovat att utföra ritningarna, »då man intet lærer kunna tvifla på dess accuratezza». ³⁰ Om detta verk också hade kommit till utförande, hade det säkerligen blivit ett vackert dokument från sin tid. Gemensamt har de besökt Herculaneum.

Uti Herculaneum täckes ständigt up vackra saker. De hafva nu kommit i håret på hvarandra om detta de lärde härstädes. Neapolitanske Historici påstå det vara Herculaneum, men florentinska Academien nekar det. Monsignor Bajardi som skrifver Historien härom har gifvit ut 4 tomi in 4°. . . . Herr Rhen desapprouverade aldeles kopparstyckena dertil, som med så stor kostnad gordts.³¹

En månad efter ankomsten (5.7.) hade Kähler insjuknat i en häftig feber, som skylles på scirrocon. På febern följde en lamhet i nedre delen av

kroppen, som bestod i tre månader. På åtta månader hade han ej kunnat komma »utur kammaren och den öfriga tiden väl gå ute, men så godt som krypa fram».³² Hopplösheten sökte han skingra genom att skriva på ett naturhistoriskt verk på alexandrinsk vers.

Det är Naturens tempel eller *Æconomia divina* uti diuren, considererad i anseende till Gud, i anseende til människan och i anseende til de öfriga skapade tingen, på Svensk Alexandrinsk vers. Hvaraf de först 6 böckren om fyrfota diuren, delte uti sånger efter sina ordines, genera och species, äro mäst färdige, så at jag, om jag någonsin kommer hem, tänker jag efter mina vänners öfverseende gifva ut dem . . .

Jag har varit nödsakad, at utom en oändelig hop *Philosopher*, *Poeter* och allt jag i belles lettres kunnat överkomma, genomgå alla nyare och äldre som skrivit om diur, alla resebeskrifningar, som varit möjliga at få, alla *Acta Acad.* jag har kunnat få utom de Svenske, Engelske och Petterburgiske, hvilcka ännu återstå. Jag har haft ett förträffel' bistånd af Tarsiske *Bibliothequet*, hälst *Bibliothekarien* och *Matheseos Profess.* Martini är min synnerlige vän, hvilken under min sjukdom var som oftast hos mig och skickade mig hvad bok jag åstundade utur *Bibliothequet*.³³

I detta sammanhang beskriver han de neapolitanska läkarnas kurer mot febrar. Febrarna kurerades med kallt isvatten eller is. Vid inflammatoriska febrar brukades däremot ej isvatten utan »absorbentia och diluentia och i synnerhet pulvis *Cardinalis Palliotti*».³⁴

På grund av sin sjukdom måste Kähler sätta sig i avsevärd skuld. Han levde i misär, han var mager och melankolisk. En summa av 1 500 dlr kmt nedsändes till Neapel med uppmaning till honom att omedelbart återvända. Abraham Bäck, som hörde till hans pålitliga vänner, skaffade honom ytterligare medel.³⁵ Våren 1756 vände sig Vetenskapsakademien till Kungl. Maj:t med begäran om ett anslag till Kähler, vilket så småningom beviljades.³⁶ Det var Wargentín, som fick överföra pengarna till Neapel; de utbetalades delvis till svenske konsuln Abraham Sandol i Neapel, som dock gjorde svårigheter att utbetala dem åt Kähler, till dennes förbittring.³⁷

Trots ständiga uppmaningar att återvända utsträckte Kähler sin resa till Syditalien. Från Neapel sökte han sig till hamnen Cagliari på Sardinien för att få lägenhet hem, men då detta misslyckades, begav han sig till Gallipoli i Apulien.

Den 2 April reste jag ifrån Neapel, i tancka att begifva mig hemåt, och göra slut på min Misèr, men lyckan så här, som uti alt annat, ville ej stå mig bi. Jag geck til Cagliari, i tancka att träffa något svenskt skepp hemåt, men för kriget skull, äro alla våra svenska skepp befragtade här i Medelhafvet. Samma skepp, med hvilket jag avgeck från Neapel var destinerat att gå från Cagliari till Gallipoli, att lasta olja för Hamburg, med hvilket jag resolverade mig att gå. Men sedan vi i Gallipoli måst göra 21 dag quarantine, kom skepparen i träta med befragtaren och fragten upphäven, då jag var värre til mods, än jag någonsin förr varit. Jag feck just i det samma

Recommendations bref til Senateuren Grefve Bielke i Rom, samt liten undsättning med pengar, då jag resolverade mig att gå til fots til Rom. Jag har nu på det sättet gordt 60 Italienska mihl, hit til Taranto; men kan för den förskräckelige hettan ej längre stå ut, jag hoppas icke dess mindre att med besparning och på bequämt sätt komma snart fram.

Om stadens produkter olja och bomull skriver Kähler:

Gallipoli är en liten men snygg och nätt stad här i Apulien, försedd med ett Castell och fästning. Den är märckel. för den ansenl. handel der göres med olja, snart sagt åt hela Europa, med arbetade bomulls vahrer, hvilken här planteras, samt såpa och tvål. Neapolitanisk olja eller den som tilredes i Konunga Riket Neapel, är ej så god, som den Franske, Spanske och Florentinske oljan, hälst Neapolitainarne låta oliverne sittia för länge på träden, och mogna för mycket, då de tagas af läggas de tilsammans i stora högar; då de svartna, oljan som sedan utprässas blir stinckande och hærsknen, samt til mat aldeles oduglig, men quantiteten deraf, blir på detta sättet långt större, den Neapolitainaren endast söker, hälst den employeras blott til Manufacturerne. Fransoserne åter, få en söt och välsmakande olja, emedan de låta sina oliver ej aldeles mogna, utan prätta dem, medan de ännu äro hårde och något gröne, då tillika oljan ej så snart härsknar. Plantering utaf oljeträden är ganska lätt, de fordra endast att vara exponerade för någon blåst. Bomullen planteras starckt uti Gallipoli men ännu mer uti Taranto, den fordrar något fugtig jordmån, samt der vädret ständigt spelar på; jorden harfvas up uti Decembr månad, på samma sätt och nästan med lika redskap som åkrarne hos oss, den ligger sedan til i Maj, då den säs, hvarpå fröen harfvas väl ned, de hafva sedan derom aldrig mera bekymmer, hvarcken på ett eller annat sätt, tils i September då fröen med dess papyrus pläckas af. Den kammass då straxt, och skiljes ifrån sina knutar och orenlighet; då den sedan skal spinnas som aldrig sker på annat än sländor kammass den åter med kammar som äro proportionerade efter den finhet den skal arbetas. Ett skålpd rå bomull af 12 unce kostar efter svenskt mynt 8 styfr. Spunnen til ordinaire finhet at deraf göra mössor etc. kostar den 20, sedan alt mer och mer efter finheten, ja den tilvärckas så fin att ett skålpd kommer att kosta 30 à 36 D^r hvaraf väfves fin Nättelduk, stickas strumpor och vantar, af hvilka paret ofta går til 12 à 15 plåtar svenskt mynt, och således dyrare än silke.³⁸

I Taranto koncentrerades Kählers hela medicinska intresse kring tarantis-men, som inte förorsakas av tarantal-spindlarnas bett, utan ansågs vara en slags mjältsjuka eller hyperkondri. Den egendomliga sjukdomen botades genom att ett visst musikstycke spelades för de sjuka, varefter de dansade.

Tarantlar äro uti Gallipoli nog almenne, men ej så som hær i Taranto, hvaraf händer at ingen dag går förbi, man icke får se denna sjukdomen. Ingen ting är så falskt som den idé vi tilföre haft om denna sjukdommen, samt alla historier auctorerne derom gifvit. Jag har just hæpnat då jag sedt denna sjukdomen vara för oss i Europa mindre kunnig, än den Americaniske *Maladie de Siam*. Hr. Archiatern och Riddaren behagar tillåta, att jag kort anförer hvad jag antingen sielf sedt, eller af trovärdigt folck hördt berättas. Då någon blir biten af en Tarantel, börjar han på att blifva

mera tystlåten än tilföre, speculerar mycket, ständigt orolig, mister appetiten blir matt och maktlös, tändren lossnar i munnen, han mister den friska färgen och blir guhlagtig, känner som oftast en starck oppression kring hiertat, blir grufveligen melancholisk samt rädd för alting. Medici som här på orten mera tractera de siuke för vinst skull, helst de blifva betalte efter visiterne, än för att göra dem friske, börja då med allehanda antihypochondriaca o. s. v. Men alting slår felt, tils de efter lång tid declarera att det intet annat kan vara än Tarantismus, så framt det icke emedlertid af någon händelse blifvit upptäckt. Under alt detta yrar aldrig den siuke, begår aldrig några dårskaper, utan är som en annan hypochondriacus, gör sitt arbete riktigt, men känner sig alltid hängsiuk, och kan uti slikt tilstånd continuera 1 ja ofta 2 à 3 år, då siukdomen fuller tar til, men han känner alltid mera oppression kring hiertat då det lider til en viss tid på året. Är det då som jag sagt afgordt att den siuka är attarantato som de säga, låter man musicanterne komma, hvilka så snart de börjat at spela antingen på Violin eller Cithara, och ofta på begge tilsammans, då den siuka vid början af tacten ger ett högt anskri, rodnar i ansigtet, börjar så att dansa, samt continuerar ofta en a 2 timar, mer och mindre, alt efter som siukdomen är häftig til. Musicanterne få ej hålla up, för än den siuke sielf slutar att dansa; under det han dansar kan intet synas att den är i någon yra, ser endast något bister ut, samt ger ibland til förskräckel. anskri, i synnerhet om Musicanterne taga någon ton miste på instrumenterne. Den siuke håller bättre tacten än den bästa dansmästare, ibland under dansandet, ansätter oppression kring hiertat så hårdt, att den siuke intet kan röra kroppen, då han fattar på något ställe i sig med händren och trampar tacten med föttren, och ger grufveliga anskri. Då de slutat att dansa, gifver man dem ett glas vatn, då de blifva mera muntre och friske än någonsin tilföre, i synnerhet sedan svetten någorlunda förgådt. Alt detta händer på samma sätt, om man intet vet af, att de äro stuckne af Tarantelen, och de blott få höra musiquen, kunna de omöjiligen hålla sig ifrån att dansa, hvilket jag sedt på en flicka af 15 år, den ingen viste af hafva denna siukdomen. De continuera med denna dansen 3 dagar å rad, hvad timma man finner apropos, men bäst eftermiddagarne. Under det at desse 3 dagarne vara kan den siuke dansa 5 a 6 gr om dagen om han får höra musiquen, då omöjeligit är för honom att hålla sig derifrån, men han blir deraf ej friskare, än om han dansade blott en gång om dagen, som ordinairt sker. Sedan de då dansat 3 dagar å rad hålla de up det året, och äro aldeles friske, samt dansa intet om de ock få höra Musiquen, tils det lider emot den tiden nästa år, på hvilcken de blifvit stuckne af Taranteln, då de börja åter at få samma siukdom, man griper då straxt til musiquen som kallas la Tarantana, efter hvilcken de straxt börja att dansa, samt continuera som förut. Således äro de som kunna dansa hela 23 åren å rad. Min värdinna här i Taranto har dansat 18 år å rad, men håller nu up. Då siukdomen vil aldeles gå öfver, kommer en böld uti knäveckan eller någon annan articulation på hvilcken de straxt lägga folia Cucumeris Asinini, den de säga både maturera, draga ut materien och läka bölden. Man märcker i öfrigit, 1° att det är obeskrifveligen rart få se någon karl som dansar, utan allesammans quinfolck, ja så att man ibland 100de ej kan nämna 2 manspersoner. 2° att alla dansa efter en och samma melodie, ock kunna intet dansa så framt de icke få höra den samma spelas. 3° att de mästra dansa i Junii månad. 4° och det aldramäst i Taranto, hvilcken stad är så förskräckeligen oren och osnygg. 5° att paroxysmen kommer hvart år på sin vissa tid igen, tils

materien genom den förnämde bölden fått evacuera sig. 6° att man här i almänhet kallar alla spindlar tarantlar, och påstår att de alla bita, men att den rätta väl distingueras, och påstås af alla förorsaka Tarantismus. Härutaf lärer Vålborne H' Archiatern se huruvida denna siukdomen är skild ifrån den bekanta auctorernes Tarantismus, som lærer blott vara ideal. Men som det är bevisligt att desse Tarantler finnas uti de öfrige Provincier af Konga Riket Neapel, Romanien och Toscana, hvarföre förorsakar han och icke derstädes samma slags siukdom, som uti Apulien? När man intet vet att den siuka är beten af Taranteln, och man examinerar siukdomen, kan man omöjeligen skilja honom ifrån en Hypochondria scorbutica. Jag har sedt en som dansat uti Neapel och som continuerat i 12 år å rad, 2^{ne} stycken har jag sedt dansa i Gallipoli, och 5 stycken hær i Taranto, af hvilcka en dansat för första gången.³⁹

Kähler återvände norrut genom Apulien och Abruzzerna i sällskap med en annan svensk vid namn Witte.⁴⁰ De anlände till Rom den 29 juni 1756. Genom rekommendation av Wargentin blev såväl Kähler som hans färdkamrat väl mottagna av Nils Bielke (1706–1765), som var kammarherre hos påven och sedan 1737 senatore di Roma.⁴¹ Hos honom hade Kähler bostad i Senatorspalatset på Capitolium med utsikt över Forum romanum och sitt uppehälle under sin vistelse i Rom. Tyvärr har han inte givit oss någon beskrivning från denna högst ovanliga miljö.

I Rom studerade Kähler emellertid flitigt medicin; han rapporterar till Bäck.

Så snart jag anlände till Rom, försummade jag intet att straxt skaffa mig Connaissance med de härvarande förnämste Medici samt bevista Hospitalerne. Jag frequenterar nu dagel. det apostoliska Hospitalet S. Spirito, til hvilket den store Lancisius lämnat sitt vackra bibliotèque samt en anseml. summa pengar och hvarest alla siuka, som anmäla sig, skola absolutement emottagas, hvaraf der är ansemligt förråd på siuka, i synnerhet febricitanter . . . Af Professores är Saliceti Anatom och Chirurg, Prof. Grilli med. Pract Prof. de förnämste. Af Practici är Di Camillis och Volpi de bästa och mest berömda. Saliceti har varit med Cardinal Valenti, som i desse dagar blifvit död på landet, så att jag har ingen bekantskap med honom, men med de andra converserar jag dageligen.⁴²

I Rom förekom ideligen fall av malaria, vilka behandlades med kinin, en metod, som Kähler starkt gillade. Många stunder tillbragte han i Lancisius bibliotek, som innehöll »det bästa och vackraste uti Re medica».⁴³ I biblioteket förvarades även den berömde läkarens *Consultationes* i 24 band, vilka Kähler i valda delar excerperade. Han påstår dessutom, att han sett ytterligare delar av Lancisii *Consultationes* i marknaden, men tyvärr tillät ej hans ekonomi att förvärva dessa.

Hemfärden från Italien tog ett halvt år i anspråk, men själva resrouten är föga känd. Kähler ankom till Livorno den 22 nov. och stannade där till den

18 dec.⁴⁴ Med ett fartyg, förmodligen svenskt, anlände han tre dygn senare till Mentone.⁴⁵ Han hoppades då att vara i Hamburg i slutet av febr. eller början av mars nästa år. Sannolikt har han inte medföljt detta fartyg, åtminstone inte hela resan. I ett brev efter hemkomsten säger han uttryckligen, att hemresan företagits »genom en del af Tyskland».⁴⁶

Först i maj 1757 befann sig Kähler åter i Sverige. Linné underrättar Bäck härom i slutet av månaden:

Dr Kähler är hemkommen; han har slitit ondt till sin förmon; är nu ganska sedig och skickelig; skryter intet, men talar stilla och beskedeligen.⁴⁷

Kähler beskriver återseendet med Linné för samme adressat.

Archiatern Linnæus och jag kommer väl överens; han är förskräckeligen nögd med mig, utan min förtienst eller värdighet.⁴⁸

Det säges i Minnestalet, att han hemkom, »medförande någon samling af Insecter och Vermes, men rikt lastad på Medicinska Wetenskaper, hvarmed han hedrade sig sielf och gagnade det allmänna».⁴⁹

Kort därefter anställdes Mårten Kähler vid flottan, tjänstgjorde som expeditionsmedicus år 1758, ett förordnande, som förnyades de två följande åren, och befordrades till Amiralitetsmedicus på stat den 31 juli 1760.⁵⁰

I fortsättningen sänder han rapporter till arkiatern Bäck från flottans övningar. Under eskaderövningen 1758 betecknar han hälsotillståndet som ganska gott med undantag av flussfebrar och den vanliga skörbjuggen.⁵¹ En utförligare skildring ger Kähler, sedan expeditionen avslutats:

Aldrig har någon Expedition varit så märckelig, så i anseende til sielfva Politiska affairerna som til Medicinalväsendets heder. Att se 2^{ne} Magters flottor förenade, som i evärdeliga tider varit fiender, ligga så posterade att de voro Mästare af hela Östersjön, och då den Danska flottan passerade ock, sågs hela den nordiska magten på en gång. Hvad Medicinen vidkommer, så måste jag säga, och utan att flattera mig sielf, det jag aldrig tror någon SiöMedicus varit så almänt och så högt älskad. Ingen Bal, Ingen Collation, inga lustbarheter har skedt, der jag icke alltid varit med och all heder bevists mig. Aldrig hafva Fälskärarna haft att säga ett ord, då det behöfts har jag försvarat dem, och dessemellan under 4 ögon sagt dem Sanningen, hvaraf de haft största kärlek och vänskap för mig i verlden och på alt sätt gådt mig til handa och gordt sin skyldighet. På Ryska flottan var ingen Medicus utan allenast Fälskärare, hvarföre jag blev eftersänd, då deras Vice Amiral var siuk af en Magfeber och måste dagel. betiena honom. Under hela Expeditionen hafva vi haft 1 793 siuka, mestadels i Aug. och September månad, alla våra döda bestiga sig 65 man. Detta har gordt förskräckelig upmärksamhet hos AmiralitetsCollegium, och tilskrifves mig, fastän oskyldigt, att de i år haft den minsta afgång på döda som någonsin varit. Detta har ock gordt att Collegium enhälligt obligerat mig att ännu blifva här quar och utfärdat ett Extractum Protocolli, det Fiellström, Hjortsberg och

jag skola träda tillsammans att öfverlägga om utarbetandet af en Pharmacopea militaris samt uti en annan Deputation reglera alt hvad til Medicinalvärbet hörer samt at jag under den tiden skulle tilse de siuka af Guarnizonen, som ligga i Casernerne, för hvilken orsak jag får behålla den lön som Coll. Medicum med mig accorderat neml. 80 plåt. i månaden.⁵²

År 1759 var Kähler åter på expedition till sjöss, om vars gynnsamma sjukvårdsförhållanden han skyndar att berätta för arkiater Bäck:

Expeditionen har Gudi lof afgått lyckeligen. Under densamma hafva vi tid efter annan haft 1 843 siuka, hvaraf 34 inalles dödt. Således den minsta afgang som någonsin varit, då Cronan nu på två år ej mist 100.⁵³

Uppenbarligen har Kähler gripit sig an med att minska och lindra skörbjuggen (scorbutus), som vid denna tid på grund av otillräcklig och ensidig föda särskilt uppträdde under sjöexpeditionerna; den var dessutom långvarig (månader). För att förhindra recidiv av skörbjuggen uppsatte han en särskild matordning för rekonvalescenterna. I ett brev till Bäck omtalar han också, att han börjat »öfversätta dr James Linds *Traité du Scorbut* till Amiralitetets tjänst».⁵⁴ Den engelske marinläkaren James Lind hade nämligen 1753 utgivit en uppmärksammas skrift om marin hälsovård, vari han rekommenderade kost med grönsaker och frukt som medel mot skörbjugg.⁵⁵ På sin resa till Söderhavet 1772 följde också James Cook dessa råd. Kählers efterträdare Arvid Faxé utgav tio år senare en handledning, där dessa idéer på nytt framfördes.⁵⁶

I Karlskrona sysslade Kähler även med översättning av andra medicinska arbeten, såvitt man kan se ej utgivna. I Karlskrona införde han vaccinationen.

Mårten Kähler gifte sig 1760 med den unga Margaret Sheldon, dotter av överskeppsbyggmästaren Gilbert Sheldon i Karlskrona.⁵⁸ Han förlorade först sin ende son, och kort därefter, 1771, dog hans maka. Mårten Kähler avled i Karlskrona den 28 okt. 1773, nära 45 år gammal.⁵⁹

Noter

1. I ett brev till Gjörowell 24.10.1760 (C. G. Gjörowell, *Brefväxling*. 5. Stockholm 1806–08 s. 98–104) omhandlar Linné sina lärjungar, men han nämner då ej Kähler bland dem.

2. Arvid Faxé, Åminnelse-tal öfwer Mårten Kähler. Karlskrona [1774]; 26 s. J. F. Sacklén, *Sveriges läkarehistoria*. 2: 1. Nyköping 1823 s. 9–11. Th. M. Fries, *Carl von Linné*. 2. Stockholm 1903 s. 47–50.

Sten Lindroth, *Kungl. Svenska vetenskapsakademiens historia 1739–1818*. 1: 2. Stockholm 1967 s. 657–659. Gunnar Eriksson, *Botanikens historia i Sverige intill år 1800*. Uppsala 1969. *Lychnos-bibliotek*. 17: 3, s. 251. Breven till Linné återfinnes i *Bref och skrivelser till Carl von Linné*. Afd. 1. D. 8. Uppsala 1922 s. 133–158.

3. Son av kvartermästaren vid Kungl. livregemen-

- tet Casper Fredrik Costbäck (d. i Simtuna 1729) och Anna Hellman (f. i apr. 1702, d. 29.4.1758). Modern omgift 11.3.1737 med Gottfrid Kähler.
4. Inskr. 9.12.1743 sub priv. informatione Dni Petri Torling. O-Gothi. Inskr. i Stockholms nat. 21.11.1746.
5. Kählers Anteckningar från Linnés privata kollegier i naturalhistoria 1747 i Nordiska saml. (UUB) N 542.
- 6 T. W[estrin], Ett originalbref af Linné. *Historisk tidskrift* 14 (1894) s. 262-266.
7. Carl von Linnés Svenska arbeten i urval och med noter utg. af Ewald Åhrling. I. Stockholm 1879 s. 17-19. Anders Sparrman företog 1772 en forskningsresa i Kaplandet.
8. Rosén von Rosenstein skriver till A. Haller 15.5.(g. st.)1752. Circa autumnum historiae naturalis ergo hinc ad Africam abiturus erit Licentiatu Martinus Kähler. *Epistulae ab eruditissimis viris ad Albr. Hallerum scriptae*. 3. Bernæ 1779 p. 289.
9. J. F. Gronovius skriver den 24.12.1753 följande: Quod Dom. Kähler non licitum fuerit Caput Bonæ Spei petere, attribuendum videtur propriæ ipsius causæ; quippe mihi suggestum est, unicuique licere istam provinciam petere, modo prius pangat cum capitaneo de viatico, mensa et lecto. Qua de re Nobiliss. et Illustriss. D. Cuno te ulterius certiorum facere posset. Vale! — Meddelande ur Linnéan Soc. av Hj. Uggla.
10. Uppsala 22.9.1752.
11. Linné till Bäck 17.3.1752.
12. Kähler till Linné Bordeaux 28.8.1753, *Bref och skrivelser* (anm. 2) s. 132-136. Johan Gustaf Hallman (1726-1797) livmedicus, assessor i Coll. med. — *Procellariidae*, Stormfåglar. *Sertularia* av fam. *Sertulariidae*, en art polyp.
13. Michael Harmensen (1717-1792) svensk konsul 1751, generalkonsul 1772 i Bordeaux. Brev till Samuel Älf (UUB G 350) Bordeaux 29.8.1753 om-talar mest hans kvinnliga bekantskaper.
14. Linné till Kanslern 23.10.1753 (RA).
15. Kähler till Linné Marseille 10.4.1754. *Bref och skrivelser* (anm. 2) s. 136-145.
16. Jean Antoine Butini, svensk konsul i Marseille 1735-63.
17. Kähler till Linné, ibid. s. 139.
18. Antonio Vallisneri (1661-1730) professor i teoretisk medicin i Padua 1711. *Opere fisico-mediche*. 1-2. Venezia 1733.
19. Kähler till Linné 10.4.1754, cit. s. 139.
20. Christian Holm (1705-1772) svensk konsul i Cette och Montpellier, generalkonsul för Frankrike 1756.
21. Kähler till Bäck Marseille 18.5.1754. Karol. inst. ms 27: 56. Ett brev från Bordeaux 28.8.1753 har gått förlorat. Kähler till Samuel Älf Marseille 27.7.1754, UUB G 350, beskriver sin dag. Sedan han kl. 9 klätt på sig, går han ut »att bese något naturaliecabinett, någon fabrique, någon kyrkia, Bibliothèque, kloster, Castell m. m. hvarvid jag annoterar det märkvärdigaste. Är det vackert väder går jag utom staden at samla örter, insecter, snäckor och sådant til min sak hörande. Sker detta kommer jag ej hem förn kl. 6 a 7 om aftonen . . . Efter måltiden tar jag en tass Caffè . . . Derifrån går jag på Hospitalet, talar der med Medici, annoterar det förnämste som förefaller tills vidare. Sedan går jag antingen hem med någon af desse Herrar Medici eller till några andre Herrar af mina bekante, pratar med dem litet, med deras Fruentimmer, derifrån går jag på promenaden, tils skymningen kommer, då jag går hem.»
22. Erik Brander, adl. Skjöldebrand (1720-1814) svensk konsul i Alger 1753-65. I ett brev till Linné Algier 24.5.1754 berättar Brander om sitt sammanträffande med Kähler tre månader tidigare i Marseille, då Kähler »uppå min anmodan gaf mig så god handledning i historia naturalis, at wi icke alenast absolverade hela Archiaterens och Riddarens *Systema naturæ* utan och des *Philosophia Botanica* samt tilbrachte flera dagar med rechercher i alla 3:ne naturens Riken». »hvita frieselen», nässelfeber (urticaria).
23. Kinin, som framställes ur kinabark, är ett starkt febernedsättande medel. Det användes mot infektionssjukdomar och malaria. Kinabark infördes omkr. 1630 från Amerika till Spanien och spreds snart till Italien, där särskilt jesuiterna verkade för dess användning.
24. Utdrag af H. Martin Kählers M. D. brev til Herr Archiatern Bäck, skrifvit i Marseille, d. 18 Maji detta år, Angående en ny art af Vatten-Polyper som äta sten. *Kongl. Svenska vetenskaps akademiens handlingar* 15 (1754) s. 143-146. Denna vattenpolyper var i själva verket en borstmask, sannolikt terbellid.
25. Kähler till Linné Neapel 8.10.1754. *Bref och skrivelser* (anm. 2) s. 149-154. Porto Longone, hamn på ön Elba.
26. Ibid. s. 150.
27. Ibid. s. 152 f.
28. Kähler till Bäck Neapel 1.10.1754. Karol. inst. ms 27: 57.
29. J. E. Rehn företog med målaren Johan Pasch och slottsbyggmästaren Georg Fröman en utrikes resa från 29 juni 1755 till nov. 1756. De anlände till Rom 12 nov. 1755, där de stannade i fyra månader. De kom till Neapel 15 mars 1756, besökte Portici 22 mars och besteg Vesuvius den 25 mars. Den 30 mars var de åter i Rom, där de stannade till den 25 april 1756. Jämför Martin Olsson Två Dagböcker. Från Jean Erik Rehns

utrikesresa (1755–1756) och från Johan Tobias Sergels första italienska resa (1767–1779). *Rig* 28 (1945) s. 73–91. Anna-Greta Wahlberg, *Svenska konstnärers väg till antiken 1755–93*. Stockholm 1977; särsk. 15–56; s. 24 nämnes »Kiehler» och »en herr Witt». Se vidare anm. 40. Ulf Cederlöf, *Svenska teckningar, 1700-talet*. Stockholm 1982 (*Årsbok för statens konstmuseer*. 29) s. 54–60, 231.

30. Kähler till Wargentin Neapel 8.3.1756. KVA Berg. saml. 19 s. 605 f.

31. *Le antichità di Ercolano*. 1-9. Napoli 1755–92. Till detta verk hade monsignore Ottavio Antonio Bajardi (1695–1758) skrivit en omfångsrik inledning, *Prodromo delle antichità di Ercolano*.

32. Kähler till Wargentin Neapel 14.5.1755. KVA Berg. brevsaml. 15 s. 597–601 och till P. W. Litzenius (anm. 33). Jfr även Kähler till Wargentin 13.8. och 1.10.1754. KVA Berg. brevsaml. 8 s. 667 och 671. Kähler till Bäck 1.10.1754 och 4.11.1755. Karol. inst. ms 27: 56. — Först efter ett år var Kähler något så när återställd.

33. Kähler till svågern Per Wilhelm Lithzenius Neapel 16.12.1755. KVA Berg. brevsaml. 19 s. 593–602. Dikten om naturen nämnes redan av Kähler i brevet till Älf, Marseille 29.4.1754, UUB G 350. — Förmodligen ett bibliotek tillhörande den neapolitanska familjen di Tarsia.

34. De flesta läkarna var mycket upptagna av sin praktik. Kähler till Wargentin Neapel 5.8.1755. KVA Berg. brevsaml. 15 s. 581–585. »Buonocuore första Kongl. Lif-Medicus är fuller käck Medicus men förskräckel. sysselsatt. Don Francesco Serio Prof. practicus likaså, Sgr Fiorelli Anatomie Prof. bryr sig ej stort om practiquen, och äro desse de bästa af mina connoissancer.»

35. Bäck åstadkom en större summa. Bäck till Wargentin 19.8.1754, KVA. A. Grape, Den Ihreska handskriftssamlingen i Uppsala universitetsbibliotek. 1. Uppsala 1949 s. 633 f.

36. Vetenskapsakademien till Kungl. Maj:t 18.3.1756, RA. Riksregistr. (inrikes civil) 24.5.1756. Kähler erhöll 1 000 dlr smt. — Wargentin till riksrådet C. Ekeblad 19.4.1755 ang. Wredeska stip., RA.

37. Kähler till Wargentin 5.8. och 16.12.1755. KVA Berg. brevsaml. 15 s. 582 och 587 samt till dens. 16.3.1756. Sandol till Wargentin 24.6. och 21.10.1755. KVA Berg. brevsaml. 15 s. 581 f. och 585 f. Kähler klagar över Sandols dåliga uppträdande och häri instämmer även Rehn och dennes reskamrater. Kähler till Wargentin 16.12.1755 (ovan) samt 30.12.1755 s. 588 f. Sandol »dog natuten emellan d. 25 och 26 December uti apoplexie».

38. Kähler till Wargentin Neapel 16.3.1756. KVA Berg. brevsaml. 12 s. 628–630. Han avreser då till Cagliari och har för avsikt att därifrån få en lägen-

het till Helsingør. »I natt ankommo Hr Rhen med 2^{ne} sina reskamrater Svenskar till Neapel.»

38. Citaten från brevet från Kähler till Linné, Taranto 12.6.1756 (*Bref och skrifvelser* anm. 2. s. 154–158). Jfr Kähler till Wargentin, Taranto 12.6.1756. Berg. brevsaml. 19 s. 609–611. Gallipoli huvudort i prov. Lecce (Apulien) på en i Tarantoviken belägen klippö.

39. Citatet ur anm. 38 nämnda brev till Linné. Anmärkningar vid Dans-sjukan eller den så kallade Tarantismus, af Mårt. Kähler, med. doct. Reg. colleg. med. membr. *Kongl. Svenska vetenskaps akademis handlingar* 19 (1758) s. 29–34. Tarantel, en jaktspindel som förr ansågs vara mycket giftig. Tarantism, en sjuklig exaltation, tog sig uttryck i extatiska, ihållande dansrörelser. F. Loreti, Il Tarantolismo e la terapia musicale nel secolo XVII. *Bollettino dell'Istituto storico italiano dell'arte sanitaria*. Ser. 1^a 9 (1929) s. 139–145. P. C. Caterino, Il Tarantismo; un letale pregiudizio distrutto (Scuola medica Napoletana nel 700). *Nuova medicina italiana* 1929 s. 271–280. P. Loreti, Nuovi esempi di »Clausulae harmonicae» in uso nella terapia del tarantismo nel secolo XVII. *Atti e memorie Accad. di storia dell'arte sanitaria*. Ser. 2^a 1 (1935) s. 266–272.

40. Kähler till Wargentin Rom 3.7.1756. KVA Berg. brevsaml. 19 s. 609–611. Witte, möjligen seder. kungl. sekr. Carl Ulric Witte, f. omkr. 1701, d. 19.11.1788.

41. S. Leijonhufvud i *SBL* 4, 1924, s. 273–276.

42. Kähler till Bäck Rom 2.9.1756. Karol. inst. ms 27: 59; jfr K. till Wargentin 22.9.1756 KVA Berg. brevsaml. 19 s. 611–615. Ospedale di Santo Spirito (i närheten av Ponte Vittorio Emanuele) har trots flera restaureringar bevarat sin medeltida prägel. Den tillkom omkring 1100 och ombyggdes under Sixtus IV.

43. Giovanni Maria Lancisius (Lancisi) (1654–1720) professor i anatomi vid Coll. di Sapienza, hörde till sin tids främste praktiker. — Natale Saliceti (1714–1789).

44. Kähler till Wargentin Livorno 29.11.1756. Berg. brevsaml. 19 s. 615 f.

45. Kähler till Wargentin Mentone 28.12.1756. KVA Berg. brevsaml. 19 s. 616–618.

46. Lärda tidningar 1757 nr 56 (21.7.) s. 221. I ett brev till en vän, dat. Upsala 8.6.1757, sammanfattar Kähler sina medicinska rön.

47. Linné till Bäck 31.5. Karol. inst. ms. I ett senare brev till Bäck (23.7.) förhör sig Linné, om det vore möjligt att av K. få »en specification på växterna uti statu ecclesiastico s. circa Romam nascentium, endast med nominibus trivialibus, att man däraf kunde döma huru långt desamme gingo i latituderna per Europam. Jag har väl Salbathi book men han dogher intet; han torde råka där

någon annor Botanicus.» Den efterfrågade listan över växter i Kyrkostaten och trakten kring Rom torde vara den i *Bihang* meddelade.

48. Kähler till Bäck 16.6.1757. Karol. inst. ms 27: 59.

49. Anm. 1 (s. 18).

50. Inga Lindsbog, Amiralitetssjukhuset i Karlskrona genom tiderna. *Forum navale* 10 (1951) s. 106–176, särsk. 125 f. Inga Arwin-Lindsbog, *Ett sjukhus i motvind. Om amiralitetssjukhuset och Kungl. flottans sjukhus i Karlskrona*. Karlskrona 1955 särsk. s. 37–40.

51. Kähler till Bäck Götha Lejon på redan af Slitö 20.6.1758 och Götha Lejon til ankars wid Drahö 23.7.1758. Karol. inst. ms 159: 6 nr 275 o. 210.

52. Kähler till Bäck Karlskrona 29.10.1758 (anm. 51) nr 214. Johan Fjellström (1699–1760) amiralitetsmedicus från 1737. Lars Hjortsberg (1727–1789) amiralitetsmedicus på ordinarie stat från 1762. *Pharmacopœa militaris, navalis et eorum usui accommodata, qui impensis publicis curantur*. Holmiæ 1789.

Kähler till Bäck Karlskrona 20.12.1759. Karol. inst. ms 160: 7 nr 47.

53. Kähler till Bäck Karlskrona 25.10.1759. Karol. inst. ms 160: 7 nr 58.

54. Kähler till Bäck 29.10.1758. Karol. inst. ms 160.

55. *A treatise of the scurvy* . . . Edinburgh 1753. Mogens Winge, James Lind. Grundlæggeren af den maritime medicin. *Dansk medicinhistorisk årbog* 12 (1983) s. 9–20.

56. *Afhandling om hushållning til siö, i afseende på hälsans bevarande til kongl. örlogsflottans tjänst*. Karlskrona 1782.

57. G. 11.11.1760 i Karlskrona med Anna Magdalena Sheldon, dotter till överskeppsbyggmästaren Gilbert Sheldon och Katarina Helena Mauvert. Jan-Öjvind Swahn, *I glädje och sorg. Personverser från Kungl. amiralitetsboktryckeriet i Karlskrona 1728–1799*. Karlskrona 1963 nr 198. Måkan avled i Karlskrona 12.5.1771 (Swahn, Begravningsvers 350).

58. Begravningsvers av Hans Bergström (Swahn nr 381).

Bihang

Italica Kaehleri

[List of plants, brought from Italy. Linnean Society, London. 2 pp. in folio.]

Myrtus	communis romana tarentina	Cheiranthus	tricuspidatus
Crataegus	terminalis	Sinapis	
Capparis	spinosa	Bunias	Cakile
Cistus	pilosus	Polygala	monspiliaca
	halimifolius	Lothus	Dorycnium
Clematis	Vitalba		Ornithopodioides
Teucrium	Iva	Lactuca	Serriola
	flavum	Sonchus	maritimus
	Polium	Crepis	rubra
Satureja	montana	Scolymus	maculatus
Mentha	piperita	Carduus	spinosissimus
Sideritis	romana	Carlina	corymbosa
Phlomis	fruticosa	Eupatorium	
Euphrasia	lutea	Artemisia	Abrotanum?
Antirrhinum	genistifolium	Erigeron	Siculum
Vitex	Agnus castus		viscosum
Draba	muralis	Aster	acre
Alyssum			acris
Sisymbrium	vimineum	Inula	crithmoides
		Doronicum	Bellidistrofum

Senecio
 Anthemis peregrina
 Achillea Ageratum
 Buphtalmum spinosum
 Centaurea sphaerocephala
 Filago maritima
 pyramidata
 Orchis spiralis
 Qvercus Suber
 Platanus orientalis
 Andrachne Telephioides
 Salix
 Smilax aspera
 Pistacia narbonensis
 Lentiscus
 Juniperus Oxycedrus
 Ruscus aculeatus
 Andropogon Alopecuroides
 Holcus Sorgon
 Acer campestre
 Valantia muralis
 Celtis australis
 Aegilops ovata
 Atriplex laciniata
 portulacoides
 patula
 Polypodium leptophyllum
 Lycopodium denticulatum
 Lichen pyxidatus
 barbatus

p. 2
 Salicornia europaea
 Schoenus maruscus
 Cyperus rotundus
 flavescens
 Panicum dactylon
 Phalaris phlevides
 Agrostis
 Aira canescens
 Arundo Donax

Scabiosa maritima
 Rubia tinctorum
 Plantago Coronopsis
 Cyclamen europaeum
 Samolus valerandi
 Plumbago europaea
 Convolvulus Soldanella
 Cneorum
 altheaefolius

 Verbascum
 Rhamnus Zizyphus
 Paliunis
 Hedera Helix
 Salsola Soda
 Cressa cretica
 Echinophora spinosa
 Bupleurum tenuissimum
 Seseli tortuosum
 Sison Ammi?
 Tamarix gallica
 Viburnum Tinus
 Linum maritimum
 Amaryllis lutea
 Narcissus serotinus
 Scilla autumnalis
 Frankenia hirsuta
 Erica multiflora
 arborea
 Daphne Gnidium
 Tribulus terrestris
 Schinus molle
 Dianthus carthusianorum
 Saxifragus
 Pegonum Harmala
 Euphorbia spinosa
 Paralias
 Chamesyce
 Peplis
 Pithyisa
 Verrucosa

Summary:

MÅRTEN KÄHLER, LINNEAN SCIENTIST AND PHYSICIAN

By
CHRISTIAN CALLMER

Mårten Kähler (1728-1773) studied at the University of Uppsala (matriculated in 1743) where he attended the lectures of Linnaeus. He defended his medical dissertation on *Morbi evacuatorii sanguinis* under Professor N. Rosén von Rosenstein and was graduated doctor of medicine in 1752. Linnaeus then proposed that he should go to the Cape of Good Hope in order to study the fauna and flora of that region. These plans, however, were frustrated by the Dutch East India Company, which would not give him permission to the planned journey. Kähler was now sent to southern Europe. He spent a short time in Bordeaux and a long time in Marseille, making excursions in the neighbourhood and searching for its curiosities. In the spring of 1754 Kähler set out for Naples, where he spent about two years. He also climbed Mount Vesuvius and intended to make a description of the volcano, an intention which was never realized. He extended his journey to Gallipoli and Taranto in South Italy. From Taranto he brought with him a long description of the local St. Vitus' dance, the tarantisme. In Rome Kähler was taken charge of by the Swedish convert Nils Bielke, also *senatore di Roma*, who lived on the Capitoline Hill. Here, as in Marseille and Naples, he visited hospitals, talked to the physicians and studied the literature available. In the spring of 1757 Kähler was back in Sweden and soon became a physician in the Royal Navy. Being Chief Physician of the Admiralty from 1760, he took part in several naval operations in the Baltic. He improved the state of health in the Navy, using the new findings which he had come across in James Lind's *Treatise on scurvy*.

(The Author's obituary is found below pp. 257-58.)

SVEN KILANDER

Efter Linnés västgötaresa

Botanikhistoriska notiser från ett halvt sekel

Inledning

Många av de svenska landskapen har fått en översikt över sin botaniska utforskning i samband med tillkomsten av en provinsflora under 1900-talet. För Västergötland finns ingen sådan översikt annat än den starkt schematiska och föråldrade uppställningen av litteratur och manuskript med botaniskt innehåll i Rudbergs flora 1902.¹ Föreliggande uppsats vill ge ett bidrag till västgötsk botanikhistoria för halvseket som följde efter det att Linné 1747 hade publicerat sin *Wästgöta-Resa*. Det är fråga om en klassisk period i landskapets botaniska utforskande, då flera framstående Linné-lärjungar, eller blivande sådana, verkade på hemmaplan. Adam Afzelius, Clas Bjerkander, Anders Dahl och Johan Abraham Gyllenhaal är kanske de man tänker på i första hand.

Målet har inte varit en heltäckande undersökning, inte ens sedan Göteborgsområdet som vanligt utesluts ur floristikens Västergötland. I stället har siktet i första hand inriktats på den skaraborgska botaniken. Det som tilldrog sig på botanikens fält i Älvsborgs läns del av Skara stift kommer med endast genom anknytning till Skara som stifts- eller skolstad,² och den återstående sydvästra delen av samma län ligger helt utanför uppsatsens ram. Det är en avgränsning som hänger samman med bl. a. att Skara Stifts- och landsbibliotek har många för mig lättillgängliga handskrifter m. m. som berör denna del av västgötabotaniken, om detta ord får användas för att markera att det inte enbart är fråga om floristik.³

I stort sett kommer de att först behandlas, som till sin utbildning eller verksamhet var mer eller mindre professionella botanister. Samtidigt är det klart att gränsen till de icke-professionella ibland är godtycklig och stundom har dragits oegentligt för att underlätta framställningen. De agerande personerna, mer eller mindre framstående i botanik, de flesta födda i Västergötland, behandlas i sin grupp med få undantag kronologiskt, allteftersom de första gången framträder som botaniska skribenter eller meddelare.

Under 1700-talets senare hälft nådde i lärdomsstaden Skara det naturvetenskapliga intresset en höjdpunkt.⁴ Redan 1738 hade Sven Hof knutits till

stadens skola, där han var lektor 1746–1757. Han var en modern och framsynt lärare med mycket stort kunskapsregister, känd för sin förmåga att stimulera elevernas intresse för naturstudier, inte minst botanik. Hans kunighet i detta ämne vitsordades av ingen mindre än Linné under besöket i Skara den 25 juni 1746:

»Magister Sven Hof, då Rector Scolæ, nu Lector Matheseos, quæstionerades uti Botanicis; man fant med nöje, at han hade sig de mäste inländske örter bekante, så at om han til dem applicerar de nyare Botanisternas method och namn på örter, och därjemte får af sine Förmän befallning, kan han aldeles wara i stånd, at äfwen häruti handleda den studerande ungdomen wid Skara, och således inplanta med åren i Scolæ piltarne de frön, som framdeles kunna gifwa Fäderneslandet mycken frukt.»

Så blev det också. Flera av Hofs elever fortsatte sina studier i Uppsala för Linné. Den som gav fäderneslandet mest frukt, kom emellertid snart att i Uppsala överge botaniken för kemin, där hans berömmelse nådde långt ut över Sveriges gränser. Hans namn var Torbern Bergman.⁵

Sven Hof var inte ensam lärare att driva botaniken. Det gjorde även H. A. Möller de två sista åren av Hofs era och under de närmast följande; hans namn återkommer längre fram i annat sammanhang. Lika viktig som Möllers insats var sannolikt Sven Wilskmans. Denne som blev lärare vid gymnasiet 1745, var lektor där i historia 1757–1764. Hans stora intresse för lokalhistoria och topografi berörs längre fram. Här är nog att säga att han förde över det till flera av sina elever, även till sådana som för övrigt hade stark dragning åt naturhistoria.⁶

Det topografiska intresset låg nämligen i tiden och var starkt i Västergötland, inte minst i Skara stift.⁷ Här fick det också näring av Kalms och Linnés reseskildringar, tryckta 1746 resp. 1747.⁸ Den senare har betytt mycket ända in i våra dagar för det lokala topografiska studiet. De flesta eleverna vid Skara skola kunde redan före tågets och cykelns tid från sina hemorter under en dagsresa nå mål i landskapet som Linné skildrat och själva få uppleva naturen med hans ögon. Och ännu viktigare var säkerligen för många att också få uppleva sådant som dittills inte hade beskrivits!

Tidiga Linné-lärjungar

Anders Tidström (1723–1779) var redan elev vid Skara skola, då Sven Hof började sin verksamhet där 1738, och han hör till dem som vittnat om denne lärares inspirerande undervisning. I Uppsala, dit han kom 1744, läste han framför allt geologi och kemi, varjämte han deltog i Linnés privata kollegier.

Han företog studieresor till skilda delar av vårt land, till Västergötland 1756 och 1760. Dagböckerna från dessa två färder har publicerats jämte kommentarer av Hans Sallander.⁹

Även om Tidströms största intresse var geologi, noterade han ofta iakttagelser i växtvärlden under resorna. Sallander har påpekat¹⁰ att 1760 års dagboksanteckningar renskrivits av resenären, medan de från 1756 endast är koncept, och att detta märks på språkdräkten. Motsvarande gäller växtnamnen, där praktiskt taget alla från 1760 är lätta att identifiera, medan namn från den tidigare resan ofta är provisoriska. Inför många artnamn får man nöja sig med en förhoppningsvis kvalificerad gissning, men ibland måste man helt avstå (vilken klocka doldes t. ex. bakom »*Campanula*»?).

Reseskildringarna är i alla händelser intressanta att läsa, och i detta sammanhang intresserar inte bara Tidströms floristiska notiser utan lika mycket hans möten med några av de botanister uppsatsen handlar om: Rothof, Bjerkander och Dahl. Fältanteckningarna berör framförallt Kinnekulle (bl. a. Hällekis' munkängar), Valle härad samt Halle- och Hunneberg jämte Göta älvs dalgång och Göteborgstrakten.

I Kroks botaniska bibliografi har Tidström kommit med genom att han lämnat lokaluppgifter till bl. a. Linnés *Fauna svecica* ed. 2.¹¹ Även *Flora svecica* ed. 2 kunde då ha nämnts.¹² Här omtalas Tidströms fynd av *Pulmonaria angustifolia*, ny för Sverige, växande i Djurgården i Skara (»in Scaræ in vivario»), samt *Bromus giganteus* (*Festuca gigantea*) från Kinnekulle. Hans i sen tid utgivna resedagböcker ger honom en hedersam plats bland Västergötlands många 1700-talsbotanister.

Det var inte bara Tidström som lämnade Linné notiser om nya västgötafynd, vilka denne utnyttjade i de andra upplagorna av floran och faunan. I *Flora svecica* från 1755 omnämndes ytterligare tre nya meddelare. Där var Anders Boström (1724–1769), bördig från Borås, magister 1752 och med. dr 1757 i Uppsala, Linné-lärjunge, matematiklektor och läkare i Skara.¹³ Den intressantaste uppgiften är *Dracocephalum ruyschiana* från Alleberg.

Intressant är också Pehr Osbecks uppgift om *Centunculus minimus* från Läckö. Denne välkände Linné-lärjunge, som härstammade från Oset i Hälanda i den västgötska delen av Göta älv-dalen, var under åren 1753–1758 i Carl Gustaf Tessins tjänst, bl. a. som intendent över dennes naturalieabinet på Läckö och de botaniska försöksfälten där och på Hällekis.¹⁴ – Den tredje personen var Sven Hulthén som återkommer på s. 149.

Den märkligaste fyndrapporten kom till Linné från Falbygden och publicerades i den nya upplagan av *Fauna svecica*.¹⁵ Johan Peter Falck (1732–

1774), bördig från Broddetorp, meddelade sin lärare att *Stipa pennata* växte i Sverige, närmare bestämt i Vartofta-Åsaka där den förekom »frequent». ¹⁶ Givetvis såg han många andra arter än fjädergräs av den intressanta steppfloran samtidigt, men några anteckningar av honom från hans resor på Falbygden är inte kända. *Stipa*-uppgiften är därför den enda vi har från hans hembygd av denne mycket skicklige botanist. – Ödet kom att föra honom på en lång forskningsresa i Ryssland, där han gick bort i Kazan, i utkanten av de stora stepperna, bland vars karaktärsväxter är arter av släktet *Stipa* som har sin utpost i nordväst på Falbygden.

Slutligen några ord om en art som Linné i sin *Wästgöta-Resa* ¹⁷ uppgav från Kinnekulle men ej medtog i fråga 2:a upplagan av *Flora svecica*. Det är *Thalictrum minus*, som sedan icke heller återfunnits på lokalen. Skårman kom till resultatet att en felaktig uppgift här smugit sig in i reseberättelsen. ¹⁸ Uppenbarligen var det fråga om *T. flavum*, som i floran kommer omedelbart före *T. minus*. Efter den senare gjorde Linné följande tillägg i 2:a upplagan: »Species in nullo genere, apud nos obvio, propria differentia & nota distinguuntur difficilior quam Thalictri.» Dvs.: Inte i något släkte, som förekommer hos oss, är det svårare att särskilja arterna på särskiljande karakteristiska kännetecken än hos *Thalictrum*. ¹⁹ Det är rimligt att se detta tillägg till *T. minus* bl. a. som en Linnés förklaring till en felbestämning av den växt han såg på Kinnekulle. ²⁰

Botanister på Höjentorp

På Höjentorps kungsgård ca 15 km ÖNÖ om Skara hade Jonas Alströmer anlagt ett schäferi och sedan även inrättat en schäferiskola för utbildning av provinsialschäfrar, som skulle ha kontroll över fåraveln i de olika länen. Linné besökte den 26 juni Höjentorp och dess skola, f. ö. landets första lantbruksskola, som låg kvar där till 1766. Han hade en del kritik att rikta mot mästerschäfern såsom ansvarig lärare, och inte heller de två andra lärarna, tobaksplantören och trädgårdsmästaren, hade acceptabel utbildning. Alströmer fick 1748 via kommerskollegium medel till en ekonomie lektorstjänst, och till denna utsågs Carl Dahlman Eskilsson. ²¹ Det var en på många sätt kapabel man, men han hade svårigheter att komma överens med arbetskamrater och ledning, och han fick avsked efter fem år.

Dahlman intresserar här genom att han lämnade många naturhistoriska uppgifter om trakten i en »Berättelse om Varnhems församling», tydligen ett led i de pastoratsbeskrivningar som Sven Wilskman initierade 1749 i Skara

stift.²² Senare har beskrivningen något disponerats om av Olof Sundholm och därefter fogats in med mycket annat stoff i en ny skildring av pastoratet.²³ Dahlman noterade bl. a. elva växtarter som inte Linné såg på sin resa genom trakten; dit hörde takag, *Cladium mariscus*, som han tydligen var den förste botanisten att anteckna från landskapet.

Efter Dahlman kom 1753 Lorentz Rothof, som i Uppsala varit informator för Jonas Alströmers son Patrik.²⁴ Anders Tidström har från sitt besök på Höjentorp i början av juli 1756 gett små glimtar som vittnar om att Höjentorps trädgård var en försöks- och demonstrationsanläggning för de studerande, väl också för en besökande allmänhet, förutom att där bedrevs kommersiell odling av t. ex. tobak. Tidström nämnde många växter från trakten, bl. a. *Cynosurus cristatus* och *Holcus lanatus*, gräs som då ännu var ovanliga i landskapet.

Rothof delade med Tidström intresset för botanik och geologi, och Tidström berättade i sin dagbok om en gemensam exkursion till Varnhem med riklig utdelning; fyndet där av *Aphanes arvensis* hade Tidström tydligen förberetts på. Och typisk för en tid, då det var en ståndsmissig hobby att samla naturalier, var exkursionen till ryttmästarebostället Torp nederst i Billingens sluttning: »herrarna» gick ut för att botanisera och återkom med bl. a. sju olika orkidéer.²⁵

Dahlman och ännu mer Rothof hade tydligen blivit förtrogna med den artrika floran i Valle härad redan under det första decenniet efter Linnés resa. Liksom sin företrädare var Rothof flitig att skriva böcker om lanthushållning, och det framgår av hans bok om jordmängel att han sett mycket av Västergötland.²⁶ Han uppgav där 90 sådana förekomster från landskapet, särskilt många från Billingens och Mössebergs omgivningar. Däremot nämnde han ingenting om vegetationen på dessa lokaler, och endast enstaka botaniska notiser, mest från trakterna av Höjentorp och Alingsås, återfinns i hans stora encyklopedi om lanthushållning.²⁷

Clas Bjerkander

Clas Bjerkander (1735–1795), som ägnats en utförlig biografi av Henrik Sandblad, är den främste botanisten av de Linné-lärjungar som blev trogna Västergötland.²⁸ Redan under skollåren i Skara, då Sven Hof var hans lärare, började han anteckna fenologiska och meteorologiska iakttagelser, och detta blev sedan ett av hans många naturvetenskapliga intressen livet ut. Våren 1758 höll han som avgående gymnasist en lång oration om Kinnekulle.²⁹ Det

var en hyllningsdikt på 181 fyrradiga verser, där han beskrev bergets natur, näringsliv och bebyggelse på ett sätt som vittnar om att han redan var väl förtrogen med objektet och lärt känna dess flora under skilda delar av vegetationsperioden. Noga redogjorde han också för växter som odlades i köksträdgård, av allt att döma den Tessinska i Hällekis. Som gymnasist hade han fått försörja sig om informator;³⁰ den förmodan ligger nära att han då vistades mycket på Kinnekulle.

Efter ett läsår i Uppsala, 1758–1759, då han ingick i kretsen av studenter kring Linné, återvände han till hembygden och Kinnekulle, där han de närmaste fyra åren hade anställningar på herresäten i bergets sluttning mot Vänern. Först var han informator på Hjärmsäter för att in på 1760-talet komma i Tessins tjänst på Hällekis och på Läckö tvärs över Kinnevik. Om han inte redan var det, blev han då präglad på Kinnekulle, för att använda ett uttryck från etologin.

En liten glimt från hans tid på Hjärmsäter gav Tidström i anteckningarna vid besöket där i augusti 1760,³¹ då han träffade »herr Bjerkander, studiosus och informator». Denne »hade någon insicht i botaniquen, hade och här samlat några örter», av vilka Tidström räknade upp ett tjugotal. Det var huvudsakligen kalkgynnade arter eller kalkkrävande som guckusko, gulsippa, ormtunga och piggrö (*Lappula myosotis*), den sistnämnda nu en av bergets rariteter men troligen inte fullt så sällsynt för 200 år sedan. De två jämte Peter Hernquist och hans elev Carl Edvard Taube företog under tre dagar geologiska och botaniska exkursioner vid Hjärmsäter och det närbelägna Hällekis.

Under åren på Kinnekulle samlade Bjerkander material till en beskrivning av berget, och däri ingår »Fauna & Flora Kinnekullensis», en ren artlista utan lokaluppgifter.³² Till det intressanta för en eftervärld hör att han tagit med även odlade arter i förteckningen, som han ännu in i det sista hoppades få tryckt genom Vetenskapsakademien.³³

Bjerkander hade 1761 blivit prästvigd, och 1763 blev han komminister i Götene prebendepastorat med boställe i Svenstorp i Holmestads socken, en dryg mil öster om Kinnekulles fot. Här stannade han till 1787, då han tillträdde kyrkoherdetjänsten i Grevbäck vid Vättern strax norr om Hjo, och på denna plats verkade han till sin bortgång 1795.

Sina största forskarinsatser gjorde Bjerkander inom entomologin, och inte minst var han intresserad av lanbrukets skadeinsekter. Det var meriter på detta område som gav honom en plats i Vetenskapsakademien 1778. Men även inom botaniken gjorde han viktiga insatser, ja, han var rent av den ende svenske Linné-lärjunge som forskade på växtfysiologins fält.³⁴ Han

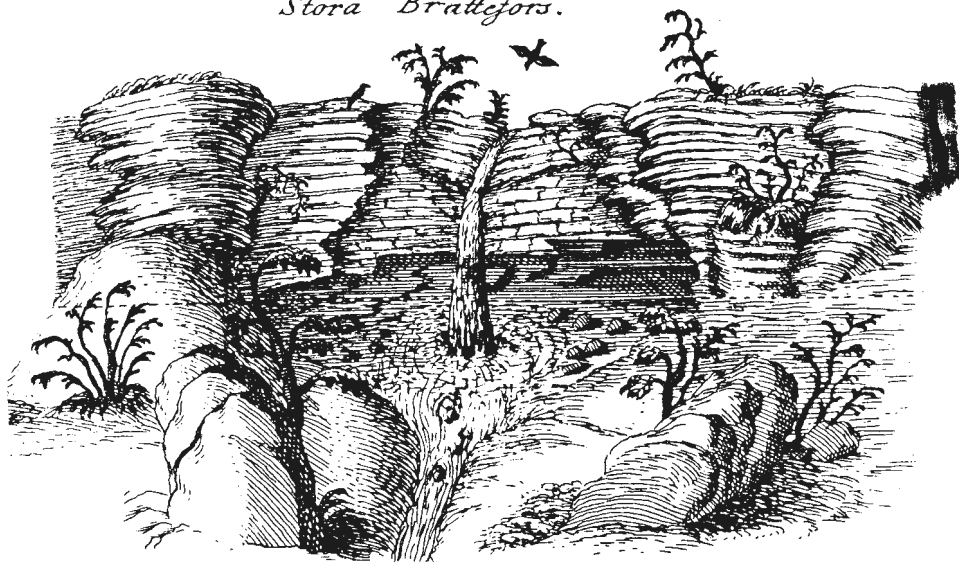
undersökte var vattendroppar bildades nattetid på växternas blad och berörde därvid den företeelse som kallas guttation, han mätte temperaturen i och på levande träd, han satte sädeskorn på olika djup och i olika miljö för att se hur lång tid det tog för dem att utvecklas till mogna plantor osv. Många av hans skrifter berörde kombinerade meteorologiska och fenologiska observationer, som vittnade om hans intresse för växternas livsytringar.³⁵

Iakttagelserna och försöken utförde han i stor utsträckning i sina boställen, som blev små botaniska trädgårdar. Ja, den i Svenstorp var inte så liten, där fanns 1767 åtminstone 250 arter i kultur.³⁶ Något finns f. ö. kvar ännu, åtminstone sibirisk nunneört (*Corydalis nobilis*) som blommade första gången 1778, uppdragen av frön som på ett eller annat sätt kom från Linnés Hammarby.³⁷ Sannolikt kan förekomster på annat håll i landskapet härledas från Svenstorp, t. ex. den vid Dagsnäs. Detta säteri i hans födelsesocken Bjärka innehades då av hans hortikulturellt intresserade vän hovintendenten Pehr Tham, som han hälsade på flera gånger. Kanske också buskar av *Caragana arborescens*, som nu står i Svenstorp, härstammar från de »erteträd» som växte där 1767.

Bjerkander var liksom Linné intresserad av naturens hushållning, av jämvikten i naturen.³⁸ Som så många andra studerade han ekologi långt innan denna vetenskap blivit en egen gren av biologin. Sina intressanta iakttagelser på området publicerade han inte bara i Vetenskapsakademiens Handlingar utan även anonymt i *Inrikes Tidningar*, i *Hwad Nytt? Hwad Nytt?* och i *Götheborgs Tidningar*.³⁹ Då hans populärvetenskapliga författarskap knappast uppmärksammats till sitt fulla värde, är det anledning att något dröja vid det. Här är exempel på en sådan tidningsartikel:

För deras skul, som jämte nyttan de hafva av Biens honung och vax, finna tillika nöje, at betrakta dem vid hemkomsten från arbetet ute på marken, och ej veta af hvilka örter de få sina åtskilliga färger på kroppen, berättas följande anmärkningar. När Bien äro nästan aldeles hvita öfver hela kroppen, hafva de draget af *Lavatera Thuringiaca*. En bred och gul rand bekomma de på bröstet mellan vingarna, under det de besöka *Antirrhinum linaria*. De få en gul färg i pannan af *Euphrasia Odontites*. - - - Under Biens arbete, när de draga af desse uppräknade blommor, måste detta läras, såsom til exempel på *Antirrhinum linaria*, när Bien nästan aldeles krypa in i denna blomman, händer at hannarne, som sitta vid öfversta läppen, under Biens in- och utgång lämnar frömjölet på deras bröst, som är den omtalta gula randen, och ju fler blommor de på detta sättet besöka, desto gulare blifver den. (HN? HN? 1775/195-196.)

Under tålmodiga observationer närmar sig Bjerkander här problem vilka, honom ovetande, sysselsatte samtida kontinentala forskare såsom J. G.

Stora Brattefors.

»Stora Brattefors, sudost från Kullen, är 35 alnar högt med et starkt wattenfall. En Grotta är wid roten under eller inom forsen, där flere personer kunna sitta torre och oskadde» (efter Linnés *Wästgöta-Resa*, Tab. I).

Bjerkander, med eller utan besökande gäster, tog enligt almanacksanteckningarna ofta vägen förbi forsen vid sina besök på Kinnekulle. I en beskrivning av Österplana pastorat vid slutet av 1700-talet berättas om grottan, »der flere betydelige Personer låtit rista sine namn til åminnelse at de der varit», och om förekomsten av »*Trifolium*, *Melilotus officinalis*, hvaraf et skönt Ploster, Meliloten Ploster kalladt beredes»; växten rapporterades härifrån redan av Linné. (H. Sallander har i serien »*Västergötland. Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning*», B: 8, utgivit detta sundholmska manuskript, tr. 1973 i Skara.)

Kölreuter och C. K. Sprengel, de två förgrundsgestalterna inom 1700-talets blombiologi.^{39a}

I en annan artikel redogjorde han först för hur parasitsteklar av släktet *Ichneumon* lägger ägg i kålfjärilslarver, och berättade sedan om ett experiment som visade »huru Naturens Herre har så inrättat, at hvart ting hindras af egna fiender, at ej förökas öfver den proportion, som det uti allmänna hushållningen bör hafva»:

Man får uplysning i saken om 50 stycken Kålmaskar intagas och födas i glasburk, då knapt 20 af dem blifva förvandlade til Pupporna, utur hvilka *Papilio brassicæ* framkommer, utan *Ichneumon glomeratus* förstör de öfriga . . . Man bör ännu märka at utur alla de öfriga Pupporna komma ej altid fram Papilioner, emedan *Ichneumon puparum* utkläcks från en stor del, och är i vinter den tredje *Ichneumon* anmärkt, som närmast

liknar *Incubitor*, at i dessa Puppor hafva sin inqvartering. Således kan slutligen af 50 Kålmaskar knapt 10 à 14 skadeliga Papilioner utkläckas. (GT 1787/40.)

Han återkom till parasitsteklarna fem år senare i en vetenskaplig uppsats:⁴⁰

Dessutom är bekant, hur *Ichneumones* (Stjert-flugor) hålla Jämnvigt ibland Insecter, såsom Hökar ibland Foglar. — År 1786 voro ganska många Maskar til *Papilio brassicæ*, som nästan upåto Kålarna. Således hade man bordt år 1787 se millioner af dem på samma ställen, men så hände icke, utan Kålarna lämnades i frid, emedan skade-djuren, af tre nu bekanta slags *Ichneumones*, blifvit förminskade.

Bjerkander började i *Götheborgs Tidningar* 1788, nr 96, en serie notiser under rubriken »Gamla fördomar, förklarade och rättade», där han tog upp allehanda naturvetenskapliga problem och förklarade vad vattenblom, videros och violsten var för något, för att ta exempel från botaniken. — Han berättade (GT 1789, nr 70) under rubriken »Nya anmärkningar och uptäkter i Natural-Historien» om sina iakttagelser i mikroskop av hygroskopiska rörelser hos fräkenporernas elaterer, trådar som rörde sig i fuktigheten av hans andedräkt, låt vara att han tolkade de luftiga spormassorna som grönt mögel. Och följande år (GT 1790, nr 34) hade han bl. a. en fråga om en död fluga som satt på fönster, med »ånga» omkring sig som i mikroskop liknade små runda kristaller. »Hvad kan alt detta vara?» — tydligen hade han funnit flugmögel, *Empusa muscae*.

Som framgår låg ofta egna iakttagelser och experiment bakom hans tidningsnotiser, som därigenom är roande och intressanta att läsa ännu efter 200 år. Att artiklarna i denna livskraftiga genre mottogs positivt, bevisas av att flera »omtrycktes kort derpå och lästes med nöje i *Stockholms Posten*». ⁴¹

Clas Bjerkander var alltså för sin tid avancerad som botanist med fysiologisk och ekologisk inriktning. Men vad betyder han för vår kunskap om 1700-talets växttopografi? För västgötabotaniken i denna bemärkelse är hans insatser av mindre betydelse. Han som annars var noga med detaljer kunde publicera meteorologiska och fenologiska iakttagelser utan att närmare ange var dessa gjordes, än att de var från Västergötland eller Skara stift. Först de han publicerade under Grevbäcks-tiden var bestämda till socken eller åtminstone pastorat.

Anteckningarna om växter i Bjerkanders almanackor följer alla samma mönster: efter artnamnet kommer en fenologisk (eller liknande) notis. Det kan vara påbörjad eller avslutad blomning, eller fruktmognad, lövfällning, insektsangrepp. Det var fenologen och lanthushållaren som iakttog. I botanisters resedagböcker möter man så ofta anteckningar om att den eller den växten fanns där eller där. Även om Bjerkander mest gjorde resor till några

få närliggande mål, Skara, Lidköping, Mariestad, Kinnekulle, Valle härad, Bjärka, kunde man någon gång vänta en uppgift av rent floristiskt innehåll. Hans intresse riktade sig dock aldrig enbart mot förekomsten som sådan, utan alltid nämndes ett skeende som växten var inblandad i. Då han i Varnhem den 22 juli 1772 träffade på den i landskapet sällsynta spenörten, noterade han: »War uti Varnhem och uptäkte at Bien draga af *Laserpitium latifolium*.» Och från ett besök i Odensåker den 30 augusti 1779: »Reste til Holmestad. *Solanum nigrum* blommade i Odinsåker.» Nattskattan var dock en växt som han inte var van vid; han hade sålunda inte antecknat den i sin Kinnekulleflora.

Genom sina »Anmärkningar öfver Träds och Örters växande på Kinnekulle, i anseende til olika högder och afsättningar»⁴² får han räknas till de tidiga svenska växtgeograferna, och han hade även en enkel förklaring till växternas förekomst på olika lager eller avsatser: klimatet.⁴³ Floristisk växtgeografi med preciserade lokaler åtminstone för ovanliga arter, vilket några av hans unga vänner i Svenska Topographiska Sällskapet sysslade med (se nedan), intresserade tydligen inte honom. Det är genom att bergets diabashätta har en så begränsad utbredning, Högkullen, som några uppgifter alls kunnat få en mer exakt ortbestämning än enbart Kinnekulle. Hans Kinnekulleflora i manuskript är som tidigare nämnts en artlista rätt och slätt.

Den kunskap Bjerkander ägde om Kinnekulles flora var stor redan när han skrev sin lista, och hans vetande växte med åren. Först vid mitten av 1800-talet visste sannolikt botanister som J. E. Zetterstedt och J. A. Mathe-sius lika mycket om bergets blomm växter som Bjerkander hade gjort.⁴⁴ Fragment av denna hans kunskap har bevarats till eftervärlden genom Olof Knös' nedan berörda insatser.

I Grevbäck fann Bjerkander ett intressant inventeringsobjekt i Sidön, en holme i Kråkviken av Vättern, och i en beskrivning över denna ö gav han en lista över floran.⁴⁵ Det framgår att han i sin nya hemtrakt med dess något avvikande växtvärld började intressera sig för sådana växtgeografiska problem som växternas spridning och invandring.⁴⁶ Slutligen skall denne självständige och mångsidige botanist minnas också som mykolog. Han var den förste att framhålla att sotangrepp på veteax orsakades av svamp,⁴⁷ och han kompletterade som så ofta sina naturiakttagelser med experiment, innan han var färdig att draga sina slutsatser.

Bröderna Gyllenhaal, Olof Knös

Några av 1700-talets viktigaste bidrag till provinsens växtgeografi kom från medlemmar av Svenska Topographiska Sällskapet i Skara. Dettas historia har utförligt skildrats av Welin och berörts av flera andra före och efter honom, och det är mest detaljer att lägga till.⁴⁸ Även om sällskapet blev kortlivat, fick det stor betydelse för länets botaniska utforskande. Dels stimulerades medlemmarna att studera naturen, inte minst floran, och dels ålades de att redovisa sina rön.

Sällskapets uppgift var att bidraga till kunskap i ämnen som hörde till svensk historia, medicin, fysik och ekonomi; till fysik räknades då naturgeografi, geologi, meteorologi, botanik och zoologi. De som skulle lämna rönen var i första hand de sju som protokollfördes som medlemmar vid det konstituerande sammanträdet den 13 december 1769, Clas Bjerkander och sex ynglingar eller unga män som gick i eller nyss lämnat Skara gymnasium. Det var brödraparet Johan Abraham och Leonard Gyllenhaal, Johan Afzelius, Daniel Næzenius, Anders Dahl och Olof Knös.

Som i många sammanhang framhållits, var det en märklig samling blivande vetenskapsmän och kulturpersonligheter som bildade det unga inslaget i denna grupp, sin tids fältbiologer. Yngst var Olof Knös, endast 13 år vid sällskapets start.⁴⁹ Hans far, den kände teologen Anders Knös, var då förste teologilektor vid gymnasiet och som sådan prebendekyrkoherde i Götene pastorat, där ju Bjerkander var komminister. Sommaren 1769 vistades Olof Knös mycket på Kinnekulle och antecknade vad som intresserade honom inom arkeologi, historia, befolkningsstatistik och botanik. Det är uppenbart att han på skilda sätt fick hjälp av Bjerkander, som var så väl förtrogen med trakten.⁵⁰ Bjerkander gav även anteckningar om växtlokaler till den vetgirige ynglingen som samlade material till en egen Kinnekulleflora. På detta sätt har den unge Knös' anteckningar blivit en viktig källa till vår kunskap om många växters förekomst på Kinnekulle under 1700-talet. Även om han knappast kan räknas som botanist, gjorde han en mycket viktig insats för västgötabotaniken genom sitt stora topografiska intresse samt genom flit och ambition som samlare och sekreterare.

Initiativet till Svenska Topographiska Sällskapet i Skara togs av den unge studenten Johan Abraham Gyllenhaal (1750–1788).⁵¹ Liksom sin bror Leonard föddes han i Bråttensby i Älvsborgs län mellan Alingsås och Herrljunga och växte upp på Stora Höbergs säteri halvannan mil SV om Skara.⁵² Efter gymnasiet fortsatte han studierna i Lund hösten 1767. I ett brev

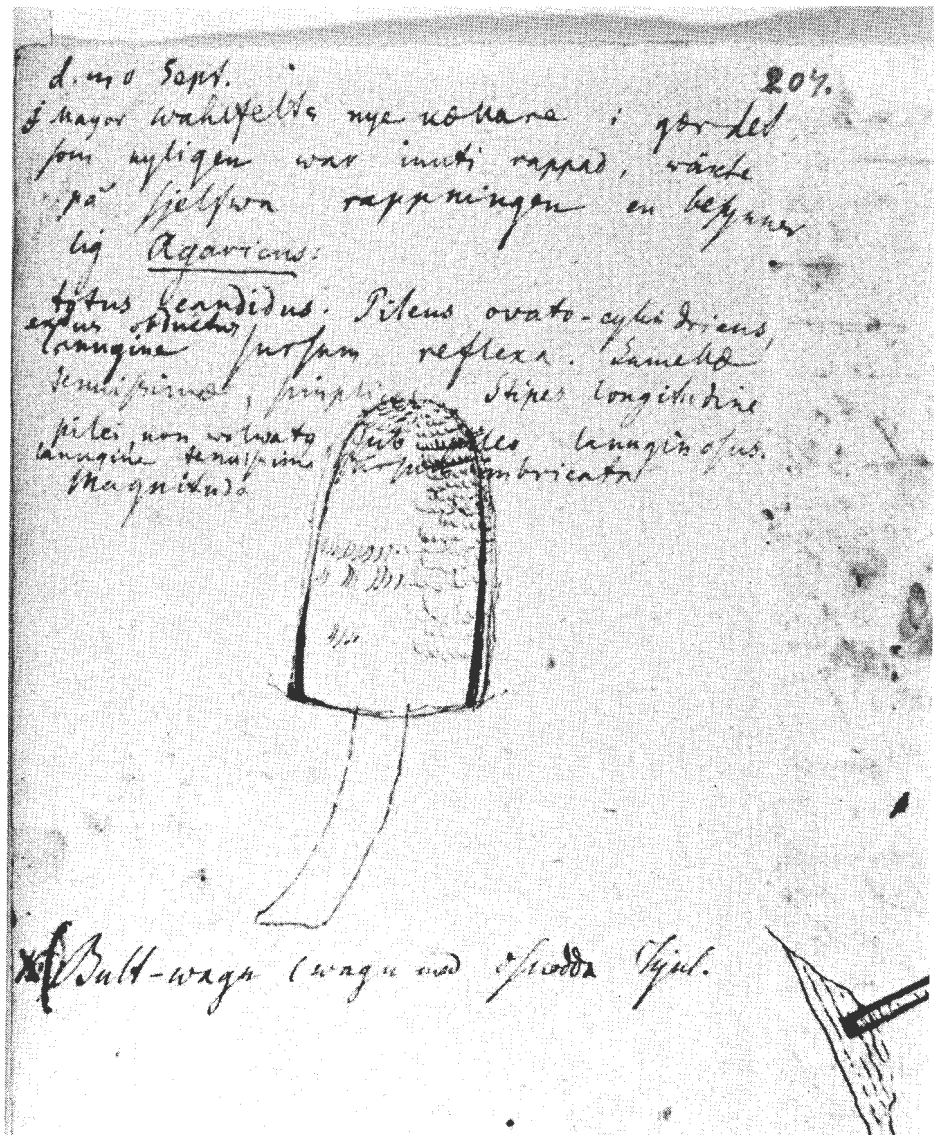
därifrån den 10.1.1768 till onämnd adressat, uppenbarligen Anders Dahl, skrev den 17-årige studenten bl. a.:⁵³

Jag har ett helt åhrs tid haft i hufvudet att författa med tiden en historia naturalis vestro-Gothiæ, hvilket ock varit hufvudafsigten med min dagbok. Men som jag finner, att detta är mer än en mans hæfva, och jag dessutom af mitt öde ej tillåtes att framdeles få vistas i min födelseort, så har det fallit mig in att upprätta en Societat. pro indaganda Historia naturali Westro-Gothiæ. Min herre och min bror [Leonard] æro således, derest de så finna sig vid, de förste, som ock æro sielfskrefne att af mig för första gången, såsom instiktare, ensam, till ledamöter deraf utväljas, och utnämnas. Historia naturalis Westro-Gothiæ kommo så, kan hända, att bestå af följande delar: 1. Fauna Westro-Gothica. 2. Flora Westro-Gothica. III. Mineralia Westro-Gothiæ et IV. En speciel Physisk beskrifning på de förnemste berg, siöar, mineral och andra källor, Strömmar, Skogar och Træsk med flere mærkværdigheter . . .

Här formulerades för första gången tanken på en västgötaflora. Som nämnts fick Svenska Topographiska Sällskapet en bredare målsättning, liksom Gyllenhaal fick vidgade intressen. Han studerade i Lund huvudsakligen juridik och försvarade 1768 en avhandling om bergsdomstolar. Dessutom åhörde han föreläsningar av »Hist. Nat. Professoren Herr Mag. E. G. Liedbeck» över »en del af de i Kongl. Carolinska Academiens botaniska trægård cultiverade växter», varjämte han hade kontakt med Anders Jahan Retzius.⁵⁴ Vid Uppsala universitet skrevs han in den 7 mars 1769 och antogs senare under sommaren som auskultant vid bergskollegium. Linné hjälpte honom på skilda sätt i hans naturhistoriska studier 1769–1772, och särskilt i sitt huvudfack, geologin, var han mycket framgångsrik. Som direktör för Åtvidabergs kopparverk från 1776, sedan 1783 med bergmästares titel, gjorde han en betydelsefull insats.

Som antytts var Leonard Gyllenhaal (1752–1840) redan under skollåren intresserad av naturhistoria. Under 1769 vistades han en tid i Uppsala och fick då undervisning av Linné.⁵⁵ Åter i Västergötland kom han alltmer att ägna sig åt skötseln av Stora Höberg, som han med tiden blev ägare till. Vid sidan av detta drev han entomologiska studier, och som skalbaggskännare blev han ett stort internationellt namn. Att han dessutom var en intresserad botanist, framgår av det följande.

Sernanders inträngande biografi över Johan Abraham visar att denne redan som 17-åring i Skara var väl förtrogen med en mosses topografi och hydrologi. Det kan inte råda någon tvekan om att det framförallt var erfarenheter från den Stora Höberg närliggande Rösjömossen som låg bakom dessa kunskaper, men sannolikt sträcktes strövtågen ut även till den senare dikade Sjögeråsmossen. Även under terminerna i Skara gjorde han med kamrater naturinriktade exkursioner, och det är intressant se att några av dem redan då även ägnade sig åt kryptogamer.⁵⁶

Johan Abraham Gyllenhaal var liksom sin broder Leonard intresserad av svampar, och under resorna 1771–1773 träffade han ibland på sådana som han inte kunde identifiera med arter i Linnés *Flora svecica*. Han gav dem då en kort latinsk beskrivning, i enstaka fall kompletterad med en teckning som denna från ett besök den 30.9.1771 hos major Wahlfelt, tydligen Lars Wahlfelt på Ribbingsberg i S. Härenes sn, morbror till Johan Abraham. (Svampen en bläcksvamp som knappast går att artbestämma.) Foto Ulf Nordh, Skaraborgs länsmuseum.

I Stifts- och landsbiblioteket i Skara finns från åren omkring 1770 många manuskript med botaniskt innehåll, vilka har anknytning till de unga »topograferna». Gyllenhaalarnas viktigaste bidrag är »Prodromus Floræ Westrogothicæ sive Plantæ Rariores in Westro-Gothia repertæ», enligt inledningen avsett att vara »en liten begynnelse» till en västgötaflora. Om verket skulle bli fullständigt, »fordras dertill visserligen en societet, hvars ledamöter företa sig hvar sitt district att genomföra, och sedan lägga fram sina anmärkningar tillsammans». ⁵⁷ Programmet, som f. ö. följts vid arbetet på flera florer under detta århundrade, är en utveckling av Johan Abrahams tankar i brevet av den 10.1.1768.

Växtlistan i »Prodromus» upptar lokaler för 100 arter, ett första »centurium», fr. o. m. *Circaea lutetiana* i Linnés klass 2 t. o. m. *Hypericum montanum* i klass 18. De flesta är från Skaraborgs län, men en del från Älvsborgs län (Mellby och trakten av Mjörn) antecknade bröderna tydligt vid besök hos släktingar. Författare anges inte; Welin nöjde sig med att konstatera att det var endera av de två bröderna. För några växtlokaler uppges finnare: A. Dahl (1 lokal), J. Afzelius (6), J. Arnander (3), E. Högberg (3) och J. A. Gyllenhaal (3). ^{57a} Sista namnet tyder på att Leonard skrev listan, kanske medan brodern vistades vid universitetet; de flesta växterna torde bröderna ha sett på gemensamma resor. Tillsammans med »Prodromus» finns en lista på 34 arter, »Plantæ Rariores in Parœcia Wånga Crescentes», och denna lista har enligt Welin skrivits av Leonard. ⁵⁸

Vånga-listan återfinns även i Svenska Topographiska Sällskapets protokollsbok jämte en uppgift om laven *Lichen saccatus* från Kinnekulle, enligt Welin sannolikt Johan Abrahams rapport. Protokollsboken innehåller slutligen ett bidrag av Leonard, »Förteckning på de öfriga naturalier som funnos omkring Uddevalla», där det även finns några växtlokaler från Halleberg och Vänerstranden. Därmed är Gyllenhaalarnas västgötabotanik i Skarabiblioteket redovisad. ⁵⁹

Sernander har framhållit att Johan Abraham Gyllenhaal under sina Uppsalaår stod i livlig kontakt med Linné genom att delta i herbationer och personligen besöka sin lärare. I sin minnesdagbok från 1769 berättade Gyllenhaal om en uppvaktning för Linné. Den har berörts av Sernander och berör bl. a. växter från Västergötland (flera rader av zoologiskt innehåll är uteslutna, några av dem f. ö. svåra att säkert tyda). ⁶⁰

d. 22 dec. då jag hälsade på Arch. v. Linné

1. fick han

min förmenta *Patella Lutea* från Magra sn

Ophrys Nidus *Conferva Gelatinosa*

— *Paludosa* *Lichen globiferus*
Helix subconica — *nitidula* — *minuta*
 — *complanata* similis
Phascon acaulon

2. och sade mig

att vår⁶¹ förmenta *Serapias Longifolia* voro *Helleborine*
 — — — *Pisum* arv. voro *sativum*
 — — — *Circea Luletiana* ej heller annat än *alpina*: quamvis *Racemi*
*plurimi in eadam planta*⁶²
 — — — *Senecio Erucifolius* från Laboratoriegården voro *viscosus*⁶³
 — — — *Osmunda Regalis* voro *Struthiopteris*
 — — — *Juncus stygius* fr. Mysseberg *Carex pulcaris*
 att min okiænde *Carduus* ær en variation af *Lanceolatus*

3. anbefalte mig att se efter om någon stylus sitter i de nedersta fröbärande blommorna på *Lycopodium Selaginoides* och hurudan han ær.⁶⁴

En situation som upprepats otaliga gånger har här skildrats koncentrerat: eleven lämnar material som läraren är eller förmodas vara intresserad av, han får hjälp i sina studier, och slutligen får han en ny uppgift för fortsatta forskningar.

Under åren 1771–1773 reste Johan Abraham genom stora delar av Skaraborgs län för att studera dess naturhistoria, framför allt geologi, och dess näringsliv. Dessutom samlade han in material till en »General Charta» över länet.⁶⁵ Vid några tillfällen gick färden in i Älvsborgs län. På de flesta resorna de två första åren och under 1773 t. o. m. början av juli hade han sällskap och hjälp av Leonard.⁶⁶ Det är ofta omöjligt att veta vad den ene eller den andre upptäckte eller erfor under resorna tillsammans, och det mesta var rimligtvis gemensamma rön, samtidigt som den äldre brodern var den som hade ansvaret för resan och förde dagboken. Det var säkert med stor spänning de anträdde sin resa 1771. Då skulle de börja förverkliga planerna på en beskrivning av Västergötland!

Dagböckerna innehåller inte bara sådan naturhistoria där bröderna hade djupa insikter, dvs. geologi, botanik och entomologi, utan en mycket viktig del är ekonomi, allt som berör jordbruk, hantverk, småindustri, handel etc., och dessutom antecknades bl. a. etnografika och dialektord. Efter broderns bortgång sorterade Leonard upp innehållet i olika huvudgrupper och skrev sedan om det mesta. Här intresserar två, den tjocka Skaraborgs Lähns Ört-Historie och den obetydliga och ofullständiga motsvarigheten för Älvsborgs län.⁶⁷ I Skaraborgskapitlet har också något material från tidigare år tagits med.

Den skaraborgska örthistorien, dvs. botaniken, består först av en lista, där allt som berör växter återfinns i tidsföljd. Sedan kommer en systematisk

grovsortering av arterna i Linnés klasser 4–24 (de tre första har av någon anledning inte kommit med). Intresset för kryptogamer yttrade sig bl. a. i att deras klass, den 24:e, tar mer än dubbla utrymmet i anspråk jämfört med klasserna 5 och 19, de närmast största. Flera svampar återfanns tydligt inte i Linnés *Flora svecica* utan fick en provisorisk latinsk diagnos. De viktigaste exkursionsmålen var västgötabergen som samtliga besöktes.

Liksom Linné höll Göran Wahlenberg Gyllenhaal högt som geolog. Han utnyttjade resedagböckernas material vid uppläggning av sina egna fältstudier i Västergötland, och ur manuskripten hämtade han floristiska notiser för sin *Flora svecica*.⁶⁸ Sådana läckte emellertid ut även på annat sätt. Rudbergs ovannämnda västgötaflora hade som viktigaste källa Ernst Linnarssons manuskript till en flora över landskapet. Detta manuskript var fullbordat i slutet av 1890-talet, men materialinsamlingen påbörjades långt tidigare, kanske redan under Linnarssons skolor i Skara på 1850-talet.⁶⁹ Flera uppgifter kom från den Gyllenhaalska samlingen; för många sådana lokaler anges källan, »Gyl.», men inte för alla, och en del intressanta uppgifter är inte alls utnyttjade. Linnarsson själv gjorde knappast dessa utdrag, utan han fick dem sannolikt av sin åtminstone som ung botaniskt intresserad broder Gustaf (1841–1881), vilken som docent i geologi i Uppsala torde ha varit bekant med de Gyllenhaalska manuskripten.

Många växtlokaler i Gyllenhaalska manuskript har alltså via Wahlenbergs flora nått offentligheten, andra har gått via Gustaf Linnarsson (sannolikt) och Ernst Linnarssons manuskript till publicering av Rudberg, och några väntar ännu på att bli tryckta. Enstaka uppgifter kan till på köpet ha haft en historia redan innan de kom in i Gyllenhaals resedagbok. När bröderna den 18 juni 1771 exkurrerade på Kinnekulle, hade de sällskap av Olof Knös, som genom kontakt med Bjerkander fått veta mycket om bergets rariteter, och den dagen antecknade Johan Abraham *Lepidium petraeum* (*Hornungia petraea*) på en lokal som Wahlenberg senare besökte.⁷⁰ Men både Gyllenhaalarna och Knös kände redan tidigare till arten från berget,⁷¹ antingen de funnit den själva eller fått hjälp av Bjerkander, som hade den i sin Kinnekulleflora.

Gyllenhaals resejournaler har framgångsrikt utnyttjats av Lennart Fridén, då han tolkat utvecklingen av det skaraborgska jordbrukslandskapet sedan mitten av 1700-talet. Vi har därigenom fått en bättre förståelse för hur mulens och liens landskap sköttes för tvåhundra år sedan; det är kunskap där naturhistoria och kulturhistoria integrerats.

Notiser som belyser själva åkerbrukets villkor i en gången tid är lättare att plocka fram. Bondens problem med rotstockar och mångåriga rötter i åkrar

som plöjdes grunt med årder, skymtar här och där. Örnbräken var sålunda ett besvärligt ogräs på ett par håll (i Habo och Dimbo), och mjölkört («ållonmärke») var flerstädes vanlig i åkrar, omnämnd från Edsvära, Norra Vånga, Larv, Gökhem och Yllestad. Mer detaljer antecknades den 17 juli 1771 från Öglunda sn: »*Myagrum paniculatum*, *Ervum Hirsutum*, *Brassica campestris*, *Sinapis arvensis* växte ymnigt i ärtlyckorna och åkrarna vid Bockaskede. – Hinstorps roggårde, derest rogen var tunn och eländig, prålade annars i stället af *Delphinium consolida*, *Convolvulus arvensis*, *Lapsana communis* etc. och på åkerbackarna *Lathyrus heterophyllus* och *Astragalus glycyphyllus*.»⁷²

Gyllenhaal berättade också om ett tidigt exempel på den vallodling, som med tiden kom att ersätta de naturliga slätter- och betesmarkerna. Den 16 juni 1771 noterade han från Öredal i Hangelösa sn, att greve Creutz »har igenom frö-handlaren Lyting i Liedköping från England förskrifwit frön af *Lucerne* och sått. Dito låter binda alt sitt hö i knippor, gjer hwar häst sin wissa portion deraf jämte hafra om dagen. Alla kreatur stå hela året inne.»

En notis i *Nya Almänna Tidningar* den 31 augusti 1773 berättade om Gyllenhaals resor och planer:^{72a}

Auscultanten i Kongl. Bergs-Collegio Hr. Joh. Abr. Gyllenhahl har nu et par somrar, på Landshöfdingens och Rid. af Kongl. Nordstj. Orden, Hr Grefwe Adam Otto Lagerbergs, anmodan, gjort en Resa här i Orten, under hwilken tid han samlar til en Physisk och Æconomisk Beskrifning öfwer Skaraborgs Län; och ärnar han utgifwa den förre på Latin, at dermed tjena Utlänningar, och den senare på Swenska. Härtill bifogar han en accurat Geometrisk Charta öfwer hela Länet, samt en annan öfwer Bergsryggarne, jämte flera mindre Tabeller. Förut tänker han upgifwa Planen til dessa Beskrifningar, hwilken redan wunnit Kongl. Wetenskaps-Academiens Approbation, och är tillika så inrättad, at alla Provincer och orter kunna derefter beskrifwas.

Det var många i länet som hoppades att Gyllenhaals arbete skulle komma i tryck.⁷⁴ Ja, somliga hoppas fortfarande!

Även sedan han lämnat Skaraborg och blivit bofast i Östergötland, behöll Gyllenhaal sitt intresse för floristik. I sin dagbok från 1782, när han arbetade på en beskrivning över Åtvidabergs bergslag, kunde han anteckna: »*Aphanes arvensis* copiose på en roglycka af torr, sandig jordmohn vid Östantorps soldat-torp.» Och nästa år, »i Wärna bys gærde, straxt höger om wægen då man far åt Ytterby, såg jag nyl. ett p. stånd af *Melampyrum arvense* ibland sæden».⁷⁵ Helt säkert mindes han då samma arter på liknande lokaler i Varnhem, när han decenniet tidigare gjorde upptäcktsresor i sin födelsepro-vins.

Anders Dahl, Daniel Næzén, bröderna Afzelius

När Andreas (Anders) Dahl (1751–1789) föddes, var fadern Christoffer Dahl 3:e predikant i Varnhems pastorat.⁷⁶ Denne installerades 1757 som kyrkoherde i Saleby på slätten halvannan mil väster om Skara, och här växte Anders upp. På sin resa 1760 besökte Tidström även Saleby, och han berättade att den nioårige gossen »hade Hug och Smak för Botaniqven, ägde ock en samling örter inklistrade i en bok af en Apothecaregesäll Silvius».⁷⁷ Anders började hösten följande år i Skara skola och fortsatte sedan studierna i Uppsala 1770. Där var han en av Linnés elever och avlade den 1 maj 1776 med.-fil. kand.-examen. Sommaren samma år reste han till Göteborg för att tillträda en anställning hos kanslirådet Clas Alströmer som intendent vid hans botaniska trädgård. Från 1787 var han botanices demonstrator vid Åbo akademi.

Dahls botaniska insatser med anknytning till Svenska Topographiska Sällskapet utgörs av fem olika uppsatser, varav tre är införda i den nämnda protokollsboken. Det är först ett »Horologium Floræ» för Skaratrakten med Linnés blomsterur som förebild. Uppsatsen med förkortad inledning publicerades i *Ny Journal uti Hushållningen* maj–juni 1790, alltså postumt, sannolikt genom Olof Knös' försorg. Vidare finns i protokollsboken en lista över »Rara örter som vexe omkring Scara Stad» samt »Några nyligen upptäckta Svenska örter». I Knösiska samlingen ligger i original av Dahl dels samma Skaralista och dels en lång lista över växter i Saleby;⁷⁸ båda dessa manuskript fullbordades rimligtvis senast läsåret 1769–1770. Slutligen finns i den Gyllenhaalska samlingen en handskrift om ogräs och odlade växter på åkrarna i Saleby.⁷⁹

Saleby- och Skaralistorna visade att Dahl redan som gymnasist även ägnade sig åt kryptogamer. Dit hör 16 av de 40 arterna från Skaratrakten. Och förteckningen från Saleby, som upptar 421 arter totalt, innehåller 10 kärlekryptogamer och 78 lägre kryptogamer. Inte minst var lavarna väl företrädde, släktet *Lichen* hade här 30 arter. I Skara-listan uppges lokaler för alla arterna, medan för växterna från Saleby speciella lokaler anges endast för de sällsyntare.⁸⁰

Kyrkoherde Dahl i Saleby dog våren 1771, varefter familjen kom i ekonomiska svårigheter. Anders besökte tydligen då och då Varnhem,⁸¹ där Lovisa Silvius, hans mors halvsyster, var gift med vice pastorn Nils Kullberg. Efter dennes död 1773 blev Jonas Odhner (1744–1830) präst i församlingen, först 3:e predikant och 1778 vice pastor, tills han 1780 flyttade till sin

barndomstrakt Odensåker. Denne prästlinnean var »en mild och älsklig man, mycket road af studier, musik och blommor».⁸²

Tidigare har omnämnts en beskrivning över Varnhems pastorat från ca 1785. I den finns en förteckning över ryggradsdjuren, som »H:r Com. Jon. Odner antecknat under det han var v. Pastor i Varnhem, och derom lämnat underrättelse». Dessutom ingår där en lista över »Träd, Vegetabilier och Växter, anförde efter von Linnées *Flora Svecica*», med kompletteringen: »Om desse har Medicinæ Candidaten H:r And. Dahl lämnat benägen underrättelse.» De båda listorna innehåller endast artnamn, inga speciella lokaluppgifter.⁸³ Totalt finns här 853 växter, av vilka 589 är fanerogamer, 69 bladmossor och 63 tillhör släktet *Lichen* (ytterligare några lavar bland *Byssus* etc.). Dahl lämnade kanske sina benägna underrättelser ur minnet framemot mitten av 1780-talet, när Varnhemsbeskrivningen gjordes, och det kan då förklara en del egendomliga uppgifter (*Veronica triphylla*, *Draba alpina*, *Salix lanata*, *Orchis morio*, *Juncus trifidus*), samtidigt som man blir något skeptisk även mot troligen riktiga uppgifter.

Inrikes Tidningar av den 30.1.1777 har ett utdrag av ett brev från Göteborg, vari berättas att den icke namngivne avsändaren under sin nerresa från Stockholm i juli 1776 besökte »den nyligen up-fundne Himmels-källan» i Varnhem. Källans egenskaper beskrevs, och dessutom förtecknades de växter som fanns i kärret omkring källan, totalt 58 arter, varav tre mossor. Det kan inte råda något tvivel om att det var Anders Dahl som botaniserade där den sommar, då han lämnat Uppsala efter sin medicinska grundexamen för att tillträda sin syssla i Göteborg.⁸⁴ Säkerligen exkurrerande han och Odhner till flera andra mål; Dahl var ju redan tidigare bekant med naturen i denna bygd. Den förbisedda listan från Himmelskällan blev det enda floristiska bidrag från Skaraborgs län, som Dahl själv fick se tryckt.

Daniel Erik Næzenius, eller Næzén som han skrev sig från 1779 (1752–1809), naturforskare och läkare med slutlig hemort i Umeå, har även han fått en utförlig biografi av Sandblad.⁸⁵ Tydligt var han en god florist innan han våren 1770 lämnade Skaragymnasiet för fortsatta studier i Uppsala. I det topografiska sällskapet var han aktiv, men mig veterligt har han kommit med endast marginella bidrag till skaraborgsk botanik, bl. a. brevet till vännen Olof Knös om vegetationen på Hillets sandmarker i Essunga.⁸⁶ Som Sandblad påpekat, hade brevskrivaren vantrivts under sin vistelse i trakten; inte ens i floran fann han något glädjeämne. Samtidigt var brevet en pastisch på det omständiga språket i Vetenskapsakademiens Handlingar:⁸⁷

Essunga ligger $\frac{1}{4}$ mil från det sköna Åsen. Wägen emillan be^{mte} gård och Kyrka består af sand, såwål som hela flacka fältet, h^{ket} är utmark för flera soknar, endast bewäxt med *pinus*^α, *eriphorum*^β, *erica vulgaris*^γ, *vaccinium vitis idæa*^δ, *vaccinium oxycoccus*, *juniperus communis*, *empetrum nigrum*^ε, etc. Detta fält eller utmark kallas af allmogen *Hille*, består mäst af stora backar af bara flygsand, som är så, at man ej kan se upp, när det blåser, liksom i Skåne.⁸⁸

Sommaren 1780 fick han tillfälle att exkurrera i Västergötland, och han arbetade senare på att med hjälp av egna och andras erfarenheter ge ut en ny, tillökad upplaga av Linnés *Västgöta-Resa*.⁸⁹ Under den nämnda resan hämtade han också material till den förteckning över sällsyntare växter i Ulricehamnstrakten som publicerades i Winboms avhandling om staden.⁹⁰ Från landskapets Skaraborgsdel rapporterade han till Adam Afzelius om *Lilium martagon* i Ekedal vid Tengene.

Johan (Jan) Afzelius (1753–1837) har skymtat i det föregående. Medlem i Svenska Topographiska Sällskapet vid den formella starten i september 1769 började han samma höst studierna i Uppsala. Under Skaraåren hade han starka botaniska intressen, och han hoppades att till sekreteraren Knös lämna in en »Flora Larfensis» 1770 över sin hemtrakt.⁹¹ Till Gyllenhaalarnas Prodrömus bidrog han med lokaluppgifter, och ännu fler från Västergötland finns i brodern Adams samlingar (se nedan). Han kom emellertid att ägna sig åt kemi- och geologistudier, liksom tidigare hans landsman Torbern Bergman, och han blev dennes efterträdare som professor i kemi.

Adam Afzelius (1750–1836) lämnade Skara 1768.⁹² Även om han inte tillhörde det topografiska sällskapet, ingick han under skolåren i kretsen av exkurrerande naturentusiastiska djäknar.⁹³ I Uppsala studerade han först österländska språk, vari han blev docent 1777, men tog även del av Linnés undervisning. Hans naturvetenskapliga intresse tog över, och han blev botanices demonstrator 1785 och e. o. professor i materia medica och dietetik 1812.

Behov av en ny upplaga av *Flora svecica* fanns redan på Linnés tid; många nya arter hade tillkommit, speciellt bland graminider och kryptogamer, och genom resor i olika delar av landet hade botanisterna fått vidgad kunskap

^α *sylvestris*, växer på ganska få ställen, är wid stort wite förbuden at nedhuggas. Öfwer de få trän, som finnas, är skogwaktarna öma. Binder wäl ihop sanden

^β *polystachyon*, trifs wid wåta ställen ^γ öfwerträffar alla andra växter i myckenhet och binder tilhopa flygsanden ^δ fins i otrolig myckenhet ^ε täflar om företrädet med kröser

om växternas utbredning. Såväl genom egna resor och insamlingar som genom botanistvänners uppgifter fick Afzelius ett rikt underlag för den påtänkta reviderade floran.⁹⁴

Nya växtlokaler samlades av Afzelius framförallt i manuskriptet »*Coloniæ plantarum (suecicarum)*»,⁹⁵ och där finns mycket av intresse från Västergötland, speciellt Skaraborgs län. Ofta saknar lokalerna uppgift om meddelare, och det ligger då närmast till hands förmoda att det är sådant som han själv sett. En sådan lokal har också det enda årtalet, 1782 för *Bryonia alba* i Skara. Bland namngivna medhjälpare med västgötska uppgifter kommer Leonard Gyllenhaal i första rummet, medan Johan Abraham nämns blott för två, *Hydrocotyle vulgaris* på Torsön och *Senecio paludosus* i Vartofta-Åsaka, båda iakttagna av honom då han reste ensam 1773. Jan Afzelius lämnade många uppgifter och Pehr, brödratrions yngste, gav några. Anders Dahl kom med uppgifter från Göteborg och Alingsås, och Næzén och Bjerkander lämnade enstaka. Slutligen finns här en bidragsgivare vars namn inte nämnts förut, Thure Ljunggren, Adam Afzelius' klasskamrat i Skara och studiekamrat i Uppsala; mer om honom nedan.

I vissa landskapsfloror, t. ex. redan i Erik Almquists över Uppland 1929, är detta afzelianska manuskript utnyttjat, medan det i västgötabotaniken torde ha använts endast av Fridén.⁹⁶ Även om Uppsala universitetsbibliotek fick det först 1892, skulle dock lokaluppgifterna från Västergötland redan tidigare ha kunnat vandra in i den floristiska litteraturen. I Stifts- och landsbiblioteket i Skara finns nämligen en handskrift med flertalet västgötska uppgifter, översatta till latin under rubriken »*Plantæ Westrogothicæ (rariores Svec.)*». Dock anges inte källa, och inte heller är några finnares namn medtagna.⁹⁷

Adam Afzelius bidrog genom publicering endast obetydligt till västgötabotaniken. En del av uppgifterna stammade från självsyn (mest i Larv), andra från Leonard Gyllenhaal.⁹⁸

I samband med Afzelius skall nämnas även en tredje Gyllenhaal, Lars Herman (1790–1858) från Härlingstorp i N. Ving vid Hornborgasjön, avlägsen släkting till bröderna på St. Höberg.⁹⁹ Denne som 1836 blev president i Göta hovrätt och under 1844 var statsminister, immatrikulerades redan 12-årig som student vid universitetet i Uppsala, där han stod under Afzelius' beskydd.

Redan tidigt fick Lars Herman förbindelse med linneanska botaniktraditioner. Afzelius' betydelse är antydd, och Leonard på Höberg med vilken han stod i kontakt kunde förmedla många minnen från Linnés tid. Slutligen betydde »morfar» Pehr Tham på det närbelägna Dagsnäs mycket för den

unge fränden, och för Thams utveckling hade enligt Harald Schiller Linné i många avseenden varit en viktig faktor.¹⁰⁰

Det största bidraget Lars Herman lämnat till västgötabotaniken är hans journal från en resa 1806, som han i Linnés anda företog genom provinsen i sällskap med bl. a. den skicklige botanisten Jacob af Forselles.¹⁰¹ Denne får betraktas som garant för rätta artbestämningar i dagboken.

Slutligen kan här erinras om att Lars Herman Gyllenhaal, denne postume Linnélärjunge, spelade en viktig roll i det första linneanska samfundet. Han blev genom Afzelius' tillskyndan ledamot av och sekreterare i Zoolithophytiska sällskapet i Uppsala, den naturhistoriska studentföreningen som före Linnéjubileet 1807 döptes om till Linnéska Institutet.¹⁰² Det var en god början på den blivande ämbetsmannens och politikerns väg mot samhällets högsta poster!

Tillämpad botanik. Tidiga pastoratsbeskrivningar

Ett intresse för tillämpad botanik fanns givetvis inom skilda yrkeskategorier, men detta ligger utanför uppsatsens ram, och därför får det räcka med ett par antydningar. Det svenska veterinärväsendet började med att Veterinärinrättningen på Brogården i Skara grundades 1775 av Peter Hernquist. Denne som var lektor i matematik vid stadens gymnasium, anlade samma år i Skara en botanisk trädgård till fromma för gymnasisterna, som där bl. a. fick en övningsplats för sina lekar, och för veterinäreleverna att där studera medicinalörter och foderväxter.¹⁰³ Även på Brogården anlade han »en dylik mindre, dock ganska örtrik»¹⁰⁴ att ha nära till hands vid undervisningen, kanske också under uppsikt. Dessutom bedrev han tillfälligtvis en sorts vuxenutbildning över temat ätbara växter.¹⁰⁵ Det finns inga vittnesbörd om att han hyste några speciellt floristiska intressen, och det botaniska inslaget i hans lärobok i naturkunskap (*Kort genwäg til naturaliers kännedom . . .* Skara 1795) är ren kompilation.

Apotekare och läkare skulle kunna medicinalväxter i sina yrken, och botanikstudiet vid universiteten var ju långt in på 1800-talet knutet till medicinsk fakultet. Tidström nämnde från sitt besök 1756 i Mariestad, att »Herr Apothekaren Sven Runeblad har förutan sitt wakra apotheque en än wakrare plantage af officinaila örter; at fournera icke allenast egna apothequer här och i Skara utan ock kan afsätta till andra». Så räknades 58 arter upp. Dessutom försörjdes apoteket med droger av 83 uppräknade »wilda

örter häromkring».¹⁰⁶ Säkerligen hade både Runeblad och andra apotekare i länet kunskaper i botanik utöver det yrkesmässigt nödvändiga.

Det talas ibland om prästbotanik och om prästlinneaner. Några sådana har redan nämnts, Clas Bjerkander, Jonas Odhner och Pehr Osbeck;¹⁰⁷ ihågkommas i sammanhanget bör väl också H. A. Möller. Även Sven Hulthén (1698–1786) hör hemma här. Linné träffade honom i Alingsås den 8 juli 1746, och han skrev om honom följande i sin *Wästgöta-Resa*:

BOTANIQUEN, eller åtminstone wanen at känna örter, och at weta på dem några namn, lärdes Piltarne af Scholæmästaren Hultén, genom små premiers utgifwande til den af Disciplerne, som häruti wisade sig färdigast; hwarigenom en otrolig hog rotade sig i deras späda år, för en gagnelig wettenskap, den sedermera swårigen utrotas.

Hedera (Flor. 190.) war funnen af Herr Hultén wid Alingsås.

Lathræa Squamaria dicta (518.) war sedd här omkring i Björklundarna nedanför bärge.¹⁰⁸

Calceolus Mariæ (735.) war upletad af samma Hultén wid Timsdala på Billingen.

Warholms herdaminne berättar om honom att han blev student i Lund 1723, alltså fyra år före Linné. Han prästvigdes 1733 till tjänst i Berg på norra Billingen, och det var väl under denna tid han träffade på guckuskon i Timmersdala. Fem år senare var han huspredikant på Stora Bjurum, men efter att ha beskyllts för delaktighet i religiösa svärmerier, blev han lärare vid fabriksskolan i Alingsås och rektor vid stadsskolan där 1750. »Han var en skicklig och outtröttlig skollärare, som med flit och framgång sin tjänst förestod», slutar Warholms herdaminne. Att han var en av stiftets prästmän med starka botaniska intressen är klart, även om han inte riktigt passar in i den vanliga bilden av en prästbotanist.

Hur var det med växtkunnande och botanikintresse hos prästerna i stiftet den aktuella tiden? — Som Gunnar Eriksson framhållit, är det svårt att fylligt belägga den linneanska naturalhistoriska prästgårdstraditionen, som f. ö. i viss mån även har för linneanska källor.¹⁰⁹ Dock är Skara stift förmodligen relativt väl lottat härvidlag genom de inledningsvis nämnda pastoratsbeskrivningarna, som här utnyttjats för att belysa denna tradition och då framförallt dess botaniska innehåll.

Det är i stort sett två omgångar beskrivningar det gäller.¹¹⁰ Den första omgången påbörjades 1749 efter en plan av Sven Wilskman, redan omnämnd som historiektor i Skara. Kyrkoherdarna skulle, var det meningen, till domkapitlet sända in svar på en frågelista med fyra huvudmoment för en beskrivning av församlingen: politica, physica, œconomia och historica. I det andra avsnittet, om naturförhållandena, skulle man lämna svar på en

punkt 3, som bl. a. omfattade »särdeles träd, buskar, örter och andra växter». Den andra omgångens frågelista, sammanställd av universitetsadjunkten i Åbo Gabriel Tidgren och utsänd till stiftets församlingar 1783, var uppställd på likartat sätt, och här efterfrågades »träd och växter».

Det var bara från 32 pastorat som svar kom på den första rundskrivelsen. Två av beskrivningarna gjordes av icke-präster. Den ena var Dahlman Eskilssons redan omtalade över Varnhem, och den andra var av Erik Reuterström över Segerstad (se nedan).

I de flesta fallen har svaren inget botaniskt att ge. Det från Sjögerstad 1752,¹¹¹ strax söder om Skövde, får vara exempel på detta: »Särdeles träd, buskar, örter och andra växter finnas här intet.» I somliga fall räknas några träd och buskar upp, och i rapporten från Kinne-Kleva 1756 talas om »allehanda örter och växter, hwarom Doctor Linnæus uti sin rese beskrifning sig utlåtit utförligare».¹¹²

Följande notis från Vartofta-Åsaka 1750 av Petrus Lidholm (1716–1772), som först räknat upp en del vilda och odlade träd och buskar, vittnar mer om ambition än kunskap:¹¹³ »Inga särdeles träd, buskar, örter e^{lr} andra växter har man observerat, om icke ett slags bär, som växer nästan lika Smultron på åkerrenarne och nog liknar jordgubbar, men smaka annorledes, hvilka här ock kallas jordhattar. Uti sielfwa åkren, som är under bruk, växa här och der jemwehl swarta bär, lika med björnbär, ock på äfwen sådant ris, men har ej aldeles sån smak.» Det var tydligen fråga om backsmultron (*Fragaria viridis*) och blåhallon (*Rubus caesius*), båda allmänna i pastoratet. Endast dessa två med ätliga bär nämndes jämte buskar och träd från trakten, som annars är känd för sin »särdeles» flora med *Stipa pennata* och andra ovanliga växter.

I Flo på Hunnebergs östra sida hette kyrkoherden Olof Kolmodin (1690–1753), andlig skald samt brorson till Israel Kolmodin som gett oss psalmbockens »Den blomstertid nu kommer . . .». Han noterade 1753:¹¹⁴ »Inga besynnerliga träd finnas här, förutom at på Södra sidan af Halleberg, wid hemmanet Qwillan, växer *Hedera arborescens*, hwars trekantiga blad om vinteren äro helt gröna och friska men om sommaren blekna och matta. Denna växt sticker fram utur hårda bergfoten som en Humleref, fäster sig såsom med små klor, wid Klippan, och klänger sig berget utför. Man finner denna *Hedera* på ett och annat ställe wid Hunneberg.» Det var murgrönan, beskriven för domkapitlet av en poet.

Murgröna är en av den svenska florans tre lianer. De två andra inhemska slingrande vedväxterna, vildkaprifol och besksöta (*Lonicera periclymenum* och *Solanum dulcamara*), är kanske sammanblandade i beskrivningen från 1750 av

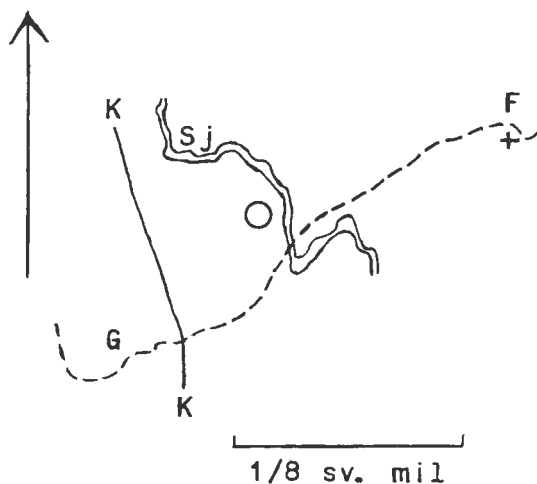
Segerstad mellan Falköping och Skövde. Här var det inte en präst utan Erik Reutercona (1719–1796), ägare av socknens största gård Wrangelsholm och överjägmästare i länet, som förde pennan:¹¹⁵ »Särdeles Trä, Buskar eller andra växter och örter äro här intet, om icke det så kallade Matledsträ däribland skulle räknas, hwaraf en enda Buske finnes i mitt åkergiärde, och brukar gemene Man at taga en bit theraf, när matlust felar. Det har elliest blad och blommor som *caprifolium*, och jag skulle snart tro det wara en art theraf.»

Erik Sandberg¹¹⁶ har anslutit sig till Reuterconas uppfattning, hänvisande till Kalm som uppgav samma namn för kaprifol i Bohuslän. Å andra sidan var förr i Västergötland matledskvistar ett vanligt namn för besksöta.¹¹⁷ I motsats till den senare är vildkaprifol (och var väl så även på 1700-talet) en stor sällsynthet i det inre av Skaraborg. Ståndorten var sannolikt ett åkergiärde med stenrös. Sådär långt efteråt är det omöjligt att säkert avgöra om Reuterconas förmodan var riktig, eller om »gemene man» här som på andra håll i landskapet nyttjade besksöta som aptitfrämjare. Klart är emellertid att Reutercona var osäker på kaprifolens utseende.

Ifrån Källby vid Kinnekulles södra fot skrev Erik Källstrand (?–1758) i en odaterad rapport:¹¹⁸ »En ört med hwita blad, som nu växer, wisar sig här om midsommar til växten som en Ertrefwa, uti Kyrkbacken, then ingen här i orten lär kiänna men har ei sedt annorstädes: om dagen utbreder hon sig och mot aftonen sammansluter hon sig. När ther samma ter sig har jag lofwat Herr Lector Forssenius at tilskicka eller insända.» Den vitblommiga slingerväxten var rimligtvis åkervinda (*Convolvulus arvensis*), känd från Källby i sen tid.

Wilskmans plan för pastoratsbeskrivningar anammades också av Mariestads borgmästare Jonas Wollin (1692–1779), som 1750 författade en »Beskrifning öfver Kinna Kulle och Medelplana Pastorat».¹¹⁹ Som pensionär bosatte han sig i Forshem vid bergets norra fot och återkom då med »Kort beskrifning om Kinnakulle, dess naturliga belägenhet och befundne beskaffenheter samt ålderdomsmärken» 1773. Här lämnade han flera floristiska uppgifter; kanske var det kontakt med Bjerkander som ökat hans intresse för botanik.¹²⁰

Ytterligare en berättelse skall tas med här, odaterad och dessutom anonym, från Stora Mellby i Svältorna på Älvsborgs sida av länsgränsen:¹²¹ »Så finnas häromkring följande rara växter såsom *Taxis*, Ollonmärke, som bönderna det kalla, hwarpå växer et slags Bomull, elr Swenskt silke, hwarföre præmium 24 Dlr S^m för hwarje ?? är af Öfwerheten utlofwat . . . » Vad som menas med *Taxis* kan jag inte tolka (knappast idegran), men ollonmärke var

Kartskiss över trakten mellan Forshem och Gössäter.

F ----- G: gamla vägen Forshems kyrka–Gössäter.

K ——— K: östra gränsen för Kinnekulles sandstenslager.

Sj: Sjörsån. En öppen cirkel markerar ungefärliga platsen för Wollins *Taxus*, enligt förf. sannolikt växtplatsen även för Linnés och för Bjerkanders *Taxus*.

1/8 svensk mil = 1,34 km.

dialektnamnet på mjölkört (*Chamaenerion angustifolium*). Författaren var inte den ende under denna tid som hoppades att denna ört eller jolster eller ängsull skulle kunna bidra till fosterlandets försörjning med textilråvara.

Ingen av dessa prästers beskrivningar ger intryck av att författaren var förtrogen med Linnés botanik; Wollin var det däremot i någon mån. Jonas Öjebom (1711–1777), som 1757 beskrev Kinneveds pastorat söder om Falköping, är den förste i vars skildring Linnés botanik slagit igenom.¹²² Han talade om »de 3:ne Riken, som H:r Archiatern och Riddaren Linnæus anförer», och sedan han skildrat djurriket, fortsatte han:

I Wäxte-riket är iag worden underwisad, utaf alla Classer efter högwälbemälte H:r Archiaters och Riddares Systemc finnas här de allmännaste *Genera*, men af deras *Species* gifwes på denna orten ett ringa antal, för jord-artens och denna ortens mäst enahanda belägenhet skull. Den bekanta skadeliga *Cicuta* finnes i Kinneveds sokn wid Slutorps By til en myckenhet tillika med *Utricularia*, som annars är sällsynt. *Primula* eller Blå-Majj, som H:r Archiatern och Riddaren säjer allena wäxa i Skåne, står på dessa parkar hopetals.¹²³ Af *Pyrola* 2 *species* som vti samma Herres WästGötha-Resa säjjes wäxa på Älleberg framvisa sig här äfwen någre stånd. Ehuru wäl af Diadelphisterna, såsom det hälsosammaste och bästa Boskaps-fodret framalstras här

de mäst gångbara *species* af följande *genera*, såsom *Orobis*, *Lathyrus*, *Vicia*, *Trifolium*, *Lotus* med flera; så gifwes ock här många skadeliga örter för *Fåren*, såsom *Myosotis*, *Ethusa* och flera.

Mest ambitiös att skildra natur och jordbruk och att komma med förslag till modernäringens förbättring var Herman Arnold Möller (1726–1793) i Södra Björke en mil söder om Herrljunga.¹²⁴ Han studerade i Lund 1746–1754 naturvetenskap och medicin och skaffade sig också meriter till en prästtjänst. Vid sin gamla skola i Skara blev han 1755 docens, underbetald extralärare, i naturvetenskap och kom samtidigt att förestå stadens boktryckeri efter sin bortgångne farbror och namne. Därvid fick han tillfälle att utge läroböcker, bl. a. en i botanik, där han redogjorde för Linnés system och terminologi.¹²⁵ Som lärare i naturvetenskap var han en tillgång för gymnasiet, till vilket han knöts fastare efter Sven Hofs avgång 1757. Kyrkoherde i stiftets Älvsborgsdel 1763 blev han omtyckt som präst och ofta anlitad som läkare.

Möller författade pastoratsbeskrivningen i två versioner, av vilka den utförligaste skrevs 1773 och sändes till Vetenskapsakademien.¹²⁶ Den är mycket omfattande, särskilt vad gäller naturhistoria och jordbruk, och självständigt upplagd samt innehåller många uppslag till modernäringens förkovran. Den vittnar om hans breda kunskaper och stora beläsenhet i hithörande ämnen, på natursidan inte minst geologi och zoologi. På den botaniska sidan intresserade han sig framförallt för ängarnas och åkrarnas växter, både odlade och ogräs, men som florist var han inte alltid så lycklig.¹²⁷ Det har sagts att Möller tillhörde »dem som övertog och förvaltade arvet efter Linné»¹²⁸ — man kan åtminstone säga att han var en god praktiker som hjälpte sina medmänniskor som präst, lärare och läkare genom sitt mångsidiga kunnande.

Sena pastoratsbeskrivningar

Den andra uppmaningen till kyrkoherdarna att beskriva sina pastorat, Tidgrens rundskrivelse av 1783, gav betydligt bättre resultat. Cirka 100 beskrivningar finns bevarade, de flesta dock endast i avskrift av Olof Sundholm, och denne uteslöt i åtminstone tre fall långa växtlistor utan att antyda deras existens. Många växtnamn som Sundholm skrev av blev emellertid feltydda på ett sätt som vittnar om att han hade bristfälliga kunskaper om växternas latinska namn och uppenbarligen inget intresse för botanik.¹²⁹ Men det är mer som han uteslöt. Originalbeskrivningarna över Dala och Yllestad har publicerats av Erik Sandberg, som beräknade att de i Sund-

holms avskrifter skurits ner till ca $\frac{1}{4}$ resp. $\frac{1}{3}$ av originalen.¹³⁰ Vad som kan ha försvunnit av botaniskt intresse, där originalen ej finns, vet ingen, endast att några ofullständiga avskrifter *kan* dölja kyrkoherdarnas botaniska kunskaper. Slutligen är det värt minnas att komministrar vanligen inte fick tillfälle författa pastoratsbeskrivningar. Varken Bjerkander eller Odhner hade, när uppgiften var aktuell, nått sina sluttjänster. Deras skildringar kunde annars ha varit intressant läsning!

Petrus Wennerlund (1724–1795) gav i nämnda beskrivning över Yllestads pastorat en lista med latinska namn på 117 örter, med släktnamn och artnummer (några felskrivna) efter Linnés *Flora svecica* av 1745. Pastoratet omfattade även Vistorps och Näs' socknar, den senare av vår tids florister känd genom att Lennart Fridén där 1947 upptäckte en rik förekomst av fjädergräset. Av torrängarnas speciella flora har listan emellertid endast *Cistus*, dvs. solvändan, varjämte uppgiften om överflöd av majviva är intressant. Han uppgav vidare kösa (*Apera spica-venti*) som ett besvärligt ogräs, en notis som Sundholm lät stå kvar i sin avskrift.¹³¹

I Dala pastorat var Andreas Timberg (1735–1800) ansvarig för beskrivningen med dess lista på ca 215 arter, ofta angivna endast med släktnamn och huvudsakligen efter Linnés flora. *Cypripedium* kom med, tyvärr utan närmare lokal; kanske var det i Skogastorp i Högstena sn, där guckuskon växer i våra dagar och varifrån författaren uppger *Impatiens noli-tangere*, den enda ört som, jämte två odlade i prästgården, fick en växtlokal specificerad.

Ännu fler arter, 306 kärlväxter, finns i Christian Jungmarkers (1743–1825) beskrivning av Habo pastorat,¹³² därav inte mindre än 35 gräs. Det mesta är helt säkert rätt, eller åtminstone högst sannolikt, men några uppenbara orimligheter finns med, omöjliga att tolka.¹³³ Liksom för Yllestad gäller att Sundholm i sin avskrift endast tog med en i annat sammanhang nämnd växt, sprängörten: »*Cicuta virosa* är den enda skadeliga växt, som man här å orten sedt och växer den vild vid Domneå utlopp i sjön Vettern, dit Boskapen dock icke kommer.» Samma växtlokal var f. ö. det första som J. A. Gyllenhaal antecknade, när han den 2 juli 1773 passerade Smålands gräns: »Wid öfwerfarandet af en bäck eller liten å, just på det stället, där han föll i Vettern, kommo wi in i Habo sⁿ. På Habo-sidan wæxer i denne bæck: *Cicuta virosa*, *Ranunculus lingua*, *Potamogeton natans*.»

Gyllenhaal stannade sedan i Habo ända till den 11 juli, intresserad bl. a. av näringslivet där. Han antecknade även mycket om de ecklesiastiska förhållandena, men han namngav inte någon sagesman. Vi vet inte om han träffade den utåtriktade och på många sätt färgstarke Christian Jungmarker, då vice pastor i sin blinde fars församling och tillika e. o. bataljonspredikant

vid Jönköpings regemente. — Växtlistan från Habo ter sig paradoxal: å ena sidan många arter som i *Flora svecica* uttryckligen anges som fjällväxter (flera sällsynta lapska; ett artnamn från *Systema Naturæ* 1759), å andra sidan en förteckning som ser plausibel ut, när de »absurda» inslagen är bortplockade. Kanske en botaniskt kunnig person i Jungmarkers vida bekantskapskrets för att spela honom ett spratt gav honom en artlista som för den invigde var uppenbart friserad? Uppgiften om *Cicuta virosa* kan han ha fått av Gyllenhaal, ev. i andra hand. Förresten kunde nog en botanist i Habo ha funnit flera skadliga växter, t. ex. åkerogräs.

Beskrivningen av Amnehärads pastorat¹³⁴ vid Gullspångsälvens nedre lopp, med annexförsamlingen Södra Råda liggande i Värmland, gjordes av Gustaf Elfsten (1727-1794). Det var en lärd man, som inte bara var teologie doktor utan även författat »Beskrifning öfver trenne floders [Ätran, Tidan och Nossan] upprinnelse i Göta rike». Pastoratsbeskrivningen behandlade utförligt vattenföring jämte fiskar och fiske i Gullspångsälven. Om lövträden visste han berätta, att det i socknen fanns ett par planterade bokar, »några ekar här och der i ängarna», dvs. lövängarna, »någon lind, ask och alm likaledes, eljest mäst björk och asp». Dessutom kan man läsa i Sundholms avskrift, att »vårsädet måste stundom utbytas ifrån andra orter, eljest växer där mycket *Lolium temulentum*, som här kallas svimmet,¹³⁵ och gör folk sjuka, i synnerhet om nyss bakat bröd deraf ätes och man dervid ej är van». Dessutom ville kvickroten »innäsla sig i åkren». Man vill gärna tro att Elfsten kunde mycket till om både odlade och vilda växter.

Beskrivningen av Skara pastorat,¹³⁶ anonym, odaterad och tillgänglig endast i Sundholms avskrift, är botaniskt intressant med uppgift om 20 växtarter som förekom i eller strax utanför staden; en del av dem nämndes redan av Anders Dahl. Det finns många tänkbara att välja mellan som sagesmän för det botaniska innehållet, lärare vid skolan eller Bjerkander eller Hernquist.

Liksom i beskrivningarna på 1750-talet noterade prästerna ibland att det i deras pastorat fanns växter de ej kände igen. Detta gäller Fridrik Ådahl (1723-1801) i Udenäs med Halna.¹³⁷ Sedan han räknat upp buskar och träd (bl. a. bok som har en som spontan ansedd förekomst i Udenäs), fortsatte han: »Flere slags blomster pryda ängen, hagarne och skogarne om sommartiden. Ovanliga grässlåg träffas ej sällan. At undersöka och beskrifva dem til nytta för allmänheten vore ej ovärdigt för en Botanicus.» Sannolikt avsåg Ådahl här den märkliga floran vid Bölets ängar. Det skulle dröja ungefär hundra år, innan den skildrades av bygdens egen son, den framstående botanisten J. A. O. Skårman.¹³⁸

Återstår så att nämna pastoratsbeskrivningar som författats av Thure Ljunggren (1748–1825), en av stiftets mest kända präster i början av förra seklet, mångkunnig topograf och framstående språkforskare.¹³⁹ Borgmästarson från Skövde studerade han vid Skara gymnasium och skrevs in vid Uppsala universitet hösten 1768 liksom Adam Afzelius. Efter magisterexamen 1773 återvände han till Västergötland. Där blev han först lärare i Skövde och sedan, efter ett läsår i Borås, 1778 rektor i sin barndomsstad. Han tillträdde 1794 tjänsten som kyrkoherde i Häggum strax söder om Skövde och flyttade 1798 till motsvarande tjänst i det närbelägna Sjögerstad.

Sannolikt grundlades hos honom ett naturintresse redan under gymnasieåren i Skövde, även om han inte ingick i kretsen av blivande topografer – de flesta av dessa var prästsöner, och alla bodde väster om Billingen och hade lätt att hålla kontakt även under ferietid. Som nämnts på s. xx rapporterade han längre fram växtfynd till sin gamle kamrat Adam Afzelius, som samlade floristiska uppgifter från hela landet. Totalt finns 14 lokaluppgifter i »*Coloniæ plantarum*» av Ljunggren, varav två från Borås-tiden (*Gentiana pneumonanthe*, »nog allmän», och *Symphytum officinale*).

Hans kunskap om floran kom också fram i två pastoratsbeskrivningar. Den första, över Slöta pastorat som även omfattade Karleby sn, skrev han 1784 åt sin hustrus styvfar Anders Gustaf Rhodin.¹⁴⁰ Sedan han räknat upp träd och buskar, fortsatte han: »*Örterna*, förutom Fahlbygdens hemfödingar: *Ononis*, *Origanum*, *Cucubalus*, *Dracocephalum* m. fl. Kunde här en anseilig Cathalog anföras; men då vår store v. Linné besökt Olleberg och däromkring botanicerat, så ock många af Hans In- och Utländske Elever, torde nog vara, att åberopa Hans W:igtha resa, samt Flora Svecica, som gifva tillräckeligt lius i denna Articlen.» Linné-lärjungar som botaniserat på Ålleberg var bl. a. hans gamla kamrater från Skara och Uppsala bröderna Gyllenhaal samt Jan och väl även Adam Afzelius.

Botaniskt intressantare är hans notiser i skildringen 1794 av Häggums pastorat.¹⁴¹ Sedan han räknat upp buskar och träd skrev han: »*Blomster*, har jag ej funnit något sällsynt, utom *Pedicularis sceptrum Carolinum*, som växer almän på Häggums Mosse, och af Buskar *Betula nana* på Billingen, hvars patria eljes är Lappska fjellen.» Han var sannolikt den förste att notera dvärgbjörk från Västergötland. Dessutom redogjorde han för en vegetationshistoriskt intressant iakttagelse: »Vid torftägt på Häggums Mossar har jag funnit på 4 alnars djup en mängd tågor, af Björk, Ahl och gran som bevisa, att bottnen genom någon sänkning satt sig, eller att, angränsande fasta land, varit med dessa trädslag bevuxen.»

Slutligen ställde han samman en beskrivning över Skövde, tydligen full-

På 1700-talet fanns en idegran i Kinnekulletrakten. Linné såg trädet den 19.6.1746, då han rest ca $\frac{1}{8}$ mil från Forshems kyrka. Detta stämmer bra med Jonas Wollins uppgift 1773 om idegranslokalen »nedanför Gösseters gårdar på norra sidan landsvägen vid en bäck, norr för de små åkerlyckor där ligga». Även av Olof Knös' material, bl. a. det som Bjerkander lämnat honom, framgår att endast en idegran var känd från berget, den nyssnämnda.

Bjerkander var som botanist snarare fysiolog än topograf, och han såg klimatiska orsaker bakom växters förekomst på olika höjd av Kinnekulle. Att han i sin avhandling av 1776 placerade idegranen på sandstenslagret berodde sannolikt på att han icke kände till lagrets östgräns. — Då trädet växte »från landsvägen et stycke inuti skogen», hade Linné troligen i förväg fått växtplatsen beskriven för sig, om han inte blev visad den av en ortsbo. (Kartan publicerad av förf. i *Skaraborgsnatur* 1972.)

bordad efter 1822.¹⁴² Han nämnde där att botanisten i Säterbygden finner flera slags sällsynta örter — det bör i stort sett ha varit desamma som han i unga år fann i Skövdetrakten och sedan rapporterade till Adam Afzelius.

»Schiller ser i Carl von Linné en [för Ljunggren] inspirerande personlighet» skrev Hwarfner¹⁴³ och tillade, sedan han hänvisat till ovanstående citat ur Slöta-beskrivningen, att man kunde väntat sig, »att Thure Ljunggren skulle ha ådagalagt ett större botaniskt intresse i sina övriga sockenbeskrivningar över områden, som inte så ingående utforskats av Linné. Så är emellertid inte fallet. Det framgår med ökad klarhet för varje sockenbeskrivning under en följd av år, att Thure Ljunggrens huvudsakliga intressen voro orienterade åt historiskt och filologiskt håll men dock förenade med ett starkt nutidsintresse.»

Bilden av Ljunggrens botaniska inriktning bör kompletteras något. Hans rent floristiska kunskaper var goda, och han stod i kontakt med Adam Afzelius även efter Uppsalaåren. Men botanik är mer än bara artkunskap. Med sin historiska inriktning såg Ljunggren, att Häggums mosse var ett botaniskt-geologiskt dokument, som kunde berätta om vegetationens och landskapets förändringar i omgivningen. Och än vidare naturhistoriska vyer hade han i sin sena behandling av Skövdetrakten, vilken han av geologiska skäl ville ge en historia av mer än 100 000 år.¹⁴⁴ Detta hör dock ämnesmässigt knappast till denna uppsats. Man måste se Thure Ljunggren inte endast som en framstående humanist utan minnas att han även odlat och vidareutvecklat ett naturhistoriskt intresse med rötter från Linnés sena år. Därvid blev hans tidiga kontakt med botaniskt och geologiskt kunniga kamrater från Skara och Uppsala, de unga topograferna och linneanerna, förvisso av stor betydelse för honom.

Slutord

Efter Linnés *Wästgöta-Resa* följde en händelserik period i den västgötska botanikens historia, som här ses mest ur Skaraborgs perspektiv. Redan under de första femton åren var det många som botaniserade i landskapet, vilket bl. a. framgår av den i sen tid publicerade dagbok som Anders Tidström förde under sina resor i Vätergötland.

Åren kring 1770 skedde mycket. Då hade Clas Bjerkander fått en egen profil som naturhistoriker och hans botaniska intressen vidgats att omfatta även fysiologi och ekologi och inte enbart artkunskap och fenologi. Denne självständiga forskare var på vissa områden en föregångare i svensk botanik,

och dessutom gjorde han som popularisator av naturvetenskap i dagspressen en insats i upplysningens tjänst.

Med Bjerkander som moraliskt stöd grundade några studenter och gymnasister under ledning av Johan Abraham Gyllenhaal år 1769 Svenska Topographiska Sällskapet i Skara. Intresset för naturhistoria, speciellt botanik, entomologi och geologi, var stort i denna grupp av unga entusiaster med bl. a. flera blivande Linné-lärjungar: Jan Afzelius, Anders Dahl, Daniel Næzén samt bröderna Johan Abraham och Leonard Gyllenhaal. Med det starka topografiska intresse de hyste var det naturligt att de skulle inrikta sin botanik mot florer och växtlistor över större eller smärre områden; mer överraskande var att flera redan tidigt också lärde sig kryptogamer. För Johan Abraham Gyllenhaal var målet från början en Flora vestrogothica, och hans manuskript med anteckningar till en sådan har utnyttjats av botanister alltifrån Göran Wahlenberg.

Även den kände botanisten och Linné-lärjungen Adam Afzelius, Jans bror, hörde till denna tid och hade många kontakter med den nämnda gruppen. Som forskare i Uppsala samlade han floristiskt material från olika håll, inte minst från Västergötland. — Linnés berömda *Wästgöta-Resa* blev en inspirationskälla för ungdomarna att engagera sig i en beskrivning av hembygdens natur, varvid floran lockade starkast. På skilda områden gjorde de väsentliga naturhistoriska insatser, och de hörde till den åldrande Linnés mest lysande elever.

Slutligen skall nämnas att Domkapitlet i Skara 1749 och 1783 ålade kyrkoherdarna att lämna in en beskrivning av sina pastorat. Materialet är inte tillräckligt för långtgående slutsatser, men det visar ökande botaniska kunskaper hos prästerna samt framväxande av en linneansk tradition under senare delen av 1700-talet.

Noter

1. A. Rudberg, *Förteckning öfver Västergötlands fanerogamer och kärlkryptogamer* . . . Mariestad 1902, s. VII ff.

2. Till de härigenom uteslagna hör Clas Alströmer och Jonas Fagræus liksom Johan Leche. Leches tid som provinsialläkare i Mariestad, 1740–1741, ligger före den aktuella perioden. O. Gertz har visat (Några äldre fyndortsuppgifter för Västergötland, i *Bot. Notiser* 1925, s. 391 ff.) att Leche under följande år t. o. m. 1748 exkurrerade på flera ställen i landskapet; sista uppgiften från Skaraborg (Lekåsa pastorat) är från 1745.

Totalt kom från Västergötland (utom Göteborg) 56 Linné-lärjungar, varav två oidentifierade; se B. Strandell, Linnés lärjungar, i *SLÅ* 1979–1981.

3. I Stifts- och landsbiblioteket i Skara har jag bl. a. utnyttjat samlingar av manuskript m. m. som sammanbragts av J. P. Carlmark, Olof Knös, Erik Sandberg, Olof Sundholm och Sven Wilschman.

4. H. Sandblad, 1700-talets lärda Skara, i *Skara II*, Skara 1975, s. 130 ff.

5. Medan Torbern Bergman inte tycks ha lämnat

något bidrag till västgötsk biologi, behandlade hans bror Carl Fredric (1737–1789) utförligt djurvärlden och omnämde i samband med åkerbruket de viktigaste ogräsen i sin förtjänstfulla avhandling *Ökonomisk beskrifning öfver Wadsbo härad* . . ., Uppsala 1759.

6. Sandblad a. a. s. 134 f.

7. H. Richter, Geografiens historia i Sverige intill år 1800, *Lychnos-bibl.* 17: 1, Uppsala 1959, s. 193 f.

8. P. Kalm, *Wästgötha och Bohusländska resa* . . ., Stockholm 1746, och C. von Linné, *Wästgöta-Resan* . . ., Stockholm 1747. (Några notiser om växter finns även i J. O. Hagströms resebrev i *Lärda Tidningar* 1751: 49; se Kilander i *Västgötalitteratur* 1982.)

9. H. Sallander, *Anders Tidströms resor i Västergötland 1756 och 1760. Med inledning och anmärkningar*. Uppsala 1978.

10. Sallander a. a. s. 9.

11. Th. O. B. N. Krok, *Bibliotheca botanica suecana*, Uppsala 1925, s. 717; C. von Linné, *Fauna suecica*, ed. 2, Stockholm 1761, s. 557.

12. C. von Linné, *Flora suecica*, ed. 2, Stockholm 1755.

13. Sandblad a. a. s. 133 f. Här omnämns även Sven Brodd (1722–1773) med samma utbildning och verksamhet; hans naturvetenskapliga intressen tycks ha varit kemi och geologi, inte botanik (bl. a. att döma av hans *Memorabilia Vestro-Gothiae*, Sundholms saml. 164).

Smärre biografiska notiser om präster och lärare samt anhöriga har hämtats ur J. W. Warholm, *Skara Stifts Herdaminne*, 1-2, Mariestad 1871, utan att detta anges i uppsatsen.

14. A. Ejwertz, Pehr Osbecks självbiografier, *Halland och Hallänningar*, årg. 7, Halmstad 1960.

15. Publiceringen i faunan (l.c.) tydligen i avvaktan på en ny upplaga av *Flora suecica*.

16. Biografi över Falck i *SBL* av S. Lindman (1956).

17. S. 26 (den 20 juni).

18. J. A. O. Skårman, Linnés besök på Kinnekulle, i *SLÅ* 1930, s. 24 f.; där refereras bl. a. till Tidströms anteckningar från resan 1756.

19. För översättningen har jag att tacka l.c. bibliotekarie Assar Larsson, Skara.

20. Några av de i uppsatsen nämnda Linné-lärjungarna kom att uppgå *T. minus* från skilda håll i landskapet: Næzén från Ulricehamn, Gyllenhaalarna från Kinnekulle, N. Vånga, Larv och Vilske härad (i »Prodromus» och i A. Afzelius' MS); det är möjligt att bestämmningarna berodde på att materialet liknade Linnés »*T. minus*» från Kinnekulle.

21. Biografi av B. Boëthius i *SBL*, 9 (1931).

22. Dahlmans MS i Wilskmans saml. 5: 89. — »Församling» används av Dahlman m. fl. som synonym till pastorat. — Pastoratsbeskrivningarna behandlas utförligare s. xx–xx.

23. H. Sallander (utg.), *Beskrivning över Varnhems församling omkring år 1785*, Skara 1974.

24. A. B. Carlsson, *Uppsala Universitets Matrikel*, 2: 10 (Uppsala 1923), s. 363.

25. Orkidéerna var med modern nomenklatur

Dactylorhiza maculata, *D. incarnata*, *Gymnadenia conopsea*, *Platanthera bifolia*, *Listera ovata*, *Ophrys insectifera* och *Epipactis helleborine* (ev. *E. palustris*). Om besöket på Höjentorp se Sallander, *Anders Tidströms resor*, s. 31–41.

26. L. W. Rothof, *Jordmärg tjänlig til mager jords förbättring* . . . Göteborg 1773.

27. L. W. Rothof, *Hushålls-magasinet. Första delen: Om hushålls-ämnen* . . . beskrefne uti öconomiska föreläsningar hållne vid schäfer-scholan på Höjentorp och i Alingsås. Skara 1762.

28. Sandblad, Linneansk pastoral. En miljöstudie kring Clas Bjerkander. I *Vetenskapens träd. Idéhistoriska studier tillägnade Sten Lindroth* 28.12.1974. Stockholm 1974. — Hos S. Ödmann, *Äminnelse-Tal öfver* . . . *Clas Bjerkander* . . . Stockholm 1798, finns bl. a. uppgifter om hans tidningsartiklar.

29. H. Sallander, *Clas Bjerkanders Tal om Kinnekulle* . . . Med inledning och anmärkningar, Uppsala 1977.

30. Ödmann a. a. s. 3.

31. Sallander, *Anders Tidströms resor*, s. 118 ff.

32. Artlistan nämnd av Rudberg a. a. s. XII men ej utnyttjad.

33. Sandblad, *Linneansk pastoral*, s. 137.

34. B. Åberg, Short notes on the history of plant physiology in Sweden, i R. E. Fries, *A short history of botany in Sweden*, Uppsala 1950. G. Eriksson, Botanikens historia i Sverige intill år 1800, *Lychnos-bibl.* 17: 3, Uppsala 1969, s. 317 f.

35. Talrika arbeten i *VAH* 1773–1794, förtecknade av C. E. Aurivillius i *SBL*, 4 (1924), s. 488 f.

36. Anteckning i almanackan för 1767. De flesta av hans almanackor 1767–1795, interfolierade och med meteorologiska och fenologiska kommentarer m. m., finns i Veterinärinrättningens i Skara bibl.

37. S. Kilander, Komminister Bjerkander och den sibiriska nunneörten, i *Skaraborgsnatur* 1968.

38. Jfr G. Broberg, Carl von Linné. Om jämvikten i naturen, Stockholm 1978.

39. Sina publicerade avhandlingar och notiser, även de populära, skrev Bjerkander av, och de finns i tre band i SLB Skara (jfr Sandblad a. a. not 61). En av tidningsartiklarna har dock uppenbarligen inte skrivits av Bjerkander (se nedan not 84).

39a. H. G. Svensson, Fortplantningen hos fanerogamerna . . ., i Skottsberg (red.), *Växternas liv*, 3, Stockholm 1936, s. 222 ff.

40. *VAH* 1792, s. 228.

41. Ödmann, a. a. s. 26.

42. *VAH* 1776 s. 77–88.

43. Han diskuterade inte möjligheten att berggrundens eller jordens kemiska egenskaper kunde ha betydelse.

44. J. E. Zetterstedt, Kinnekulles Phanerogamer och Ormbunkar, i *Bot. Not.* 1851. Betr. Mathesius jfr Kilander, Johan Mathesius' återfunna floramanuskript, i *Västgötalitteratur* 1971, s. 68.

45. Jfr Sandblad, a. a. s. 138; beskrivningen utgiven och kommenterad av Kilander i *Västgötalitteratur* 1983.

46. Jfr Kilander a. a. s. 116 f.

47. *VAH* 1775, s. 317–329; S. Lindroth, *Kungl.*

Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818, II, s. 208 f.

48. S. Welin, *Svenska Topografiska Sällskapet i Skara*, Skara 1950; se även Sandblad, *1700-talets lärda Skara*, s. 134 ff.

49. Biografi av Sandblad i *SBL*, 21 (1975).

50. S. Kilander, Clas Bjerkander, Olof Knös och Kinnekulles flora. *Västgötlitteratur* 1975.

51. Bjerkander torde ha spelat en passiv roll i det topografiska sällskapet alltifrån dess bildande. Han var enligt sina almanacksanteckningar inte i Skara vid konstitueringen och inte vid sällskapets andra men väl vid det tredje sammanträdet (endast tre år belagda, se Welin a. a. s. 13 ff.). Hans relationer till Knös, far och son, var goda, och han kunde knappast ha sagt nej till en anmodan att vara ett stöd, en sorts inspektor, för sällskapets unga medlemmar. För sina uppsatser i sällskapets protokollsbok gjorde han inga nya undersökningar utan utnyttjade gammalt material. Som framhållits var han föga intresserad av naturhistorisk topografi och av geologi (hans tid räckte helt säkert inte till!).

52. Biografier över bröderna av O. Franzén i *SBL*, 17 (1969); se även H. Sallander, Johan Abraham Gyllenhaal . . . , i *Vestrogothica III*, Uppsala 1935, och R. Sernander, Johan Abraham Gyllenhaal, i *SLÄ* 1943.

53. Knös 3: 194. Welin a. a. s. 6, som återger större delen av brevet, konstaterade att det inte var ställt till Knös. Brevet slutar med en hälsning till »Herr E. Dahl», Anders' äldre bror. Gyllenhaal hade knappast kunnat skriva till någon annan än Anders Dahl och be mottagaren framföra en hälsning till Erik Dahl.

54. Citaten från Gyllenhaals dagbok 13.10.1769 (UUB S 36 d 22), jfr Sernander a. a. s. 24. Kon-takten med Retzius omtalas i brevet 10.1.1768: »Doctor Retzius, som till min stora saknad varit ur staden alt sedan medium decembr. håller på att skriva en pharmacevtique, som lærer blifva ett vackert værk . . . »

55. Jfr Franzén a. a. Även anteckningar i broderens dagbok vittnar om Leonards studier i Uppsala.

56. Detta gällde särskilt J. A. Gyllenhaal (jfr Sernander a. a. s. 16 f.) och Dahl (se s. . .).

57. Knös 77: 47; se även Welin a. a. s. 40.

57a. Jonas Arnander (1744–?), f. i Örnunga, stud. i Uppsala 1769, blev frälseinspektor i Småland, medan Erik Högberg (1756–1839), stud. i Uppsala 1775, läste medicin och kirurgi i Uppsala och Stockholm och blev prakt. läkare i Karlstad (Bo V:son Lundqvist, *Västgöta Nation i Uppsala*, 2, Uppsala 1947–1969, s. 263 resp. s. 303). — Gyllenhaal noterade 25.9.1773, att Högberg funnit *Sherardia arvensis* på Kinnekulle (första uppg. från Vg., återgiven i Wahlenberg, *Flora svecica*, Uppsala 1824–1826).

58. Dessa två MS har av Rudberg a. a. s. XII och Rudberg, Nyfunne växter i Västergötland, i *Bot. Not.* 1906, s. 250 f., tillskrivits Dahl, en uppg. som bl. a. återfinns hos Krok a. a. s. 133 (jfr Kilander,

Den första Skaraborgsfloran, i *Skaraborgsnatur* 1983, s. 20). Vånga-listan (Knös 77: 46) har publicerats av O. Henricson i *Stora Wånga, Vångastudier*, Skara 1978, s. 438 ff.

59. Uddevallaförteckningen upptar 11 djur, mest snäckor, och 19 växter från staden. Sannolikt bestämde Johan Abraham snäckorna och åtminstone kontrollerade växterna.

60. Sernander a. a. s. 27 ff. behandlar Gyllenhaals besök hos Linné 13.10.1769 och har felaktigt till samma dag placerat Linnés uppdrag att studera *Lycopodium Selaginoides*, dvärglumner (UUB S 36 d 22).

61. »Vår» avsåg sannolikt brödernas gemensamma.

62. »Prodromus» inleds med lokaler för *C. lutetiana*, vilka återkommer i Rudbergs flora och senare floristik. Linnés ombestämning av materialet, jämförde det faktum att *C. intermedia* då var okänd, medför att de gamla uppgifterna om *C. lutetiana* måste utmönstras. Gyllenhaal noterade f. ö. endast *C. alpina* under resorna 1771–1773.

63. Tydligen första uppgift om arten i Uppsala-trakten; jfr E. Almquist, *Flora Upsaliensis*. Uppsala 1965, s. 244.

64. Sernander diskuterade (l.c.) de lärdomshistoriska aspekterna på Linnés direktiv att leta efter stift (stylus) hos dvärglumner, alltså en kryptogam. Då arten nu är en stor raritet i Västergötland, är det anledning att dröja vid den.

Förutsättningen måste ha varit, att Gyllenhaal hade en lokal inom räckhåll (sannolikt visade han upp växten för Linné; han bör för kontroll ha haft med sig även rätt bestämda växter). Det visar sig också att växten fanns nära Höberg. I Adam Afzelius' »Coloniae plantarum (suecicarum)» (UUB D 83 f.) uppges den från »Vånga vid Rösiö stranden» med Leonard Gyllenhaal som sagesman.

I Riksmuseums herbarium finns ett ark från »Rössjö» utan år och insamlare, etiketterat *Selaginella spinulosa*, ett namn som gavs arten först 1843 av A. Braun. (N. Albertson i *Sv. Bot. Tidskr.* 1942 s. 91 ansåg det sannolikt att denna kollekt var från början av 1800-talet.) Handstilen pekar klart på att pennan hölls av J. A. Mathesius (1800–1865), flitig exkurrent och skicklig botanist, lärare i Skara (se Kilander, *Johan Mathesius* . . .).

Även till upptäckten av en annan i Västergötland mycket sällsynt växt, tistelsnyltroten (*Orobancha reticulata*) på Mösseberg, är de två naturforskarnas namn knutna (se L. Fridén, Tistelsnyltroten . . . , i *Skaraborgsnatur* 1973, s. 34). Att Mathesius skulle ha funnit båda rariteterna utan tips från Gyllenhaal, synes mindre sannolikt.

65. Resejournalen den 13.3.1772. Journalerna för 1771–1772 i UUB S 36 d 1, för 1773–1775 S 36 d 2.

66. Från Habo gjorde de 1773 en avstickare till Omberg för att studera geologi, varvid även växter och insekter antecknades. — De breda marginalerna i resejournalen för vintern–våren 1771 kom f. ö. att i viss utsträckning användas för anteckningar i Östergötland 1774.

67. UUB S 36 d 3. Se vidare Kilander, *Den första Skaraborgsfloran*.
68. Ad Floram Vestrogothicam maxime faciunt Manuscripta J. A. Gyllenhalii in Bibliotheca Reg. Soc. Scient. Upsal. asservata. (J. A. Gyllenhaals handskrifter i Kungl. Vetenskaps Societets bibliotek i Uppsala innehåller synnerligen många iakttagelser om Västergötlands flora (övers. A. Larsson), Wahlenberg, a. a. s. L.X.)
69. Betr. 1800-talsmanuskript till Västergötlands flora se Kilander, Från Sahlén till Rudberg, *Västgötalitteratur* 1972.
70. Gyllenhaalska samlingarnas betydelse för Wahlenbergs uppläggning av exkursioner i Västergötland har diskuterats av L. Fridén, Steppäng och Stipa-kullar på Falbygden, i *Från Falbygd till Vänerkust*, Lidköping 1959.
71. Gyllenhaalarna enl. Prodromus, Knös enl. ant. till Kinnekulleflora (se Kilander, *Clas Bjerkander, Olof Knös* . . .).
72. Svenska namn på de nio arterna: korndådra, duvvecker, åkerkål, åkersenap, riddarsporre, åker-vinda, harkål, vingvial och sötvedel.
- 72a. Creutz' odling av »klöver» under 1760-talet på Öredal (se G. Ewald, Var och när odlades den första klövern?, *Västgötabygden* 1955) var uppenbarligen blålusern, *Medicago sativa*.
73. Ett urklipp finns i Knös' samling (51: 23).
74. Se t. ex. Sallander, *Beskrivning över Varnhems församling*, s. 32.
75. Gyllenhaals dagböcker 1781–1785 (UUB S 36 d 23).
76. Biografin av S. Birger i *SBL*, 9 (1931), uppger Varnhem som födelseort. Dock förkommer Dahl ej i pastoratets födelse- och dopbok 1715–1757, antingen detta beror på förbiseende av fadern-prästen eller på att modern vistades på annan ort när det begav sig. Högst sannolikt döptes han Andreas, det namn fadern använde i husförhålls-längd i Saleby, men kallades Anders (så t. ex. hos Sallander, *Anders Tidströms resor*, s. 98).
77. Sallander, l.c. — Apotekaregesällen var Anders Silvius (1738–1788), halvbror till Anders Dahls mor, med tiden apotekare i Skara.
78. Rara örter som vexa omkring Scara Stad (Knös 77: 45 a) och Afhandling om örter som vexa vilda uti Saleby församling (Knös 77: 45 b).
79. Berättelse om åkerbruket uti Saleby (UUB S 36 d 6).
80. Dahls goda kryptogamkunskaper under studentåren framhålls av Birger a. a. — Welin a. a. s. 43 uppger felaktigt att det fanns en ny förteckning från Skara med 422 arter och att den från Saleby innehöll 129 arter (bladen hade kommit i oordning; i Saleby-listan var ett nr överhoppat). En del arter anges uttryckligen från annexsocknarna Trässberg och Härjevad; någon enstaka art, t. ex. *Melampyrum cristatum*, sannolikt felbestämd. — De två listorna, citerade »Sti», har utnyttjats av Has-selrot (*Västergötlands flora*, Lund 1967); Rudberg tillskrev Dahl Gyllenhaalarnas »Prodromus» (se not 58).
81. Gyllenhaal berättade om möte med Anders Dahl i Götala Ö om Skara 9.7. och med hans bror Christopher under besök i Varnhem 9–13.7.1771 (S 36 d 1).
82. Enl. Warholms herdaminne. A. A. Afzelius, som hade kondition hos Odhner i Lyrestad 1800–1802, omnämde hans stora botaniska kunskaper och uppgav att hans favoritförfattare var Swedenborg och Linné (*Minnen*, utg. 1901, s. 29 o. 35).
83. Listorna återfinns hos Sallander, *Beskrivning över Varnhems församling*, s. 18 ff.
84. Alla 58 arterna utom en återfinns i Dahls lista från Varnhem; hallon som saknas har givetvis tappats bort av misstag, kanske försvunnit vid avskrivning. Tidningsartikeln (i urklipp i Knös' samling 75: 20) återfinns även i den avskrift av sina avhandlingar som Bjerkander gjorde (se not 39); att Bjerkander inte själv gjort resan Stockholm–Göteborg är uppenbart. Tyvärr saknas för 1776 hans almanacka, där han kanske antecknade besök av Dahl på genomresa.
85. *Världens nordligaste läkare, Lychnos-bibl.* 32, Mot-ala 1979, s. 73–174.
86. Sandblad a. a. s. 83. Brev till Knös 21.12.1769 (Knös saml. 1: 12.)
87. Det framgår av brev från J. Afzelius till Knös att »topograferna» hade tillgång till *FAH* (Knös 4 A: 20). Attributet »sköna» om Åsen ironiskt, se Sandblad a. a. s. 82.
88. De uppräknade växterna är tall, ängsull, ljung, lingon, tranbär, en och kråkbär, alltså höst triviala arter.
89. Sandblad a. a. s. 89.
90. Sandblad a. a. s. 88 f. Winboms avh., *Dissertatio de Ulricahamn*, Uppsala 1782, har i övers. av G. Tillander utgivits i *Västgötalitteratur* 1966: 2.
91. Brev t. Knös 16.7.1769 (Knös 1: 2); floran blev tydligen inte färdig.
92. Senaste biografi av S. Lindroth i *Lychnos* 1944–1945, s. 1–54.
93. Sernander a. a. s. 16.
94. Lindroth a. a. s. 3.
95. UUB D 83 f; några uppg. i D 83 c.
96. L. Fridén, Växtgeografiska bidrag från Falbygden 1, i *Skaraborgsnatur* 1968, s. 26.
97. Carlmark 22: 24 (handstilen är Carlmarks).
98. Anmärkningar vid Svenska Växternas känne-dom, 1–2, i *VAH* 1788–1789; Svamp-Slägtet Helvella, i *VAH* 1783.
99. Biografi av L. H. Gyllenhaal i *Västergötlands Fornminnesfören. Tidskr.*, 4: 3–4, 1930, och av O. Franzén i *SBL* 17, 1969.
100. H. Schiller, *En originell herre*, Stockholm 1930, s. 30 f. — Lars Hermans moder Hedvig Leuhusen blev tidigt moderlös och vistades mycket på Dags-näs hos sin moster Henrietta Nordencrantz, g. m. Pehr Tham. Lars Herman besökte ofta Dagsnäs, och han kallade ägarparet morfar och mormor i sin dagbok (i Skaraborgs läns museum).
101. 1806 även till Bohuslän; korta resor i Väster-götland 1807.
102. Se inledningen av J. H. Hulth i *Linnéska Insti-tutets Skrifter*, uppl. 2, Uppsala 1906, s. I–IV. — För

publicering hade Gyllenhaal inlämnat två små uppsatser om sammanväxta träd.

103. Biografi av H. Sandblad, Linneanen Peter Hernquist, medicinen och upplysningsfilosofien, i *Lychnos* 1971–1972. Se även D. Nilsson, *Botaniska Trädgården i Skara*, Skr. utg. av Skaradjäknarnas förening Skaraavd., 3, Skara 1956.

104. Anläggningen på Brogården nämns i pastorns beskrivningen över Skara (se s. xxx).

105. C. M. Bergstrand, *Kulturbilder från 1700-talets Västergötland*, 3, Lund 1935, s. 170.

106. Sallander, *Anders Tidströms resor*, s. 19. — Enl. Tidström växte »Petasites i Malmborgs trädgård». Ende Malmborg i Mariestad var enl. husförhålls-längden 1757–1763 David M. (1708–1761), f. i Malmö, stud. i Lund 1726, låg 7 år i Lund och 2 i Uppsala, lantränkmästare i Mariestad 1750, dessförinnan i 3 år sekr. hos landshövdingen (C. Sjöström, *Skånska Nationen före afdelningarnes tid*, Lund 1897, s. 178), »informator uti Gamle Landshöfd. Falkenbergs Hus» (Sundholm 194; Gabriel Falkenberg avgick 1748 och efterträddes av sin son och namne).

Redan i cd. 1 av Linnés *Flora suecica* (1745) uppges *Osmunda regalis*, salsa, från Billingen med »Malmborg» som sagesman; sannolikt var det fråga om just David M. En annan sak är att det troligen var felbestämd strutbräken; Wahlenberg uteslöt lokalen ur sin *Flora suecica*. Möjligen stod Malmborg också för uppgiften om *Anagallis arvensis* i Fägre (»Fäger»), som *Flora suecica* (1745, 1755) har utan uppgift om källa. Han reste ju omkring en hel del i Skaraborg och bör ha varit väl bekant med arten från Skåne. Slutligen har floran som sagesman för några västgötalokaler en svåridentifierad friherre A. H. Wrangel (jfr U. Malmgren i *Västmanlands flora*, Motala 1982, s. 196). Kanske var det Arvid Herman W. (1725–1794), stud. i Uppsala 1739 och son till riksrådet Erik W., som blev LVA 1743.

107. Jfr Sandblad, *Linneansk pastoral*, s. 119.

108. Även denna art meddelad av Hulthén enl. *Flora suecica* 1755.

109. Eriksson, a. a. s. 297.

110. De har utförligt behandlats av S. Appelgren, *Västgöts hembygdsvetenskap under åren 1740–1820*, Skara 1972.

111. Wilsman 5: 41.

112. Wilsman 4: 82.

113. Wilsman 5: 94. Lidholm, då informator på Vartofta gård, blev 1765 kyrkoherde i Gökhem.

114. Wilsman 4: 42.

115. Wilsman 5: 38, utg. med kommentarer av E. Sandberg i *Falbygden* 14, 1959, s. 131–154.

116. Sandberg a. a. s. 144 f.

117. A. Lyttkens, *Svenska växtnamn*, 1, Lund 1904–1906, s. 155. Och Linné antecknade från det närbelägna Skultorp den 28 juni 1746: »Matledsbär kallades här på orten Dulcamara.»

118. Wilsman 4: 90. Forssenius, sedermera biskop, saknade varje kompetens i sitt ämne fysik enl. Sandblad, *1700-talets lärda Skara*, s. 132.

119. Carlmark 1: 10; även Schiller, *Med göter genom*

göternas rike, 1–2, Malmö 1933, s. 73 ff. (jämte kort biografi).

120. Carlmark 22: 1; jfr Kilander, Var växte Linnés barrlind? i *Skaraborgsnatur* 1972. Bjerkander antecknade besök hos Wollin i almanackorna; troligen hade de mer kontakt i början av 1760-talet, då de bodde närmare varandra.

121. Wilsman 5: 25.

122. Sandberg 33. — Öjehoms syster Brita var gift med Valtin Sträng, i Linnés *Wästgöta-Resa* (s. 100) omtalad som kvacksalvare.

123. *Primula farinosa*, majviva, antecknades av Linné 28.6. på Möseberg. Blåmaj anges av Lyttkens a. a. s. 403 från Skåne och Blekinge; kanske den som undervisat Öjebom använt namnet.

124. Biografiska uppgifter hämtade från Sandblad, *1700-talets lärda Skara*, s. 132. Schiller, a. a. s. 277 ff., och Warholms herdaminne.

125. *Utkast Til Föreläsningarna Öfuer Principia botanices; Eller, De första Grunderna Til Ört-Wetenskapen: Upsatt för Gymnasii Ungdomen i Skara*, 1755.

126. Jfr Appelgren a. a. s. 76 ff. Schillers version (a. a. s. 277–325) har med det mesta botaniska.

127. Möller uppgav att landhavre, *Avena fatua*, jämte skärvrö och snarbindel var besvärliga ogräs i åkrarna. Sammanställningen av de tre arterna hade han kanske hämtat i byggningsbalken (jfr Lyttkens a. a. s. 235). Identifieringen av de två senare med *Orobancha alba* (i senare versionen ändrat till *O. major*, så hos Schiller a. a. s. 298) resp. *Convolvulus arvensis* hade Möller tydligen gjort efter Linnés *Flora suecica* 1755, s. 219, som citerar byggningsbalken betr. *Orobancha*. Han hade inte examinerat växterna utan sannolikt gått efter de svenska namnen, om han inte som antytts möjligen direkt lånat från lagboken.

Om skärvrö och snarbindel (»snarbindel» hos Sundholm och Schiller) var växtnamn i orten, är frågan vad som avsågs med dem. Med ledning främst av Lyttkens a. a. s. 197 ff., 234 f. och 959 förmodar jag att »skärvrö» var höskallra, *Rhinanthus angustifolius* (ssp. *apterus*?) och inte penningört, *Thlaspi arvense*, medan snarbindel var åkerbinda, *Polygonum convolvulus*, och inte åkerbinda, *Convolvulus arvensis*; jfr Lyttkens s. 355 resp. 1145.

Från J. A. Gyllenhaals besök hos Möller i S. Björke 27.9.1771 nämns i dagboken endast två odlade växter, sockerrot och trädgårdsärt.

128. Schiller a. a. s. 279.

129. Felaktigheter antyds av Sallander, *Beskrivning av Varnhems församling*, s. 3.

130. E. Sandberg, Andreas Timbergs beskrivning över Dala pastorat, *Falbygden* 23, 1968, resp. Petrus Wennerlunds beskrivning över Yllestads pastorat av år 1784, *Falbygden* 24, 1969.

131. Först hade kösa identifierats med *Aira* (se Sandberg a. a. s. 10).

132. Sandberg 314 (fotokopia).

133. Bl. a. typiska fjällväxter som *Campanula uniflora*, *Lychnis apetala*, *Andromeda tetragona*, *Saxifraga cotyledon*, *Aira subspicata*; det sista namnet är intressant, för det publicerades först 1759 i *Systema natu-*

rae, 10:e uppl. (Linnés namn på fjällhavre var *A. spicata* i *Flora suecica* 1755).
 134. Sundholm 41.
 135. Felskrivet för svimmel; kallas nu därrepe.
 136. Sundholm 106. Hos Schiller, a. a. s. 232 ff., utan växtlista.
 137. *Prosten Fridr. Ådahls Beskrifning öfver Udenäs församling* (1786), Töreboda 1950.
 138. Om fanerogamvegetationen vid Bölets brunstengrufvor i Västergötland, i *Bot. Not.* 1891.
 139. Biografi hos H. Hwarfner, *Beskrifning öfver Häggums församling . . .*, i *Västergötlands Fornminnesfören. Tidskr.*, 6:2, 1960, s. 8 ff.; se även H. Schiller, *Gode herrar och svenske män*, Stockholm 1933, s. 67–85.
 140. Utg. av E. Sandberg, Thure Ljunggrens beskrivning öfver Slöta pastorat av år 1784, *Falbygden* 19, 1964, s. 141 ff. Se även Schiller, a. a. s. 69 ff.

141. Hwarfner a. a.; citaten från s. 22 resp. 21.
 142. Utg. av Schiller, *Med göter . . .*, s. 9–34.
 143. Hwarfner a. a. s. 9.
 144. Redan i Häggumsbeskrivningen hade han ett långt avsnitt geologi om Billingen och åsarna därnadanför (Hwarfner a. a. s. 20 f.). Ännu större var hans intresse för och kunskaper i historisk geologi i Skövdebeskrivningen, som måste ha fått sin slutliga form tidigast 1822 (Schiller, *Med göter . . .* s. 12, uppger omkr. 1814). Där citerade han om jordens ålder den lutherske pastorn Ballenstedts tanke som inte var så »bibliskt-lutherskt sannfärdig», och han refererade också ett fynd 1822 av ett stycke av en »underkäft» av »en fornvärlds odjur, helst till Ballenstedts så bekanta mammutdjur eller någon av fornvärldens bergsfolar på Billingen, ty tänderna säga att den varit bland de gräsätande» (cit. efter Schiller a. a. s. 29).

Summary:

AFTER LINNAEUS' WÄSTGÖTA-RESA: BOTANICAL NOTES FROM HALF A CENTURY

By
SVEN KILANDER

Linnaeus' description of his travels in the province of Västergötland in 1746 which was published the following year (*Wästgöta-Resa*) was a source of inspiration for botanical investigations in the area. This paper explores what happened botanically during the following half century in the part of Västergötland that forms the diocese of Skara (the south-western parts with Gothenburg are not included).

Several prominent pupils of Linnaeus' with botanical interests came from these parts of Sweden and contributed—at least when young—to the floristic investigation of their home district: Anders Tidström, above all a geologist, took down botanical observations during his travels in Västergötland in 1756 and 1760; Clas Bjerkander, a clergyman in the diocese and a well-known entomologist, wrote on phenology, plant physiology, ecology and plant geography; Adam and Jan Afzelius, Anders Dahl, Johan Abraham and Leonard Gyllenhaal, and Daniel Naezén, all born between 1750 and 1753, were interested in natural history even when at school at Skara and later went on to study that subject at the University of Uppsala. Dahl and the brothers Gyllenhaal had a sound knowledge of cryptogams even when young. As early as 1768, J. A. Gyllenhaal was planning to publish a *Flora Vestrogothica*, and his comprehensive diaries from travels in the province are important for our interpretation of the rural landscape two hundred years ago.

The author has also tried to look at botanical interests among the clergy in the diocese. Such interests are scarcely to be found before 1750, but during the half century that followed there is evidence of several instances.

Författarens address: Lektor Sven Kilander, Banérgatan 11, 752 37 Uppsala

Sillkungen på Linnés Hammarby

När Linné lät bygga sitt museum vid Hammarby 1768–69, drevs han av en fruktan att en eldsvåda, liknande den som härjade i Uppsala 1766, skulle förinta hans naturaliesamling (Fries 1903). Därför blev också hans *museum in altis* präglad av brandskyddssynpunkter. Det är placerat på betryggande avstånd från trähusen i Hammarby, det är uppfört av sten och det saknar eldstad för uppvärmning. Att byggnaden gjordes i så anspråkslöst format är ändå förvånande, men idag ter sig museets inre snarast ödsligt, nu när Linnés privatsamling befinner sig hos Linnean Society i London.

Hammarbymuseet skulle egentligen vara helt tömt på naturalier, i varje fall sådana som ingick i Linnés samling. Ändå hänger i taket inne i byggnaden en spektakulär fisk (drygt 3 m lång) monterad över en bräda (fig. 1). Dess vittrade utseende tyder på hög ålder, men är det verkligen ett Linnéföremål? Varför finns det i så fall kvar här?

Det finns inga belägg för att några objekt kvarlämnades vid försäljningen av Linnésamlingen till J. E. Smith, som var den ursprunglige, engelske köparen. Ett undantag finns dock dokumenterat (Myrin 1833). Det gäller det s. k. *herbarium parvum*, som Linné d. y. ägde före faderns död. Det skulle skickas till C. Alströmer som återgäldande av det ekonomiska bidrag Alströmer lämnat sonen Linné till en utländsk resa. (*Herbarium parvum* finns numera på Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm; jfr Nordenstam 1978.)

I äldre dokument förbigås den här fisken i Hammarby-museet med kompakt tystnad (den är ändå anmärkningsvärt stor och säreget utformad) och det har visat sig svårt att definitivt belägga dess ankomst till Hammarby. Tullberg (1918) skrev om Hammarby-museet: »I detta museum fanns också en uppstoppad fisk, sillkungen (*Regalecus glesne*), som ännu finnes kvar.» Zoologiprofessorn Tullberg var själv ingift i Linnéfamiljen och säkert förtrogen med vad som vid den tiden var känt om förhållandena vid Hammarby. Hans uttryckssätt i den citerade meningen tyder på att sillkungen skulle ha funnits på plats alltsedan Linnéernas tid.

Tullbergs företrädare som professor i zoologi, W. Lilljeborg, har publicerat (1891) en utförligare notis om sillkungen på Hammarby: »Uti det så kallade museet å Linnés Hammarby nära Uppsala hafva vi sett en qvarlemning af ett öfver bräde spändt skinn af en *Regalecus*, sannolikt *R. glesne* . . . Traditionen förmäler, att detta exemplar på spe skulle hafva blifvit sändt af

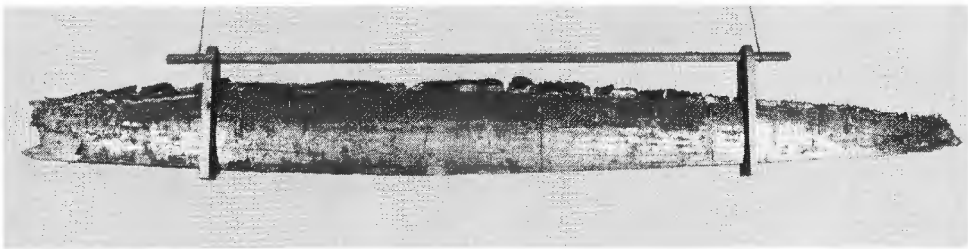

Fig. 1. *Det av Peder Ascanius (1772) beskrivna exemplaret av sillkung (Regalecus glesne). Det över ett bräde spända skinnet befinner sig sedan Linnéernas tid i museet på Linnés Hammarby.*

Buffon till Linné. Oss synes det emellertid, att detta är det av Brünnich omnämnda exemplaret, som således af Biskop Friis blifvit sändt till Linné, emedan oss veterligen eljest intet annat exemplar af denne fisk än det Lindrothska förefinnes i något Svenskt museum. Det sätt, hvarpå exemplaret blifvit konserveradt, antyder också ingalunda något gyckel, utan öfverensstämmer fullkomligt med den uppgift, som Ascanius lemnat rörande det sätt, hvarpå det Biskop Friis tillhöriga exemplaret blifvit behandlat.»

Lilljeborg tillträdde professuren i Uppsala 1854. Han kom till Uppsala från Lund och det kan förmodas att han i varje fall inte före 1854 hade besökt Hammarby. Snarast dröjde det till någon gång efter 1861 innan Lilljeborg fick tillfälle att granska sillkungen där. På Zoologiska institutionen i Uppsala finns nämligen Lilljeborgs föreläsningsmanuskript bevarade och för vårterminen 1861 finns utförliga anteckningar om sillkungen. Exemplaret på Hammarby kommenteras inte alls i det sammanhanget.

En något tidigare besökare än Lilljeborg vid Hammarby var F. Unger. Han publicerade 1852 en beskrivning av hur museet tedde sig vid den tiden: »Där inne fanns tidigare Linnés med mycken undran beskådade naturalier såsom mineraler, zoophyter, konkylier, insekter osv., i synnerhet också hans herbarium uppställt i väggsåp, och ännu år 1832 sågs hängande i taket en uppstoppad nilkrokodil. Nu för tiden syns inte ett spår av allt detta.» Unger hänvisar till en skrift A. L. A. Fée (1832), som också ger en ögonvittnesskildring av museet: ». . . man ser där bara stolen från vilken Linné gav sina föreläsningar och en nilkrokodil upphängd i taket». Den »nilkrokodil» som Fée anger hängande i museet kan mycket väl vara den sillkung som finns där nu. Fée har i övrigt fantasifulla framställningar i sin Linnéskildring (Fries 1903) och det är ganska klart vem som egentligen gjort den observation av sillkungen som Fée anför i sin skrift. Svensken M. O.-A. Robsahm gav nämligen 1826 en skildring av Linnés Hammarby för Société Linnéenne i Paris och han har nästan ordagrant samma beskrivning av museets inre som Fée.

Robsahms besök vid Hammarby är inte daterat, men han påstår sig vid sitt »pilgrimsbesök» ha fått ett strutsägg och några snäckskal som souvenirer av Linnés dotter »fröken Elisabeth Linné». Om detta skulle avse Linnés äldsta dotter Elisabet, gift Bergencrantz, måste Robsahms besök vid Hammarby ha ägt rum strax efter det samlingarna förts bort från Hammarby-museet av Carl von Linné d. y. (jfr nedan). Elisabeth Bergencrantz avled nämligen 1781 (Afzelius 1823). Eftersom samlingarna såldes till England först 1784 och eftersom Robsahm hänvisar till detta faktum och ger en antydning om att viss tid gått därefter, tycks det snarast vara fel namn på Linné-dottern i Robsahms berättelse. Han betitlar henne också fröken (mademoiselle) och anger hennes efternamn som Linné. De senare förhållandena skulle kunna tolkas så att det är Lovisa von Linné som avses. Med den utläsningen av Robsahms uppgifter kan hans besök vid Hammarby-museet ha varit så sent som på 1820-talet.

Trovärdigheten i Robsahms berättelse ligger i att han också noterar förekomsten av den föreläsningspulpet (»plugghäst») som ännu står i museet. »Plugghästen» sågs även av Unger vid dennes besök, men sillkungen var då borta. Min förmodan är att sillkungen fanns på plats i början av 1800-talet, men att den var tillfälligt undanförd när Unger gjorde sitt besök. Robsahms uppgift om en nilkrokodil upphängd i museitaket anser jag beror på att den långsträckta och säkert redan då ganska sonderfallna sillkungen kunde uppfattas som en reptil.

I samband med försäljningen av Linnés samling till England gjorde J. G. Acrel, som fungerade som döesboets förtroendeman, en lista över det material som ingick i samlingen. Eftersom försäljningen aktualiserades efter sonen Linnés dödsfall, kom också dennes material att ingå i den utbudna kollektionen. I listan över samlingen borde sillkungen ha ingått om den ansågs som ett vetenskapligt eller »linneanskt» väsentligt inslag. Acrel gav desutom i sina brev till Smith försäkringar om att ingenting i samlingarna skulle undantagas (Myrin 1833). I den av Myrin återgivna listan från Acrel specificeras 107 stycken fiskar uppklistrade på papper och 33 stycken inlagda i flaskor med sprit. I en annan version av Acrels lista, som återges av Smith (1832) upptas summa 158 fiskar, men ingenting annat än fisk-»herbariet» och spritkonserverade exemplar specificeras.

Det bör framhållas att de linneanska samlingarna inte befann sig ute på Hammarby när Acrel gjorde upp förteckningen. Fries (1903) beskriver hur Linné d. y., när han fick tillgång till faderns efterlämnade material, förde det i omgångar, 1778–80, till Uppsala och hur denne i brev beskriver den skada som samlingarna tagit av råttor, insekter och mögel. (Vad Linné vann i brandsäkerhet i Hammarby-museet förlorade han säkert i de uppenbara brister byggnaden i övrigt hade som förvaringslokal för naturalier.)

Man kan gissa att Linné d. y. antingen inte värderade sillkungen särskilt

Fig. 2. Målning av den sillkung som P. G. Lindroth hemförde från Norge till Grillska naturaliesamlingen på Söderfors 1797. Exemplet befinner sig nu på Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm, och målningen finns på Zoologiska institutionen, Uppsala.

Målningens text:

Gymnetrus Grillii. Ett nytt species af Sild-Tusten, Sild-Konge, Sild-Störjan eller Sill-Jagaren. Denne Fisk, af 18 fots längd, 14 tums bredd och $3\frac{1}{2}$ tums tjocklek, är funnen och upptäckt uti Norrska Hafs-Skärgården, 7 mil från Trundhems Stad, vid Hitterns land nära Aunön uti en vik kallad Björnvågen den 12 Aug. 1797 af undertecknad, under min resa, den jag nämde år gjorde igenom större delen af Norriges vidsträckta skärgård, af omkring 400 mils längd, i afsickt att föröka den af mig började, och under förloppet af 14 år fortsatte, Grilliska Naturalsamlingen vid Söderfors, på framlidne Herr Bruks Patron Adolph Ulrich Grills bekostnad, och därför till ett tacksamt minne efter denne min förlorade välgjörare, med Kongl. Wetenskaps Academins tillåtelse, upnämde och kallade denne Fisk, Gymnetrus Grillii, som af mig är beskrifven uti Kongl. Wetenskaps Academins Handlingar, fjerde qvartalet för år 1798. Första Ritningen af denne Fisk äfven som sjelfva Fisken i denna sin naturliga Skapnad uppsatt och præparerad, blef af mig dedicerad och öfverlämnad till Enke-Fru Bruks Patronessan Anna Johanna Grill född Grill, såsom nuvarande ägarinna af ofvannämde Natural-Samling på Söderfors Ankarbruk, hvarrest han nu, såsom en af de raraste upptäckter och sällsammaste Naturs-Producter, uti dess prydligaste utseende förvaras. Wägte 9 Lispund. Upsala d. 31. Julii 1799. Pehr Gustaf Lindroth.

högt som vetenskapligt objekt, då den inte är upptagen i någon av faderns skrifter, eller att han inte ansåg den kräva speciell pietet. Det är också rimligt att tänka sig att han ansåg den vara för otymplig att transportera till Uppsala. Den fick alltså bli kvar på sin plats och blev därigenom förbisedd när Acrel inventerade Linnéernas efterlämnade samlingar.

I det här sammanhanget är det skada, att de två skarpsynta och vederhäftiga tyska resenärerna F. Weber och D. M. H. Mohr (1804) inte utsträckte sina besök runt Uppsala till Hammarby. I sin skildring av förhållandena i Uppsala med omnejd skulle de ha varit pålitliga sagesmän om sillkungens existens i Hammarby-museet. De var dock säkert införstådda med att där inte skulle finnas kvar något av vetenskapligt intresse och de besökte i stället Vallox-Säby, där baron Paykull visade sin stora samling av framför allt fåglar (nu på Naturhistoriska riksmuseet). De for också till Söderfors och granskade den Grillska naturaliesamlingen. Där såg de faktiskt en annan sillkung, nämligen den som omtalas av Lilljeborg (1891) i citatet ovan som det Lindrothska exemplaret (också den numera på Naturhistoriska riksmuseet; en samtida målning av den finns på Zoologiska institutionen i Uppsala; fig. 2).

Lilljeborg nämner också andra personer som är förknippade med sillkungens upptäckt och vetenskapliga beskrivning. En redogörelse för detta är på sin plats, för även om exemplaret på Hammarby inte har egentlig anknytning till Linnés vetenskapliga verksamhet, så speglar det en bit av den naturhistoriska »upptäckts»-historien i Norden. Sillkungen på Hammarby är också märkligt förbisedd som vetenskapligt dokument. Den har högre status än man allmänt insett. Eftersom Lilljeborgs framställning av förhållandena uppenbarligen är riktig, utgör Hammarby-exemplaret typmaterial för beskrivning av arten. Norrmannen Ascanius var den som gav sillkungen den vetenskapliga benämning, *Regalecus glesne*, som ännu används. Hammarby-exemplaret är det enda kvarvarande av två som Ascanius hade tillgängliga för sin beskrivning.

Sillkungen är en fisk med ett uppseendeväckande utseende. Ett vuxet exemplar ter sig i vattnet som ett tunt, nästan halvmeterhögt, silverfärgat band som kan bli ända till 8 m långt (Nelson 1976). Längs hela ryggsidan löper en röd fena, som bildar en vajande man av förlängda fenstrålar på huvudet (den senare detaljen har gått förlorad hos de exemplar som illustrerar denna artikel). Sillkungen rör sig med slingrande rörelser och flera gamla historier om stora sjöormar eller havsormar i nordliga vatten kan säkert tillskrivas observationer av sillkung (Oudemans 1892). År 1860 fanns att läsa en tidningsnotis om ett sjöodjur kallat Hafsormen, som strandat på ett skär vid Bermudasöarna. S. Nilsson (1861) refererade denna notis och kunde av den detaljerade beskrivningen sluta sig till att det rörde sig om en sillkung. Detta ovanligt sydliga fynd tolkade Nilsson som ett spår av en

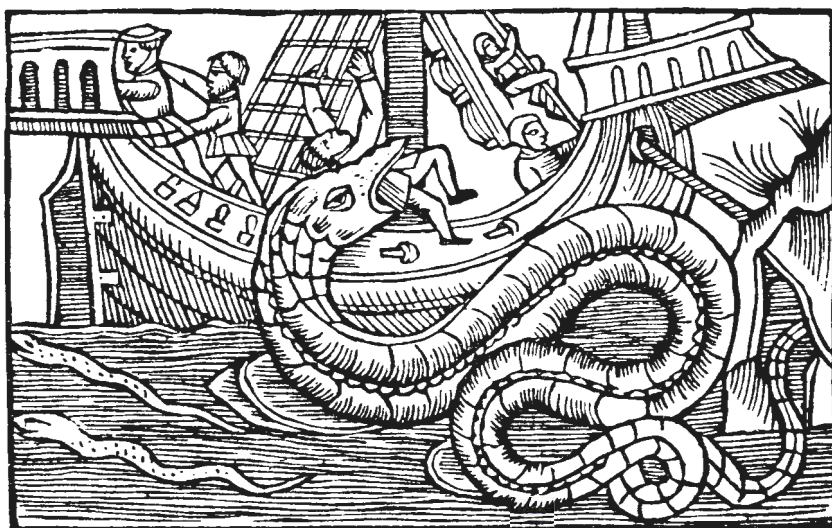

Fig. 3. Olaus Magnus' illustration av den jättelika havsormen vid Norges kust. Sillkungen kan förmodas ligga bakom flera av de observationer av ormlika havsmonster som sedan länge gjorts i området.

egentligen sydlig djuphavsutbredning av denna fisk. Han förmodade att Golfströmmen förde exemplar mot Norges kust, där ibland skadade individer kunde hamna i ytligare vattenskikt och bli vinddrivna mot kusten.

I äldre beskrivningar av så kallade sjöormar ingår ibland att de skall ha haft ett hästhuvud med tydlig man. Det kan då vara de förlängda fenstrålarne på huvudet hos sillkungen som ligger bakom sådana vittnesuppgifter. Detaljer i utseendet och dimensionerna på det iakttagna monstret har sedan blivit förvrängda och överdrivna.

Olaus Magnus (1555) ger en tidig nedteckning av sådana skepparhistorier som kan tänkas utvecklade från iakttagelser av sillkung: »De som idka sjöfart vid Norges kuster som köpmän eller fiskare intyga enstämmigt en verklig häpnadsväckande sak, nämligen att en orm av oerhörd kroppsstorlek . . . håller till i klyftor och hålor nära havskusten vid Bergen . . . Den har från halsen nedhängande alnslångt hår . . . » (fig. 3).

Norske biskopen och naturhistorikern Erich Pontoppidan (1752) gav sig med stort allvar in på redogörelser för uppträdandet av detta havsmonster vid Norges kust. Den återgivna bilden i fig. 4 är hämtad ur Pontoppidans skrift. Den övre delfiguren kan mycket väl vara en fantasifull bild av sillkung så som den återgetts efter förstörande vittnesskildringar. (Den nedre delfiguren tycks snarast vara baserad på iakttagelser av någon val.)

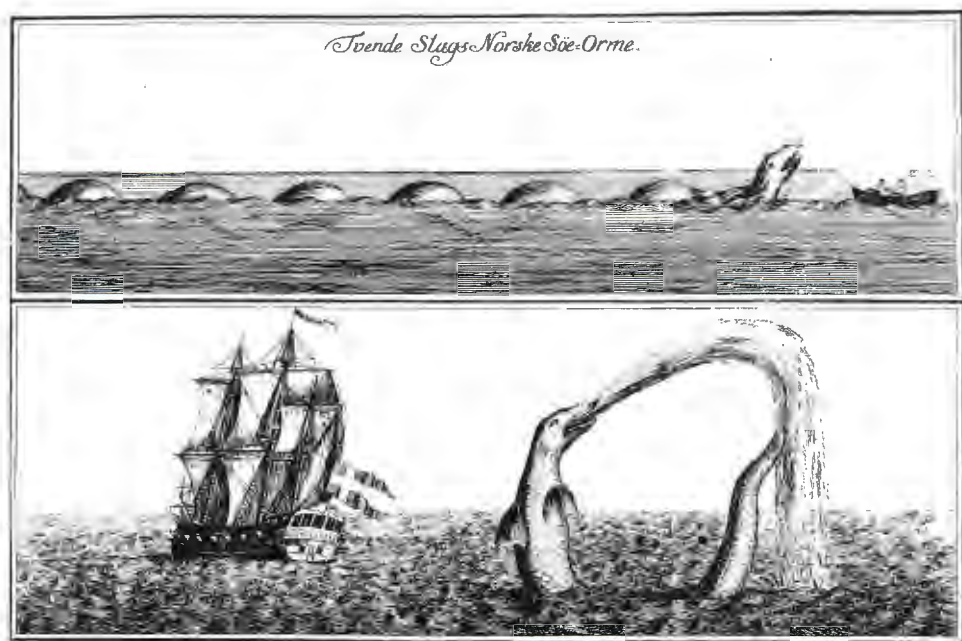

Fig. 4. Pontoppidans, av olika vittnesmål sammanställda, illustrationer av den norska søe-ormen. Den övre figuren kan gott härledas från förstörande skildringar av sillkung.

Linnés norske lärjunge Peder Ascanius kommenterade Pontoppidans redogörelse i ett brev avsänt från London till Linné 1755 (Hulth 1916, Smith 1821): »Vår Pontoppidans *Forsøg til Norges nat. hist.* är publicerad på engelska. Författaren ger . . . en redogörelse för ett monster *Sjøe Ormen* . . ., med belägg som nästan skulle tillfredsställa en historiker, men jag uppskjuter mitt omdöme . . .»

Ironiskt nog skulle Ascanius, med sitt raljerande över Pontoppidans sjöorm, bli den som ger den första nyktert sammanställda beskrivningen (1772) av sillkungen, sjöormfablernas förmodade upphov. Detta samband mellan sjöorm och sillkung såg inte Ascanius själv. I varje fall redovisar han det inte i sina skrifter. Möjligen föreföll till och med sillkungens apparition enligt Ascanius' redogörelse väl så fantasifull som sjöormen för den vetenskapliga världen (fisken är ju också mycket sällsynt) och 1775, då C. Hammer i Pontoppidans fotspår gör en sammanställning av Norges växt- och djurvärld, tycks sillkungen inte ha slagit igenom som ett reellt inslag i den norska faunan. Hammer tar inte upp den av Ascanius beskrivna fisken i sin skrift, vilket han däremot gör med något han kallar *søeorm*, som »finns i Nordsjön och inomskärs längs de norska kusterna». Den anges vara av flera famnars

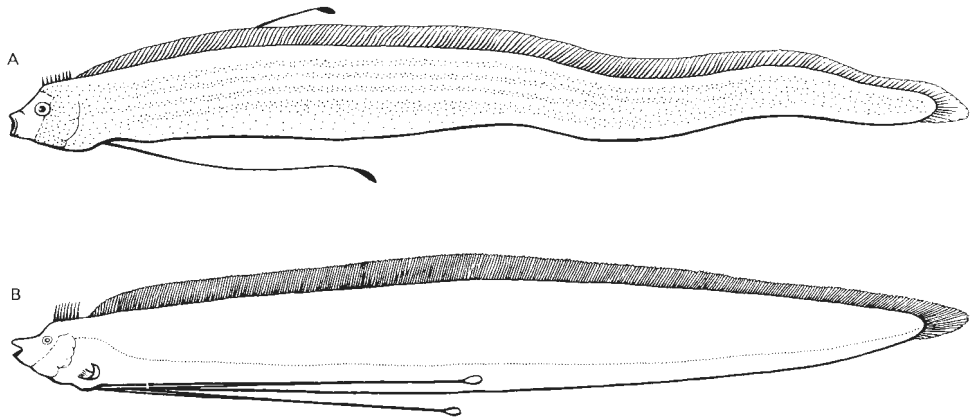

Fig. 5 A. Ascanius' bild (1772) av den sillkung som befinner sig på Hammarby. B. Brännichs bild (1788) av samma sillkung-exemplar. Båda delfigurerna är omritade efter originalen.

längd. Hammer refererar i sammanhanget till bl. a. Pontoppidans framställning, men han tycker sig ha funnit en plats för denna *sæorm* i Linnés djursystem under namnet *Serpens marinus*. Detta namn använde Linné till en början – i anslutning till äldre författare – för en fisk, som han senare (1758) benämner *Muræna serpens*. Detta är dock en ålartad fisk, som finns i östra Atlanten och Medelhavet och som är av betydligt blygsammare format än sillkungen.

1767 började Peder Ascanius utgivningen av ett planschverk över Nordens naturhistoria (*Icones rerum naturalium*). Han sänder första häftet till Linné enligt ett brev till denne samma år (Hulth 1916). Publiceringen drog ut på tiden och först 1772 kom det andra häftet, som bl. a. innehåller bild (fig. 5 A) och kortfattad beskrivning av den för vetenskapen nya fisken Sildkonge eller Sildtust, *Regalecus glesne*. I texten hänvisar Ascanius till en kommande utförligare redogörelse. Manuskriptet till denna blev dock liggande otryckt hos naturvetenskapliga sällskapet i Köpenhamn ända till 1788. Då plockades det fram i ljuset av Morten Thrane Brännich som såg till att det publicerades (Ascanius 1788). Brännich (1788) levererade själv en kompletterande beskrivning och teckning (fig. 5 B) av ett av de sillkung-exemplar som Ascanius haft till hands. Om detta exemplar skriver Brännich: »Et av de tørrede og udstoppede Exemplarer af denne Fisk, som forud havde tient Hr. Berghauptman Ascanius til den af ham giorte Beskrivelse, blev af den nu afdøde Biskop Friis hidbragt til Kiøbenhavn i Aaret 1770, og skal siden af ham være sendt til en Natural-Samling i Sverige. Dette gav mig Leilighed at

beskrive og aftegne denne besynderlige og sieldne Fisk, som da var ophængt i Biskopens Værelse til at beses af Naturelskere.»

Biskop Friis är uppenbarligen en nyckelfigur när det gäller att spåra sillkungens väg till Linnés Hammarby. Friis var naturhistoriskt intresserad, men hans vetenskapliga ambitioner dvaldes i skuggan av den mer namnkunnige norske biskopen Gunnerus. Någon korrespondens mellan Linné och Friis finns veterligen inte bevarad, medan en omfattande brevväxling mellan Linné och Gunnerus speglar en ömsesidig högaktning (Dahl 1907). Ett utdrag ur ett brev från Linné till Gunnerus 1766 (Amundsen 1976) är intressant i sammanhanget: ». . . Eder characteriserade Biskop røjde sin svaghet, så hos mig, som hos Hr. Ihre. När man tager undan hans fabler, betyder han ej mycket.» Med biskopen i citatet avses Friis.

Ett utförligare kritiskt omdöme om Friis levererar Linné i ett brev till Svenska vetenskapsakademiens sekreterare Wargentin 1768 (Fries 1908): ». . . Biskop Friis war här; Cancellierådet Ihre och jag hade vårt största nöje at höra honom liuga, det ena gröfre än det andra . . . Så mycket sådane hedras, så mycket minskas hedren för de andre ledamöter af Academien.» (Med den senare passusen kommenterar Linné invalet av Friis i vetenskapsakademin.)

Inga påpekanden om sillkungen återfinns i den Linné-korrespondens som är publicerad i olika sammanhang. Man kunde, med utgångspunkt från brevcitaten ovan och med lite fantasi, ana en misstro hos Linné mot en sådan otymplig och bokstavligen huvudlös kuriositet förärad från en i Linnés mening opålitlig person. Att det ändå måste vara den av Friis innehavda sillkungen som hamnat på Hammarby framgår dels av Brännichs påpekande om exemplarets vidare öden, dels av överensstämmelsen mellan Ascanius' och Brännichs beskrivningar och det förefintliga exemplaret. De figurer som Ascanius och Brännich presenterar är mycket schematiska och rekonstruerande, men båda anger den linje som markerar det saknade huvudpartiet hos Hammarby-exemplaret.

Det är inte ens säkert att Linné själv fick uppleva ankomsten av sillkungen till Hammarby. Det kan ha varit sonen som blev »vikarierande» mottagare (Friis avled dock ett år före Linné 1777). Under alla förhållanden skulle enbart den uppstoppade, men i framänden stympade sillkungen ha varit en tveksam utgångspunkt för Linné vid en identifiering. Ascanius' nybeskrivning av sillkungen år 1772 kommer dessutom för sent för att den skall bli introducerad i Linnés sista egenhändiga komplettering av *Systema Naturæ* i »*Mantissa altera*» utgiven 1771. Möjligen utspelas sillkung-händelserna för sent i Linnés liv för att han skall orka taga itu med dem (». . . Från och med

1770 förflöt intet år utan sjukdom och hans av ålder och överansträngning »borttrasslade» kropp visade sig alltmer stappla på gravens brädd . . .» (Fries 1903)).

Av Ascanius' brev till Linné 1767 vet vi, att Linné i varje fall fick se det första häftet av den förres naturhistoriska planschverk. I detta häfte lämnas en god beskrivning av en annan »ny» fisk, berggyltan (*Labrus berggylta*). Inte heller denna fisk finns med i »*Mantissa altera*». Nog förefaller det som om Linné under det sista decenniet av sin levnad tyckte att den skandinaviska vertebratfaunan var tillräckligt avbetad, för även en tredje fiskart missade han, trots att det denna gång var den högaktade Gunnerus som bestod honom med information. I brev 1768 (Amundsen 1976) ger Gunnerus en detaljerad och kunnig beskrivning (med teckning) av den nordnorska laxfisken lodda. Gunnerus anser den komma närmast *Salmo eperlanus* (nors) i Linnés system, men han betvivlar att det ändå är den. Linné ger ett omgående svar (Amundsen 1976): ». . . Lodden måste vara min *Salmo eperlanus* . . .». Det blev i stället dansken O. F. Müller som gav loddan dess vetenskapliga artnamn 1776.

Peder Ascanius fick aldrig nöjet att se sitt bidrag till nordisk fiskkunskap accepterat av Linné. Han blev ändå erkänd av senare specialister och den lilla fisken tångsnärta, *Chirolophis ascanii*, bär sitt vetenskapliga namn till minne av honom. Dessutom har hans sillkung tronat i ensamt majestät i Linnés eget museum under drygt två sekler.

Litteratur

- Afzelius, A. 1823. *Egenhändiga anteckningar af Carl Linnæus om sig sjelf*. Uppsala, Palmblad & Co.
- Amundsen, L. 1976. *Johan Ernst Gunnerus og Carl von Linné, breveksling 1761–1772*. Trondheim/Oslo/Bergen/Tromsø, Universitetsforlaget.
- Ascanius, P. 1772. *Icones Rerum naturalium, ou Figures enluminées d'Histoire naturelle du Nord*. Cah. 2. Köpenhamn, Schubothe.
- Ascanius, P. 1788. Beretning om Sild-Tusten. *K. danske Vidensk. Selsk. Skr.*, nye Saml. 3: 419–422.
- Brünnich, M. T. 1788. Om Sild-Tusten, *Regalecus remipes*. *K. danske Vidensk. Selsk. Skr.*, nye Saml. 3: 414–418.
- Dahl, O. 1907. *Carl von Linnés förbindelse med Norge*. Trondheim, Kongl. norske videnskabers selskab.
- Fée, A. L. A. 1832. *Vie de Linné*, etc. Paris, Levraut, Treuttel & Wurtz.
- Fries, T. M. 1903. *Linné. Lefnadsteckning*. Del 1–2. Stockholm, Fahlcrantz & Co.

- Fries, T. M. 1908. *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné*. Första afd., del 2. Uppsala/Stockholm, Uppsala universitet/AB Ljus.
- Hammer, C. 1775. *Forsøg til en Norsk Natur-Historie*. Köpenhamn.
- Hulth, J. M. 1916. *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné*. Andra afd., del 1. Uppsala/Berlin, AB Akadem. Bokh., Friedländer & Sohn.
- Lilljeborg, W. 1891. *Sveriges och Norges fiskar*. Del 1–2. Uppsala, W. Schultz.
- Linné, C. von. 1748. *Systema Naturæ* etc. Editio sexta. Stockholm, G. Kiesewetter.
- Linné, C. von. 1758. *Systema Naturæ* etc. Editio decima. Stockholm, L. Salvius.
- Linné, C. von. 1771. *Mantissa Plantarum altera*. Stockholm, L. Salvius. (Innehåller Regni Animalis Appendix.)
- Magnus, O. 1555. *Historia de Gentibus septentrionalibus*. Roma. (Historia om de nordiska folken. Kommentar av J. Granlund. 1976. Stockholm, Gidlunds förl.)
- Myrin, C. G. 1833. Om Linnés naturhistoriska samlingar och deras bortförande till England. *Skandia* 2: 242–288.
- Nelson, J. S. 1976. *Fishes of the World*. New York etc., Wiley & Sons.
- Nilsson, S. 1861. Om en *Gymnetrus Grillii*, tagen vid en af Bermudasöarne. Öfvers. K. Vet.-Akad. Förh. 17: 183–186.
- Nordenstam, B. 1978. Linné, baron Bielke och den otacksamma göken – en linnéväxt berättar. *Fauna och Flora* 73: 129–133.
- Oudemans, A. C. 1892. *The Great Sea-serpent. A Historical and Critical Treatise*. Leiden/London, Brill/Luzac & Co.
- Pontoppidan, E. 1752. *Det første Forsøg paa Norges Naturlige Historie*, etc. Köpenhamn.
- Robsahm, M. O.-A. 1826. Le musée de Linné à Hammarby. I: *Relation de la cinquième Fête Champêtre célébré dans le bois de Chaville, de la Roche et de Fausses-Reposes . . . le 24 mai 1826*, pp. 278–283. Paris, Société Linnéenne.
- Smith, J. E. 1821. *A Selection of the Correspondence of Linnaeus and other Naturalists*. From the Original Manuscripts. London, Longman, Hurst & Co.
- Smith, P. 1832. *Memoir and Correspondence of the late Sir James Edward Smith* etc. Vol. 1–2. London.
- Tullberg, T. 1918. Linnés Hammarby. *Sv. Linné-Sällsk. Årsskr.* 1: 1–79.
- Unger, F. 1852. Linné's Museum in Hammarbü. *S. B. Akad. Wiss. Wien, Math.-Naturwiss. Kl.* 9: 784–788.
- Weber, F. & Mohr, D. M. H. 1804. *Naturhistorische Reise durch einen Theil Schwedens*. Göttingen, Dieterich.

Summary:

THE KING-OF-THE-HERRINGS IN THE
LINNAEUS MUSEUM AT HAMMARBY

By
LARS WALLIN

Despite the expressed agreement that the complete private collections of Linnaeus the elder and the younger should be conveyed to the buyer, J. E. Smith in England, there remains a spectacular preserved specimen of the fish king-of-the-herrings (*Regalecus glesne*) in the Linnaeus Museum at Hammarby. No documents provide

information as to when the specimen arrived at Hammarby. That it remained at the museum may be due to the fact that Linnaeus the younger may have neglected to include this bulky specimen when he transferred the collections from Hammarby to Uppsala (where the inventory for Smith was made). Thus, this specimen was seemingly left in the Hammarby museum and was overlooked during the inventory.

The king-of-the-herrings was never included in the writings of Linnaeus, however; evidence suggests that this specimen at Hammarby is the only one remaining of the two examined by Peder Ascanius (Norwegian pupil of Linnaeus) when he described this fish species. Thus, the king-of-the-herrings in the Hammarby museum is not a true Linnacan specimen but is the type specimen for *Regalecus glesne* Ascanius, 1772.

Författarens adress: Docent Lars Wallin
Zoologiska museet, Box 561, S-751 22 Uppsala

BENGT ROSÉN

Carl Fries och markens historia

Författaren Carl Fries skulle i år ha fyllt 90 år. Han föddes den 7 november 1895 och dog den 17 januari 1982. Det råder bland recensenter och andra bedömare en stor enighet beträffande värdet av och karaktären hos Carl Fries' böcker: hans kombination av naturvetenskaplig och humanistisk bildning gav honom en unik förmåga att skapa en helhetsbild av naturen, bygden och människorna i landskapet och av naturens utveckling i historiskt perspektiv. Han var sant tvärvetenskaplig. Han har med fog kallats vår tids störste linnean.

Carl Fries föddes i Skedvi socken i Östergötland.¹ Fadern som var präst måste under Carls barn- och ungdom flytta mellan ett flertal pastorat i Östergötland och Småland. Barndomens många skiftande miljöer ledde hos Carl till en utveckling som med ekologisk terminologi skulle kunna sägas utgöra ett utmärkt exempel på den s. k. kanteffekten. Denna innebär, att naturen ofta når sin rikaste utformning på gränsen mellan två ekologiska system, t. ex. i strandlinjen mellan vatten och land eller i skogsbrynet mellan skog och öppen terräng. På liknande sätt växte Carl Fries upp och formades på gränsen mellan två kulturella världar: det gamla bondesamhället och den intellektuella värld, som representerades av föräldrar, släktingar, familjens umgängeskretsar och, senare, de akademiska kretsarna i Uppsala och Stockholm. Man kan också säga, att han levde på gränsen mellan två historiska epoker, mellan två vitt skilda skeden i mänsklighetens historiska utveckling: mellan det gamla självhushållningssamhället med rötter i järnåldern och den nya urbanismens och industrialismens tidsålder.

Carl Fries' författarskap omfattade mer än sex decennier. Sitt genomslag som författare fick han med den epokgörande boken *I svenska marker* från 1930. Hans produktion omfattar 23 egna böcker (nya upplagor oräknade), ett mycket stort antal tidnings- och tidskriftsartiklar, förord till en rad böcker samt ett par vägledningar till bl. a. Skansen. Dit kan också räknas tio årgångar av *Svenska Turistföreningens Årsskrift* (1929–38) och boken *Natur i Östergötland* (1949), för vilka han står som redaktör. De fem s. k. Sverige-böckerna från mitten av 60-talet och de två Medelhavs-böckerna från mitten

av 70-talet utgör tillsammans en bred sammanfattning av Carl Fries' verk som författare och forskare. Hans sista bok, *Flyktig jord* (1981), som kom ut bara några veckor före hans död 1982, utgör i ytterligare koncentrerad form en pregnant och tungt vägande avslutning på en lång forskargärning – om man så vill ett testamente.

Som naturskildrare skaffade sig Carl Fries en unik ställning inom den svenska litteraturen därigenom att hans böcker räknades som viktiga händelser på bokmarknaden. De rönt stort intresse bland landets recensenter. Han tillerkändes dessutom en lång rad litterära priser och andra hedersbetygelser.

Men Carl Fries skulle knappast ha blivit så älskad av sina läsare, om han bara varit en i den långa raden av populärvetenskapliga författare. Hans skildringar är inte i första hand baserade på vetenskapliga rön. De bygger i grunden på författarens egen självsyn, på hans egen uppfattning av naturens former, färger, dofter och ljud, av de skeenden, som binder samman naturens alla delar till en levande helhet. På denna grund kompletterar han bilden med material från djupgående studier av naturvetenskaplig och humanistisk-klassisk litteratur och med muntlig tradition, med intervjuer med människor med lokalkänedom.

Till detta kommer Carl Fries' enastående ordkonst, hans levande och klangfulla språk. Hans skarpa observationsförmåga – »ögats genialitet» för att tala med Lars Gyllenstein - kompletterades med en träffsäkerhet i skildringen, som hos de flesta bedömare fört tanken till Linné och hans reseskildringar.

Det mesta, som Carl Fries skrev, kom till 'ute i naturen'.² Han utgick alltid från konkreta exempel eller från bestämda situationer, vilket skapade närhet både till komplicerade fenomen i naturen och till historiska skeenden långt i det förgångna. Carl Fries hade i sin ungdom vissa planer på att bli folkhögskolelärare. De fullföljdes aldrig, men hela hans livsverk kännetecknas av en pedagogisk klarhet, som är få lärare av professionen förunnad. Han försökte få oss att förstå naturens underbara mekanismer, dess känslighet för störningar, inte genom förmaningar utan genom att utmåla naturens och allt levandes ljuvlighet och människans organiska samhörighet med allt annat levande.

Carl Fries' författarskap är i all sin bredd samtidigt i väsentliga delar mycket enhetligt. Alltsedan början av 30-talet hade hans böcker en likartad inriktning. Dispositionen av dem fanns – enligt honom själv³ – »in nuce» redan i *I svenska marker* (1930). Hans tankar har oftast först formats i hans dagböcker innan de publicerats som tidnings- eller tidskriftsartiklar. De har

senare utvecklats vidare i ett något större sammanhang för att slutligen, ytterligare omarbetade och kompletterade, ingå i någon eller några av hans böcker. Mycket ofta, speciellt i böckerna från 60- och 70-talen, har långa avsnitt hämtats från tidigare publikationer. Men även om man vid en systematisk genomgång av Carl Fries' litterära produktion gång på gång återfinner samma tankar och motiv, ofta samma ordalag, upplever man dem sällan som upprepningar. Hela tiden tillkommer nya upplevelser och nya vetenskapliga rön. Hela tiden utvecklas språket och kompositionen för att med tiden uppnå klassisk klang och renhet.

Så har Carl Fries' författarskap utvecklats för att till slut bli en episk saga om oss själva. Och liksom barnen aldrig tröttnar på att höra samma saga gång på gång, kan vi själva med samma stora behållning och fascination åter och åter ta del av Carl Fries' budskap.

Carl Fries och hans verk har inte tidigare varit föremål för någon mer omfattande granskning. Men redan 1938 tecknade Märta Lindqvist (signaturen *Quelqu'une*) den nyutnämnde Skansen-intendentens bakgrund i barnomens Östergötland. Det skedde i boken *Människor*, vilken byggde på tidigare publicerade intervjuer i Svenska Dagbladet.⁴ I antologin *Författarnas naturlära* (1973) har Birger Christoffersson skrivit några sidor om Carl Fries,⁵ och Rune Bollvik har tecknat ett kort porträtt dels i boken *Naturskildrare i närbild* (1980),⁶ dels i tidningen *Utflykt* (1978).⁷ En något längre artikel finns i *Sveriges Natur* (1963), skriven av Per-Erik Tonell⁸ och i *Jordbrukarnas föreningsblad* (1967) skrev Ragnar Oldberg en artikelserie, där Carl Fries porträtterades tillsammans med Mårten Sjöbeck och Lars-Gunnar Romell.⁹

Min egen bekantskap med Carl Fries' författarskap sträcker sig mer än två decennier tillbaka, men inte förrän 1975 fick jag tillfälle att lära känna honom personligen. Det skedde i samband med ett naturvårdsärende i vilket vi båda hade intresse. När jag några år senare skulle skriva en trebetygsuppsats i idéhistoria,¹⁰ fick jag tillfälle att närmare tränga in i hans liv och verk. Föreliggande arbete bygger i huvudsak på denna uppsats, som kom till i nära samarbete med författaren själv. Utan dennes hjälp hade arbetet inte varit möjligt att genomföra. Förutom en rad personliga sammanträffanden och brev har Carl Fries generöst ställt till mitt förfogande en hel del skriftligt material. Ett rikt material finns också i Carl Fries' resedagböcker, förda sedan 1915 och efter hans död 1982 donerade till universitetsbiblioteket i Uppsala.¹¹ I anslutning till detta material och en rad andra arkivalier rörande Carl Fries' liv och verk finns här också en i det närmaste komplett bibliografi över hans skrifter från 1915 till 1981, sammanställd av botanisten, fil. lic. Lars-Åke Gustavsson (publ. i denna årg. av *SLÅ*).

Carl Fries, 1976. Foto: Rune Bollvik

Det finns många sätt att närma sig Carl Fries' författarskap. Hans djurskildringar betraktas som klassiska. Hans förmåga att teckna helhetsbilder av landskapet, faunan och floran är unik. Som naturfotograf räknas han bland pionjäreorna i Sverige. De idéer han genomförde som intendent på

Nordiska museet och Skansen var framsynta och väckte stort intresse bland en bred allmänhet.

Men Carl Fries var först som sist författare. Tillsammans med Mårten Sjöbeck och Lars-Gunnar Romell brukar han nämnas som den som först klargjorde natur- och kulturlandskapets dynamiska väsen. Genom sin enastående ordkonst har Carl Fries dock bättre lyckats uttrycka det, som andra forskare också har tänkt. I sina medelhavsstudier blev Carl Fries ensam en skarpsynt pionjär. Här har han ytterligare utvecklat sitt tvärvetenskapliga arbetssätt, vilket på ett nyskapande sätt för både naturvetare och humanister vidgat och fördjupat förståelsen för såväl landskapets som människans historia. Det är framför allt Carl Fries' väg fram till denna insikt, som uppsatsen ska handla om:

Allt liv, från det lägsta omedvetna, till den högsta, mest förfinade mänskliga kultur, växer ur det tunna skikt av jord, som täcker berggrunden. Markens historia blir människans.¹²

Idéhistorisk bakgrund

Bondesamhället, självhushållet och kulturlandskapet

Det landskap, som Carl Fries växte upp i och som i hög grad formade hans syn på naturen och människan, hade sina rötter långt ner i järnåldern. Ännu hade inte industrialismen och urbanismen brutit igenom. Naturen, landskapet, var en självklar bas för allt mänskligt liv, arbete och försörjning. Analyser av våra förfäders syn på naturen utgår ofta från författares, poeters och andra kulturpersonligheters vittnesbörd. Naturen framstår då ofta som hotfull, för människorna en fiende, som måste avtvingas sina rikedomar för att hon ska finna sin försörjning. Bilden torde vara grundfalsk därför att författare och poeter var stadsmänniskor, medan huvuddelen av befolkningen levde på landsbygden. Visst fanns det stora, mörka skogsområden som innehöll inte bara varg och björn utan också rövare, troll och annat löst folk. Men kulturgeografiska och landskapsbiologiska forskningar har visat, att praktiskt taget allt land i Syd- och Mellansverige var indraget i den mänskliga hushållningen. Folkliga namn även på avlägsna träd, stenar, bergknallar, tjärnar m. m. visar hur familjära begrepp de olika terrängformerna var. Det var inte förrän han nådde norra Norrlands inland, som Linné fann skogarna och myrarna förskräckande – inte så mycket för att de utgjorde »ursprunglig» eller »otuktad» natur som för att de var öde. I Linnés hemvanda landskap fanns överallt spår av människan och hennes odlingar. Naturen

utnyttjades, inte maximalt men väl i väsentliga delar optimalt, för människornas försörjning.

Självhushållning var tidernas lösen alltifrån hedenhös och fram till för i stort sett 100 år sedan. Medaljens framsida innebar en uthållig hushållning huvudsakligen på naturens egna, lokala ekologiska grunder. Dess frånsida innebar beroende av de ekologiska svängningar, som naturligt förekommer inom varje ekosystem. Sina mest kännbara uttryck fick dessa fluktuationer, då de ledde till missväxt och svält. Då visade sig en av självhushållets svagheter: svårigheten att mellan olika regioner åstadkomma en utjämning av resurserna. Självhushållning innebär att landskapet – »natur» och odling – på det lokala planet måste kunna producera alla de förnödenheter, som människorna behöver för sin försörjning. En förutsättning härför är en diversifiering av landskapet, som är mer eller mindre främmande för vårt nutida samhälle med dess förkärlek för stordrift och s. k. rationalisering.

Biologisk diversifiering innebär ekologisk stabilitet, och det gamla bondehushållet och det landskap, som det formade, var stabilt – i dynamisk jämvikt – också i den mening, att förändringarna skedde inom givna ekologiska, sociala och – i viss mån – tekniska ramar. Man skiftade visserligen åker, änge och hage. Man svedjade och lät skogen växa upp igen. Man plöjde och lade i träda. Man tog upp nya odlingar, men det var i huvudsak för att vidga utrymmet för de gamla odlingsprinciperna. Mönstret var hela tiden detsamma, även om vissa nyheter kunde införas med långa mellanrum.

Enligt den bild, som vi nu har av det gamla bondelandskapet¹³ (som bestod inemot 1700–1800-talet), uppbyggdes detta i större delen av Sverige kring centralt liggande inägor – åkrar och ängen¹⁴ – som låg närmast gården eller byn. Kring dessa låg hagar och utanför dem utägorna, utmarkerna. Inägorna var inhägnade: här fick djuren inte beta. Utägorna – skogen, fäladen, heden osv. – var däremot oftast samfällda. Där fick djuren ströva mer eller mindre fritt. Förhållandet var alltså det motsatta mot nutidens: *då* stängslade man in de marker, där djuren *inte fick* beta – *nu* stänger man inne djuren, där de *får* beta.

I större delen av Sverige – utom på de stora, bördiga slätterna – var jordbruket inställt i huvudsak på animalieproduktion. Boskapsskötseln var basen för hela folkförsörjningen. Spannmål odlades bara för de egna behoven. Det var inte åkrarna utan de foderproducerande arealerna, slätterängarna, som helt dominerade bilden av odlingslandskapet. På ett tunnland åker gick vanligen 5–10 tunnland slättermark.

Utmarkerna gav större delen av sommarfodret, medan vinterfodret pro-

ducerades dels på hårdvallsängar (ängen, lövängar, vångaskogar, hem-ängar), dels på sidvallsängar (strandängar, mader). Våtmarkerna, bekransade med sidvallsängar, intog i det gamla bondelandskapet en ekonomiskt och socialt så viktig ställning, att vi i nutiden har svårt att göra oss en föreställning därom. Hela bygder grupperades kring de livgivande vattnen.

Hårdvallsängarna (ängena) gav ett örtrikt hö och dessutom löv, som tidigare ansågs som ett värdefullt komplement till höet – alltså inte bara nödfoder. Ängerna gav också virke av mångahanda slag till mångahanda ändamål. Där hade man ständigt ett virkesförråd på rot, och ju fler träslag ängen innehöll, desto mer ändamålsenligt var detta förråd. Kunskapen om de olika träslagens egenskaper och användningsområden var långt driven och utgjorde en livsviktig förutsättning för självhushållets fortbestånd.

I ängarna sköttes trädbestånden med stor omsorg. Vegetationen ansades genom fagning, slåtter, lövtäkt och röjning, varigenom ängen »skulpterades» fram för att ge optimal avkastning. Ängsskötseln var en svår konst, som också utgjorde en nödvändig förutsättning för tryggad försörjning. Ängarna gav också ollon, nötter, äpplen, päron o. a. frukter. Dessutom gav de ögonfägnad och angenäm miljö för umgänge, lekar och spel. Slåttern var en fest, en av bondeårets höjdpunkter.

När utskogarna betades sommartid, formades naturligtvis deras flora och återväxt av kreaturen. I Syd- och Mellansverige, där betet p. g. a. begränsade arealer blev mer intensivt, kunde skogarna uppvisa en ur forstlig synvinkel ganska bedrövlig standard.¹⁵ Där betet var som mest intensivt, försvann skogen helt och ersattes av gräs- eller ljungtäckta hedmarker eller fälader. I Norrland och andra skogrika trakter, där trycket från mulbetet i de flesta fall blev mer extensivt, blev påverkan på vegetationen inte lika genomgripande, vilket i många fall lett till underskattning av kulturens inverkan på vegetationen och överskattning av skogens »naturlighet».¹⁶

Detta gamla bondelandskap hade i sina huvuddrag bestått sedan tidig järnålder. Efter jordbrukets förfall under krigen på 1600- och början av 1700-talet och i enlighet med merkantilismens principer inleddes försök på bred front att förbättra jordarnas avkastning. Det skedde delvis inom det gamla systemets ram genom förbättrade brukningsmetoder: nya plogar och andra redskap, nya grödor, nya växtföljder osv. Åtgärderna blev i viss mån framgångsrika och gav, i Sverige liksom nere på kontinenten där motsvarande utveckling skedde, enligt ekologins lagar underlag för en befolkningstillväxt. Senare vidtogs mer genomgripande åtgärder inom jordbruket: storskifte, laga skifte osv. gav förutsättningar för en mer »rationell» drift. Genom skiftena bröt man upp det gamla bysystemet, vilket var en av de viktigaste

orsakerna till det gamla bondesamhällets försvinnande. Samtidigt strävade man efter att öka åkerarealen och att successivt – under slutet av 1700-talet och under 1800-talet - övergå från ett boskapsdominerat jordbruk till ett åkerbruksdominerat. Genom detta minskades i princip antalet led i näringskedjan, vilket gav mera mat – också enligt ekologins lagar. Detta medförde dock nya krav på markernas beskaffenhet. Medan foderproduktionen kräver god tillgång till vatten, kräver åkerbruket torrare marker. Åkrarna dikades, och åkerarealen utökades väsentligt genom dikning av våtmarker och torrläggning av sjöar.

Ökad åkerareal åstadkoms också genom uthuggning och upplöjning av ängarna. På Gotland t. ex. fanns fram till mitten och slutet av 1800-talet ca 350 km² änge – en tiondel av öns yta. Idag återstår 1% därav. I andra landskap försvann ängerna praktiskt taget helt, uppodlade till åkrar eller förvandlade till beteshagar. Åkerarealen på Gotland ökades från ca 150 km² på 1600- och 1700-talen till över 800 km² på 1900-talet.

Uppbrytningen av det gamla bondelandskapet och bondesamhället innebar en radikal förändring av hela landskapsbilden – även om förändringarna skedde successivt. Vid mitten av 1800-talet hade processen fortskridit så långt, att man på sina håll började inse vidden och betydelsen av de kulturella och biologiska förändringarna. Gunnar Hyltén-Cavallius blev den svenska etnografins föregångsman med sina ingående studier över livet i det gamla Småland. Något senare ryckte Artur Hazelius ut för att rädda byggnader och lösören till Nordiska museet (grundat 1880) och Skansen (1891). Arbetets målsättning och metoder var dock ofta ensidiga med inriktning just på tingen, medan intresset för funktion och miljö mer fick komma i bakgrunden.

Skansen intog dock en särställning och behöll länge ledningen inom detta kulturbevarande arbete. Där visade man inte isolerade byggnader och ting utan man inlemmade dem, så långt omständigheterna tillät, i miljöer liknande deras ursprungliga. Senare gick Kulturen i Lund ännu ett steg i denna riktning, då man försökte bevara en skånegård (Östarp, invigd 1924) i gammalt skick och funktion. Att den rika floran hembygds museer, som i Nordiska museets och Skansens efterföljd växte upp runtom i landet, inte hade samma höga och realistiska ambitioner är måhända förståeligt men icke desto mindre beklagligt.

Väsentlig och nyskapande var också Hazelius' tanke att på Skansen visa de djur – både tama och vilda – som våra förfäder levde i så nära kontakt med, och som hade så stor betydelse för dem, både ekonomiskt och kulturellt. Naturen, marken, gav ju människorna inte bara deras bärning. Den formade hela deras föreställningsvärld, ja hela deras kultur.

Hembygdsmuseerna och intresset för etnologin var emellertid bara ett par yttringar av det stora intresse för Sverige, Fosterlandet, som blommade upp under senare delen av 1800-talet. Skansens tidigare historia är oupplösligt förknippad med nationalromantiken, som kring sekelskiftet var lösenordet för dagen, inte bara i dessa sammanhang utan också inom skönlitteraturen och bild- och tonkonsten.

Men det var inte bara det fysiska landskapet som förändrades. Urbaniseringen gick allt snabbare, norrlandsskogarna och järnmalmen i Lappland blev stora exportprodukter. »Bondesverige» omvandlades så småningom till »Industrisverige». Naturligtvis medförde allt detta också att synen på Sverige förändrades. Utbyggnaden av järnvägsnätet medförde också att en allt större del av svenska folket överhuvud taget kunde få en någorlunda samlad Sverige-bild.

Den naturvetenskapliga Sverige-bilden

Inte minst bidragande till framväxten av den nya Sverige-bilden var naturforskningens stora framsteg inom kvartärgeologin och -biologin. Forskarna gav en bild av Sverige, som inte bara blev alltmer detaljrik. Bilden fick också en helt ny dimension: tiden. Man fick allt större kunskaper om landskapets historia. Naturen framstod inte längre som statisk utan som en dynamisk storhet.

Kvartärgeologin blev under halvseket kring sekelskiftet något av en modevetenskap, sedan teorin om istiden slagit igenom. Högbom¹⁷ säger: »Den postglaciala tiden . . . har ingenstades varit föremål för så ingående undersökningar som i de nordiska länderna.» Det var ju i Norden, som de flesta och bästa exemplen på glacialt skapade landformer fanns att studera. Och i norra Sverige och Norge, på Spetsbergen och på Grönland kunde man fortfarande studera glaciärers arbete i landskapet.

Den som först framförde idén om inlandsisar, som täckt dels Nord-Europa, dels länderna kring Alpena, var schweizaren Louis Agassiz i sin bok *Etudes sur les glaciers* (1840).¹⁸ Teorin väckte emellertid ingen omedelbar förtjusning bland geologerna, och det dröjde ända till på 1860- och 70-talen, innan den slog igenom på allvar. Av intresse i detta sammanhang är den centrala roll, som svenska forskare spelade i arbetet. Frängsmyr nämner Otto Torell som den verkliga banbrytaren. Andra betydelsefulla insatser för istidsteorins genombrott gjordes av zoologen Sven Lovén och geologerna Hampus von Post, Axel Erdtman och Gerard de Geer. Erdtmans bok *Bidrag till kännedomen om Sveriges quartära bildningar* (1868) anses av Frängsmyr vara den första bok, där glacialteorin tillämpades konsekvent på den svenska geologin.

Hampus von Post hade mycket stor betydelse för Carl Fries' lärare Rutger Sernanders inriktning på kvartärgeologiska problem.¹⁹ Carl Fries är alltså så att säga ett istidsteorins barnbarn: det finns direkta band mellan honom och de stora föregångsmännen: Hampus von Post – Rutger Sernander – Carl Fries. Detta har haft ett avgörande inflytande på Carl Fries' utveckling. »Mitt huvudintresse var mycket starkt grundat i fysisk geografi» har han sagt.²⁰ De svenska kvartärgeologerna forskade emellertid inte bara inom Sveriges gränser. De reste också till Norra Ishavet med Spetsbergen, Grönland och andra öar, där de kunde studera glaciärer och glacifluviala landformer. Adolf Erik Nordenskiölds ishavsexpeditioner bildade epok alltifrån 1858, då han i sällskap med Otto Torell företog sin första ishavsexpedition till Spetsbergen. Resor till Norra Ishavet och dess öar blev därefter något av ett »måste» för svenska naturforskare kring sekelskiftet. Nathorst åkte till Spetsbergen och Kung Karls land bl. a. 1898. Med på denna expedition var Carl Fries' lärare i fysisk geografi Axel Hamberg och hans lärare i ekonomisk geografi Gunnar Andersson samt Henrik Hesselman, de båda senare botanister. Hamberg hade även rest under Nordenskiölds ledning till Grönland 1883. 1892 fick han Vega-stipendiet för en resa till Norra Ishavet. Av Carl Fries' övriga lärare reste Herman Nilsson-Ehle (genetik) till Sibirien 1899 och Nils von Hofsten (zoologi) till Spetsbergen 1908. Däremot tycks Rutger Sernander aldrig ha gjort någon sådan resa.

Biologer och geologer fann ett rikt arbetsfält i den postglaciala utvecklingen av faunan och floran. De s. k. ishavsrelikterna i svenska sjöar studerades bl. a. av Sven Lovén. Botanisterna inriktade sitt intresse främst på florans invandringshistoria och skiftande öden efter istiden. Dansken Steenstrup blev den förste i Norden att utnyttja de möjligheter, som därvidlag erbjöds i torvmossarnas arkiv.²¹ I dessa kunde man i lager efter lager leta sig fram genom årtusendena och därvid kartlägga växtvärldens och indirekt klimatets utveckling. I Sverige nämns Alfred Gabriel Nathorst som pionjär inom området,²² något senare följd av Gunnar Andersson och Rutger Sernander.

I Norge upptäckte Axel Blytt, att klimatet under efteristiden skiftat mellan regniga och torra perioder. I vårt land utvecklades hans teori av Rutger Sernander, som därigenom – så småningom – vann internationellt rykte och erkännande. Metoderna förbättrades senare ytterligare av Sernanders lärjunge och Carl Fries' gode vän Lennart von Post, som vidareutvecklade den s. k. pollenanalysen. Denna innebär, att man genom att mäta frekvensen av pollen i mossarnas olika lager kan kartlägga vegetationen under olika perioder. Med pollenanalysen kan man alltså undersöka förekomsten även av sådana växter, som inte vuxit i själva mossen. Geologernas nya forsk-

ningsresultat gav bilden av ett land, en natur, som ständigt, om än långsamt, förändrades.

Forskarna spelade emellertid också en annan mycket aktiv roll när det gällde spridningen av den nya Sverige-bilden. Den spred sin kunskap inte bara via sina vetenskapliga avhandlingar. Män som Rutger Sernander, Gunnar Andersson, Alfred Gabriel Nathorst m. fl. lämnade högklassiga bidrag till populärvetenskapliga tidskrifter och böcker. Svenska Turistföreningen med sina årsskrifter (av vilka Carl Fries redigerade årgångarna 1929–38) spelade i detta sammanhang en roll, som knappast kan överskattas (jfr nedan, s 207 ff).

Det var just geologer, som för i år jämnt 100 år sedan grundade Svenska Turistföreningen, 1885. Initiativet därtill togs under en geologisk exkursion från Uppsala till Sala året dessförinnan.²³ Geologer och botanister spelade länge en dominerande roll inom föreningen, som till valspråk fick »Känn Ditt Land!»

Även om turismen, inte minst i Norrland, hade rötter längre tillbaka i tiden, torde STF:s stora intresse för Lappland, fjällresor och landformer otvetydigt hänga samman med geologins framsteg under slutet av seklet. Flyttblock och jättegrytor blev turistmål av rang, liksom de i 1900-talets början kom att tillhöra naturskyddarnas favoritobjekt. Sernander, de Geer och Nathorst märks för övrigt också bland initiativtagarna till den 1909 grundade Svenska Naturskyddsföreningen (jfr nedan s. 189 f).

Denna kvartärgeologiska forskning bar dock bara — det ligger i sakens natur — vittne om förändringar i en geologisk tidsskala. För en närmare uppfattning om kulturlandskapets »sanna natur» krävdes däremot en forskning med ett snävare tidsperspektiv: det mänskligt-historiska.

Forskningens framsteg beträffande det svenska landskapets struktur och dynamik under efteristiden hindrade inte, att man i vissa väsentliga avseenden tog miste beträffande väsen och funktion hos det landskap man såg framför sig i sin egen tid. Så t. ex. trodde man länge, enligt en bland forskarna förhärskande uppfattning (»botanismen»²⁴), att ängerna var rester av värmetidens (ca 7 000—ca 2 000 år f. Kr.) ädellövskogar. Genom att freda dem trodde man sig kunna rädda viktiga stycken ursprunglig natur åt framtiden. De tongivande forskarna, bl. a. Rutger Sernander, insåg inte förrän i mitten eller slutet av 20-talet, i vilken hög grad människan sedan hedenhös format landskapet i enlighet med den mänskliga hushållningens behov. Sålunda är inte ängerna några rester av forntida urskogar utan produktiva kulturmarker formade av människa och natur i förening för att ge största möjliga och uthålligast möjliga avkastning i hö, löv, virke m. m.

Hagar, hedmarker och fälader är på motsvarande sätt produkter av mänsklig hushållning, åstadkomna genom människans röjning och kreaturens mulbete. En ny uppfattning om kulturlandskapet växte fram under slutet av 20-talet, men långt innan dess hade t. ex. Bertil Boëthius sammanhangen klara för sig. 1917 skrev han sin märkliga bok om människan och naturen i de stora norrlandsskogarna, *Ur de stora skogarnas historia* (se även s. 218).

1928 publicerade Åke Campbell en doktorsavhandling om kulturlandskapet i Skåne. Hans forskningar hade stor betydelse för den verkliga banbrytaren inom området, Mårten Sjöbeck. Dennes skrift *Bondskogar, deras vård och utnyttjande* (1927) innebar ett genombrott för den nya uppfattningen om kulturlandskapet: att praktiskt taget allt land – åtminstone i Syd- och Mellansverige – var eller hade varit indraget i den mänskliga hushållningen och i väsentliga delar fått sin utformning i en växelverkan mellan människa och natur. Sjöbeck utvecklade vidare sina tankegångar bl. a. i *Lövängen och dess betydelse för det sydsvenska bylandskapets uppkomst och utveckling* (1932), i den rad av landskapsböcker, som han sammanställde för SJ:s räkning (1928–50) samt överhuvud taget i ett långt författarskap, som sträckte sig genom nära ett halvsekel.²⁵

Mårten Sjöbeck arbetade i högsta grad tvärvetenskapligt. Hans material utgjordes av arkivalier, intervjuer med gamla människor, egna iakttagelser ute i naturen, litteratur om natur och odling m. m. Han byggde upp en betydande kunskap om de olika växtarter, som förekommer i olika marker (vissa arter trivs t. ex. bara i täckt skog, andra i öppna marker osv.), och eftersom floran har en viss »tröghet», kunde han i efterhand fastslå, om t. ex. en lövdunge tidigare varit ett änge eller om en hage använts som åker. Mårten Sjöbecks slutsatser blev helt revolutionerande. »Han avsåg inte att välta hus. Det var ändå vad han gjorde, om också bara ett skröpligt och fallfärdigt korthus», säger Romell.²⁶ Medan forskarna tidigare sett människan som en mer eller mindre destruktiv faktor i landskapet, framstod hon nu i själva verket som skaparen av det ljusa bondelandskap, som uppfattades som så typiskt svenskt och så för sinnet tilltalande. Det paradoxala var, att människan, som av naturskyddarna ansetts hota den natur, som man allra helst ville skydda – bl. a. ängen – i själva verket hade skapat densamma. Det var t. o. m. – fann man – bonden, som hade berett plats åt blommorna på marken: ett »ursprungligt» naturlandskap är betydligt mer blomfattigt än det differentierade bondelandskapet.

Naturskyddstanken

Svenska Naturskyddsföreningen (SNF), grundad 1909, var ingalunda den första yttringen av naturskyddstanken i vårt land. Redan långt före sekelskif-

tet spred sig en oro för utvecklingen av det svenska landskapet, floran och faunan. Det mesta, som man vid den tiden betecknade som ursprunglig natur, hotades. I Norrland exploaterades malmfälten och de tillsynes oändliga skogarna. Senare exploaterades också de stora älvarna och vattenfallen, som kunde ge vattenkraft och elström. I Syd- och Mellansverige skövades ängarna, som ansågs vara rester av värmetidens urskogar, små refugier insprängda i kulturlandskapet. Träsksjöarna med Tåkern och Hornborgasjön i spetsen hotades respektive drabbades av stora dikningsföretag. Faunan hade under 1800-talet decimerats till följd av den liberala jaktlagstiftning, som infördes på Gustav III:s tid. Många djurarter hotades eller rentav drabbades av utrotning. Älg- och rådjursstammarna hade decimerats till några små, obetydliga populationer. Bävren utrotades i Sverige 1871. Ungefär samtidigt sköts den sista svenska vildrenen. Skarorna av sjöfågel kring kusterna hade blivit fåtaliga. Björn, varg, järv och lo hade drivits allt längre norrut.

En av de första författare, som i Sverige pläderade för naturskydd var den på Gotland numera snarast legendariske »adjunkten, riddaren och intendenten» Per Arvid Säre. I en uppsats i Svenska Jägareförbundets tidskrift 1877²⁷ ger han med starkt känslöengagemang uttryck för tanken, att det borde stiftas en »lag mellan människan och djuren». Han utmålar allt det elände, som människan ställt till med genom sin hänsynslösa rovdrift på naturen. Förhållandet mellan de båda parterna borde regleras bl. a. genom att man inrättade »djurparker» efter förebild från Alperna. Några år senare gav Adolf Erik Nordenskiöld uttryck för liknande åsikter i en artikel kallad »Förslag till inrättande av Riksparker i de nordiska länderna».²⁸ På 1880-talet fredades en del fågelarter på Stora Karlsö av den då grundade »Karlsö Jakt- och Djurskyddsförening» (»Karlsö-klubben»). 1899 bildades vårt lands första egentliga naturskyddsförening, föreningen för skydd av Måkläppens fågelfauna.²⁹

Men allt detta var bara »förpostfäktningar». Det stora genombrottet för naturskyddstanken på riksplanet kom några år in på det nya seklet. 1904 motionerade den liberale riksdagsmannen Karl Starbäck i riksdagen om att Kungl. Maj:t skulle tillsätta en utredning om vilka åtgärder, som borde vidtagas för att bereda ett bättre skydd för naturen i Sverige. Marken var väl förberedd för den nya frågan, därtill bidrog inte minst den tyske naturskyddaren Hugo Conwentz, som just 1904 genomfört en »agitationsresa»³⁰ genom Sverige. Motionen bifölls av riksdagen, vilket ledde till, att en utredning tillsattes, dock först 1907. Dess arbete resulterade i 1909 års naturskyddslag, den första i sitt slag i vårt land.³¹

Enligt naturskyddslagen gavs det två former av skydd: naturminnesmärke

och nationalpark. Uppgiften att närmare granska förslag på nya skyddsobjekt lades på Vetenskapsakademien, som för ändamålet inrättade en särskild Naturskyddskommitté, i vilken f. ö. Carl Fries ingick åren 1943–70.

Årsbarn med den nya naturskyddslagen blev Svenska Naturskyddsföreningen (1909). Bland initiativtagarna märktes Gerard de Geer, Einar Lönnberg, Alfred Gabriel Nathorst, Rutger Sernander och Karl Starbäck.³² Föreningen och de krafter, som låg bakom den, nådde i början betydande framgångar. Samma år, som den bildades – och naturskyddslagen antogs – avsattes en rad nationalparker, bl. a. Abisko, Sarek, Ängsö och Garphyttan. Dalby Söderskog, södra delen av Dalby hage, blev nationalpark 1918. Fredad blev också Vårdsätra löväng, 1912.

Alla dessa fridlysningar genomfördes dock inte utan debatt, inte minst mellan naturskyddarna inbördes. Allra hetast blev striden på 1930-talet om den s. k. Fiby urskog i Uppland, som Rutger Sernander alltsedan 10-talet försökt få fredad enligt naturskyddslagen. Under en mångårig, häftig och ytterst prestigeladdad dispyt mellan Rutger Sernander och Henrik Hesselman – båda ivriga naturskyddare, under en följd av år ordförande resp. vice ordförande i Svenska Naturskyddsföreningen – mobiliserade de båda kombattanterna en rik arsenal av argument och tillhyggen. Trots allt kom dessa att bli ytterst viktiga för vår förståelse för frågan om naturens »ursprunglighet». Sernander ansåg Fibyskogen i det närmaste orörd av människan och därför skyddsvärd. Hesselman ansåg tvärtom. Deras strid kom emellertid inte till något avgörande. Först 1966 avsattes skogen som naturreservat enligt 1964 års naturvårdslag.³³

Av de ovan nämnda områdena var Ängsö, Dalby Söderskog, Vårdsätra löväng och Garphyttan inte några i egentlig mening »naturliga» områden. Tvärtom utgjorde de starkt kulturbetingad mark, som för sitt fortbestånd var helt beroende av hävd (jfr ovan s. 182 f). Fredningen av dem ledde därför till ett resultat rakt motsatt det avsedda: de växte igen och förvanskades.

I diskussionerna kring alla dessa naturskyddsobjekt och i den allmänna debatten om kulturens (odlingens) inverkan på ängena förtätades problemet med naturens »ursprunglighet». Striderna var ofta mycket hårda, men det forskningsarbete de initierade blev mycket betydelsefullt. Genom samarbete mellan natur- och kulturhistorikerna lärde man sig, att också marken har en historia – inte bara i geologiska mått mätt utan även i mänskligt-historiska. Människan framstod inte bara som en destruktiv kraft i naturen utan också som skapare av stora naturvärden. För Carl Fries' författarskap kom allt detta att få en grundläggande betydelse alltifrån 30-talet. Han har också själv spelat en viktig roll inom forskningen kring dessa problem.

Den litterära traditionen

En hörnpelare i Carl Fries' författarskap är den litterära tradition, som han kan inlemmas i. Kännetecknande för denna är en helhetssyn på människan och naturen, en grundfilosofi vari människan är en del av naturen, en faktor, som påverkar och formar naturen men också i högsta grad påverkas och förändras av denna. Till de författare, som i den riktningen haft stor betydelse för Carl Fries hör först och främst Carl von Linné. Dit hör också Verner von Heidenstam och Selma Lagerlöf men också Rutger Sernander och Knut Hagberg, som alla representerar en helhetssyn på naturen, och som alla hade en fast förankring i svensk natur och kultur.

Det har ofta hävdats, att denna tradition, detta intresse för naturen, skulle ha sitt ursprung just hos Linné. Så t. ex. skriver Särnstad och Engström,³⁴ att »han (Linné) har lärt oss svenskar upptäcka vår egen natur, och mycket av det djupt förankrade naturintresset i vårt land får nog föras tillbaka på traditionen från Linné». I samma skrift skriver Arne Schmitz: »Och naturintresse finns sedan gammalt – åtminstone sedan Linnés tid – i Sverige».³⁵ Fogelqvist säger i stort sett detsamma: »I två hundra år har Sveriges naturvänner levat på arvet från Linné.»³⁶

Men någon sådan obruten tradition finns inte. Linné har för vår naturkänsla och för vår bild av Sverige spelat en betydligt mindre roll, än man gärna vill föreställa sig. Framför allt har hans inflytande över vår syn på landskapet kommit mycket sent, liksom det nu så vanliga bruket att citera Linné i svenska naturböcker. Det var först på 30-talet, som Linnés reseberättelser började få den stora betydelse, som vi numera tillmäter dem för förståelsen av och känslan för den svenska naturen. Ännu 1945 skriver Sten Selander,³⁷ att Linné »börjar äntligen att inta sin centrala ställning i svensk bildningshistoria». Och i Carl Fries' – en annan av föregångsmännen – skrifter förekommer inte mer regelbundna hänvisningar till Linné förrän några år in på 40-talet. Det var först på 60-talet, som Linné-citaten blev så vanliga, att det, med viss överdrift sagt, knappt gick att läsa en enda skrift om svensk natur utan att man där blev hänvisad till vad Linné sagt i saken.

Vad vi nu kallar linneansk naturkänsla – en innerlig men samtidigt nykter känsla för naturen, grundad på en helhetssyn och på sakliga och noggranna iakttagelser – fanns på sin höjd hos en del av Linnés lärjungar. Den idémässiga utvecklingen sökte sig andra vägar under slutet av 1700- och början av 1800-talet. Flera av Linnés lärjungar tog – i tidens anda – fasta på en numera oftast bortglömd sida av den linneanska biologin, den utilitistiska, nyttighetsivrande. Så t. ex. kom Lunds och Åbo universitet, där professurerna i ekonomi (med stark botanisk inriktning) besattes av Linné-lär-

jungar, att i sann patriotisk anda bli centra för en ivrig odlarverksamhet, för försök att finna nya nyttiga slag av grödor och nya odlingsformer, till fromma för jordbruk och folkförsörjning.³⁸ Bärare av denna utilistiska tradition blev också Vetenskapsakademien, Patriotiska Sällskapet och, senare, hushållningssällskapen.

Under större delen av 1800-talet tog sig den »linneanska» biologin andra uttryck. Av Linnés mångskiftande intressen koncentrerade man sig på 1800-talet mer på systematiken och anatomin. Även om en linneansk natursyn »levde kvar» hos betydande forskare som Göran Wahlenberg, Carl Adolph Agardh och Elias Fries, sökte sig »naturkänslan» andra vägar. Romantiken och inte Linné färgade den.

Romantiken var ett ideal långt vid sidan om Linnés, även om romantikererna understundom förhärligade den »blide Blomsterkonungen» – som i sig är en fiktion, en skapelse av just samma romantik. Som exempel på den romantiska bilden av Linné kan tjäna ett utdrag ur Herman Säterbergs »Blomsterkonungen» från 1879:³⁹

Konung i forskningens värld, af konungar hyllning han rönt;
Sveriges riddaresal för honom slog upp sina portar.
Icke på krigets blodiga fält sina segrar han vunnit,
Icke med svärd han kom – med ett blygsamt blomster i handen
Trädde han in bland sköldarnas män, i kraft af sitt snille
Och sina lysande dåd i ljusets heliga strider.

Bo Lindwall har skrivit en uppsats om svenskt natur- och landskapsmåleri från 1500-talets s. k. Vädersolstavla i Storkyrkan i Stockholm till Ingegärd Möller 1978.⁴⁰ Här framhåller han, att den »auktoriserade landskapsmålarer» Elias Martin visserligen bildade skola för ett realistiskt landskapsmåleri under 1790-talet. Men under 1800-talets första del, ända fram till mitten av seklet ägnade sig de svenska landskapsmålarna i Sverige antingen åt ett av tysk romantik influerat måleri med föga realism eller också för de utomlands för att måla, också där romantiskt. Inte förrän Marcus Larsson vid mitten av seklet målade sina våldsamt dramatiska landskapsmålningar och Edvard Bergh utförde sina idylliska kohagar, fick vi något, som skulle kunna kallas realism. Senare kom bl. a. Bruno Liljefors, som emellertid först på 1890-talet började intressera sig för landskapet som helhet.

Inte heller inom skönlitteraturen kan man spåra någon obruten tradition ifråga om naturkänslor. I sin kommenterade antologi »Författarnas naturlära» (1973) gör Birger Christoffersson ett raskt hopp från Linné till Strindberg. Denne var förvisso påverkad av Linné. I »En blå bok» (1907) skriver han: »De som ännu våga kalla honom den torre systematikern hava icke funnit

mästaren där han skall sökas; i hans härliga resor, hans tal, brev och vissa avhandlingar.»⁴¹ Men vad hände mellan Linné och Strindberg?

I *STF:s årsskrift* 1935 (f. ö. redigerad av Carl Fries) har Torsten Fogelqvist skrivit »Om svenskt landskap och natursinne» (jfr ovan s. 191). Även han säger visserligen, att i »två hundra år har Sveriges naturvänner levat på arvet från Linné», men lite längre fram i texten påvisar han, att så inte är fallet. Om C. J. L. Almqvist skriver han t. ex. att han hade en »falsk», negativ syn på det svenska landskapet. Han saknade känsla för skogen t. ex. »Han och hans samtid ställde stora anspråk på den vildsköna romantiken.»⁴² Det var den man ville uppleva under det tidiga 1800-talet. Fogelqvist hittar inte heller några andra författare, som har mer realistiska naturskildringar.

»Den vildsköna romantiken», häckar som suckar och näcken i silverbäcken — det var inga linneanska ideal. Och för gemene man bestod den »linneanska» traditionen under 1800-talet väsentligen i, att man lärde sig växter och samlade mer eller mindre märkliga naturalier till skolmuseer och privata samlingar och herbarier.⁴³

Man kan med fog säga, att Linné återupptäcktes kring det senaste sekelskiftet. Först 1889 trycktes det av hans verk, som anses ha de största litterära kvalifikationerna, hans Lapplandsresa (som tidigare tryckts bara i England, 1811). Samma år, 1889, trycktes också för första gången Dala-resan. Åren kring 1907 — 200-årsminnet av Linnés födelse — såg en lång rad skrifter och andra manifestationer kring Linnés minne. Till de mer betydelsefulla hörde den klassiska Linné-biografin, Thore M. Fries' från 1903.

1917 grundades Svenska Linnésällskapet, som naturligtvis har haft avgörande betydelse för återupptäckten av Linné och hans skrifter. I Uppsala var Rutger Sernander en oförtröttlig propagandist för »farbror Linné» och han spred entusiasm till flera generationer av Uppsala-botanister. Först omkring 1930 kom emellertid Linnés reseberättelser, hans nu mest kända och älskade verk, att få sin, som vi anser, största betydelse: som vittnesmål om det gamla bondelandskapets struktur och dynamik, som uttolkare av det »typiskt svenska» kulturlandskapet. Innan dess förstod man inte riktigt vad det var Linné skildrade: det gamla bondelandskap, som just hade slagits sönder under slutet av 1800-talet. Banbrytaren för denna nya »linneanska» bild av odlingslandskapet var Mårten Sjöbeck: »Den som främst klargjorde linjerna i svensk odling är Mårten Sjöbeck» fastslog Carl Fries som själv spelade en avgörande roll i detta sammanhang. Men vägen till den nya Linné-bilden var lång och mödosam. Carl Fries uttryckte saken så: »Vi slog oss tillbaka till Linné!»⁴⁴

Ett tredje betydelsefullt namn i detta sammanhang är Lars-Gunnar Romell, som ofta nämns tillsammans med Mårten Sjöbeck och Carl Fries som banbrytare för den nya, tvärvetenskapliga bilden av det svenska kulturlandskapet.

Betydelsefull för den nya synen på Linné var också Knut Hagberg, som med sin skrift om Linnés personlighet och livsfilosofi (1939) framstår som en av de främsta Linné-tolkarna. Hans Linné-biografi hade mycket stor betydelse för Carl Fries' uppfattning av Linné.⁴⁵

Av största betydelse för den nya bild av Sverige, som höll på att växa fram under början av 1900-talet, var naturligtvis också den skönlitterära nationalromantiken med Verner von Heidenstam och Selma Lagerlöf i spetsen. Det finns här ingen anledning att närmare gå in på sekelskiftets skönlitteratur i allmänhet. Det må räcka med att konstatera, att Heidenstam i sina romaner om Sveriges medeltid givit en nyskapande, fyrdimensionell bild av Sverige, som haft stor betydelse för Carl Fries (jfr nedan s. 199).

I *Heliga Birgittas pilgrimsfärd* (1901), *Folke Filbyter* (1905) och *Bjälboarvet* (1907) »lever en bygd och ett folk . . . Det är den svenska sagan genom tusen år, men närvarande i ett ögonblick, i mark och vatten . . . Det svåraste som finns, det har hans ingivelse fångat: enheten av mark och minnen, djupet av tid i det snabbt förbrinnande. Han har skrivit inifrån det svenska – det är hans egna ord.» Så skriver Carl Fries⁴⁶ i *Hem till jorden*.

Av Selma Lagerlöfs böcker torde *Nils Holgerssons underbara resa* (1906–7) vara den, som haft störst spridning och utövat störst inflytande på vår Sverige-bild. Om detta skriver Carl Fries:⁴⁷ »Här finns det lyckliga förbund mellan natur och bygd som är själva hjärtpunkten i Nils Holgerssons underbara resa, och därmed just den rätta utgångspunkten. Diktarinnan ser detta. Hon går till verket i en tid som är nästan ovetande om den svenska bilden. Det låter som överord, men betänk att Linnés landskapsböcker då ännu ligger halvglömda och väntar på sin rätta berömmelse. Först efter Nils Holgersson kommer deras nya storhetstid och en hel litterär epok, som innefattar skildringar i ord och bild av vårt land. För oss alla som hör ihop med den epoken är det självklart att erkänna ett sådant ledarskap.»

Vidare skriver Carl Fries: »Här finns i boken ett dramatiskt förlopp . . . ett snillrikt drag . . . – detta att bilden av Sverige inte ligger ovanpå och tynger utan lyftes upp och lyser fram i varje sagans flätning. Nils Holgersson är ingen svensk geografi i flygbilder, det är en sagokrans lagd över Sverige. Det är detta som har gjort den läst och älskad över en hel värld.»

Fotobildboken

Carl Fries arbetade i alla sina böcker med undantag för *Hem till jorden* (1977) med både text och bild, företrädesvis sina egna fotografier. Han räknas till fotobildbokens stora föregångsmän, detta dels av egen kraft, dels av det fruktbärande samarbetet med Anders Billow från slutet av 20-talet.

Fotobildböcker definieras av Kurt Bergengren⁴⁸ som böcker, där text och bilder (foton) samverkar till en *enhet*, alltså inte böcker, där texten bara illustreras med foton. Bergengren nämner August Strindberg som en av de absolut första i vårt land, som upptäckte de möjligheter, som fototekniken kunde erbjuda, när det gällde illustrationer i böcker. Strindberg började arbeta med problemet redan under 1880-talet, kort efter det att autotypin, tekniken att utan konstnärlig omritning trycka fotografier, uppfunnits 1882. Strindbergs framsynta idéer, som låg åtskilliga år före sin tid, blev dock aldrig omsatta i praktiken.⁴⁹ Fotografisk dokumentation sattes, enligt Bergengren i system redan tidigt av Artur Hazelius. 1893 utlyste STF sin första fotopristävlan, där naturen, landskapet, blev motiv för turistföreningens amatörfotografer.

De första egentliga fotobildböckerna i vårt land kom dock först på 1910-talet med Paul Rosenius' *Min jakt med kameran* och Bengt Bergs *Måseskär*, tryckta samma år, 1912. Båda författarnas böcker och bilder kom att bli viktiga inspirationskällor för Carl Fries. I sin vidare framställning framhåller Bergengren den stora betydelse, som Anders Billow kom att få som nydanare av den svenska bokkonsten i allmänhet och fotobildboken isynnerhet. Efter en personlig utveckling, som Bergengren kort redogör för, kom Billow att 1930 göra »revolution i svensk illustrationstypografi».⁵⁰ Att han gjorde detta tillsammans med Carl Fries var ett för dem båda lyckligt sammanträffande. Det skedde med *I svenska marker* (jfr nedan s. 220).

Fotobildboken genomgick under de närmaste decennierna en utveckling, som Bergengren redogör för. När det gäller naturfotoböcker framhåller han, att just *I svenska marker* fick en betydelse, som står sig i historiens ljus. Appropå de många naturbildböckerna, som kom ut på 50-talet säger Bergengren: »Men fotobildbokens typografiska form gick i huvudsak fram på vältrampade stigar som ledde från Billow och Fries.»⁵¹

Tilläggas kan att fotobildboken de senaste åren rent tekniskt undergått en kraftig utveckling, främst beträffande fototeknik och typografi. Bildernas skönhet i flerfärgstryck på blankt papper ger böcker med ytterligt stora skönhetsvärden. Som bäst har dock fotobildböckerna oftast blivit, då de är produkter av två personer, en författare och en fotograf. Gunnar Brusewitz torde inta en särställning med sina ord och målningar, men annars har Carl

Fries fortfarande efter ett halvt sekel få jämbördiga konkurrenter, som ensamma kunnat producera lika högklassiga verk i både ord och bild.

Carl Fries' fotokonst torde ha spelat stor roll för många andra naturfotografer. Så t. ex. skriver Rune Bollvik: »Just så drömde man om att själv återge ett landskap . . .»⁵² Och Sune Jonsson, en av våra mest välrenommerade landskapsfotografer skriver om den »fascination», som Carl Fries utövar som fotograf.⁵³ Karlsten utnämner honom till »en av Sveriges genom tiderna mest ansedda naturfotografer».⁵⁴

Människor och miljöer i Carl Fries' liv

Barn- och ungdom 1895–1914

Carl Fries föddes den 7 november 1895 i Skedvi socken i Östergötland. Han tillhörde den s. k. skånesläkten Fries, inte den berömda botanistsläkten med samma namn. Fadern, Joël Fries, var vid Carls födelse brukspräst på Rejmyre glasbruk. Redan efter ett par år flyttade emellertid familjen till Kärna och därefter till Ring i Örtomta, båda orterna i Östergötland. Men »pastoratskärran»⁵⁵ blev inte heller där stående mer än ett par år. 1902 flyttade man till Risinge intill Finspång och 1908 till Knutingarp i Säby socken strax utanför Tranås. 1912, då Carl alltså fyllde 17 år, flyttade man ånyo, denna gång till Hov intill Tåkern i Östergötland, där fadern blev kyrkoherde.

I *Hem till jorden* har Carl Fries själv berättat om sin barndom och ungdom, och det finns här ingen anledning att i detalj gå in på ämnet. Under en följd av år brukade fadern själv sin prästgård, som präster gjort i århundraden, och Carl fick såsom äldste son hjälpa till i gårdens vardagssysslor. Den direkta upplevelsen av det svenska bondelandskapet – som ännu vid sekelskiftet på många håll hade kvar mycket av de urgamla drag, som går tillbaka ända till tidig järnålder – avsatte grundläggande spår i författarens kunskaper och intresseinriktning. Livet igenom kände han ett andligt släktskap med jordbrukare och jordbruk. Långt senare skriver han t. ex. ». . . där fick vi i näsan en vittring, svag men omisskännlig, av kreatur och kodynga. Det gav lust och hemkänsla.»⁵⁶

Om betydelsen av barn- och ungdomens upplevelser vittnar också hans karaktäristik av hela sitt liv: det blev en resa i minnet hem till barndomens odlingslandskap och natur, till ett kärt »minneslandskap».⁵⁷ Ett av de viktigaste målen för hans författarskap var att berätta om det gamla bondeland-

skapet, som nu är försvunnet, men som tidigare inte bara givit svenska folket dess bärgning utan även i så hög grad format hela dess kultur och syn på tillvaron.

Carl Fries' uppväxttid synes lycklig och ljus. De ideliga flyttningarna gav rika erfarenheter från skiftande miljöer: »När jag tänker tillbaka på de tidiga åren, tycker jag, att komministerfamiljens många flyttningar har samlat ett rikt arv för livet. Ring i Örtomta var lekens fasta och mycket innehållsrika lilla värld. Risinge var de första skolårens lantliga gemenskap, med skuggor över idyllen, pustar av isig fattigdom kring den ombonade lilla komministergården, där visserligen ingenting fattades för den som ingenting visste om överflöd och lyx. Säby socken med Knutingarp gav delaktighet i en bygd och i arbetet på marken. Hov i folkungarnas landskap med Bjälbo och Vadstena gav oss en hemort i svensk historia.»⁵⁸

Men Carl Fries lärde sig också tidigt upptäcka det som vi vanligen kallar natur, de vilda djuren och växterna. Fadern var intresserad av jakt men också av naturen i allmänhet. »Naturkänslan har jag framför allt fått från min far», säger Carl Fries i en intervju.⁵⁹

Mycket stor betydelse för den unge Carl Fries hade också rektorn i Tranås' högre folkskola, Isak Malm – »den oförgätlige Isak Malm som själv var lyckligt besatt av de rara växternas trolldom».⁶⁰ Om honom säger Carl Fries många vackra ord. Han var en »sann linnean», en kunnig botanist, som förmådde levandegöra naturen för sina elever. Hans biologiundervisning framfördes inte bara vid kateder och herbarium utan också i stor utsträckning ute i naturen. Han tycks ha representerat det bästa i den då förhärskande linnétraditionen, den som hyllade den »blide Blomsterkonungen», och som i hans efterföljd studerade blommorna på marken. ». . . rektor Malm, rask i benen som vi, ung i hågen nästan som vi, en lärare som kunde den svåra konsten att förena allvar och löje, stränghet med en äkta kamratlighet . . . Ännu långt efter hans död lever han i lyckligt minne hos alla dem som var med i dessa år kring 1910.»⁶¹ »Långt mer än vi dagligen betänker behärskas vi av grundtonen i vår läggning och av de människor i vårt liv som har funnit den tonen och låtit den ljuda. Tack, rektor Malm.»⁶²

Åren med Isak Malm satte fokus främst på växterna men även på naturen som helhet. Sedan familjen 1912 flyttat till Hov vid Tåkern fångades Carl Fries' uppmärksamhet snabbt in av fågelfaunan i den rika sjön med de oändliga vassarna. Tåkern var redan då känd som en klenod bland fågel-sjöar. På 1840-talet sänktes dess yta i samband med stora dikningsföretag. Effekterna blev genomgripande. Sänkningen var den egentliga orsaken till att sjön blev så lämplig som miljö för ett synnerligen rikt fågelliv: genom

vattenytans sänkning åldrades sjön i ett slag flera sekler, vassarna fick helt andra möjligheter att kolonisera bottnarna och sjön växte delvis igen.

Om Tåkern skrev W. A. Engholm 1897 en liten uppsats kallad *Om fågellifvet i sjön Tåkern*, i vilken författaren gjorde en inventering av fågelfaunan. 79 arter presenteras i denna första skrift. Fem år senare, 1902, kom en fortsättning, *Om fågellifvet i och omkring sjön Tåkern* med ett appendix, *Om sjön Tåkerns jägbara foglar och jagt*. Skriften avhandlar kortfattat ytterligare 57 arter.

Att dessa Engholms skrifter skulle ha nått någon större läsekrets förefaller mindre troligt, men Carl Fries har uppgivit att han läste dem tidigt, troligen före 1915.⁶³

Stor spridning och uppmärksamhet rön-te däremot Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa* (1906–7), där det finns ett särskilt avsnitt om Tåkern, dess vassar och fåglar. Här berättas hur pojken på ett mirakulöst sätt hjälper till att rädda sjön undan en av de många planerade sänkningar-na. 1913, året efter det familjen Fries flyttat till Hov vid Tåkerns strand, gav Bengt Berg ut sin berömda bok *Tåkern*, ett pionjärbete ifråga om natur-skildring och naturfoto (jfr ovan s. 195). Boken är dock mindre en skildring av tåkernlandskapet. Mycket fina är däremot de etologiska iakttagelserna, gjorda långt innan etologin ens var påtänkt som vetenskap. Carl Fries' egna fågelskildringar går i början i ungefär samma stil som Bengt Bergs. Dennes bok inspirerade också Carl Fries i hans naturfotografering, som han börjat med redan 1911.⁶⁴ Större delen av den sida av Tåkern, som vetter mot Hov ägdes vid denna tid av Hovgården, vars ägarinna hette Anna von Reedtz. Om av naturskyddsintresse eller av egocentricitet är ovisst, men hon förbjöd alla underlydande och t. o. m. sina arrendatorer att vistas ute på sjön. Gårdens båtar hölls inlåsta. Sedan hon fått ögonen på den unge Carl Fries och hans ivriga studier av tåkernnaturen hände emellertid det otroliga, att hon gav honom privilegiet att inte bara få vistas ute på sjön. Han fick även jakträtt och dessutom en båt i present. »Min egen båt i Tåkern!» utropar Carl Fries med entusiasm.⁶⁵ Det var en nytillverkad flatbottnad eka av den typ, som är så vanlig just i grunda sjöar: »ny och uråldrig på samma gång, den rätta farkosten i träsk och dy».

Tåkern hör till de motiv, som Carl Fries helst skildrar, då han vid mitten av 10-talet börjar sin bana som skribent. Sjön var emellertid riksbekant inte bara genom de litterära vittnesmålen om den. I början av 10-talet var en ny sänkning aktuell. Då hade naturskyddet i Sverige emellertid hunnit organi-sera sig (jfr ovan s. 190), och 1911 startade man en »5-öresinsamling» – en riksinsamling bland Sveriges barn – till förmån för sjöns bevarande. Dik-

ningen stoppades den gången, bl. a. efter personligt ingripande från drottning Viktoria.⁶⁶ Selma Lagerlöfs hjärteknipande ord om Tåkern i *Nils Holgersson* hade männe också sin del i ärendets utgång.

Även det intill Tåkern liggande Omberg fångade den unge biologens intresse. Han har senare i många skrifter berättat om den stora betydelse, som berget hade – och kanske fortfarande har – i slättbornas föreställningsvärld. Myten om drottning Omma, som såg sju ekskogar växa upp och sju ekskogar vissna ner på Omberg, levde fortfarande i folkmun. Carl Fries har berättat om hur han fick del av sådan muntlig tradition bl. a. från bonden Lars Aurell, som brukade granngården – »en gammal bonde med just det sinne som kan lyssna till mark och träd. Det fanns en tystnad på den tiden före bilarnas och radions epok – en innehållsrik tystnad som var historiens luft. Ur den tystnaden hämtade Lars Aurell sin kunskap och ur den berättade han för mig.»⁶⁷

Ombergs flora hör också till Carl Fries' tidiga motiv i tidningsartiklarna. Möjligen fick han en tidig direkt erfarenhet av florans dynamik och förändringar från tid till annan genom de jämförelser, som han kunde göra mellan Kindbergs beskrivning av ombergsfloran (1866–1901) och den flora, som han själv kunde iaktta omkring 1915.

Men det var inte bara naturen, som intresserade på Omberg. På bergets sluttning ligger ruinerna av Alvastra kloster. Carl Fries upplevde på nära håll de omfattande arkeologiska utgrävningar, som vid denna tid företogs under ledning av Otto Frödin. »Det var Alvastra som öppnade den svenska historien . . . Alvastra blev min första nationella upplevelse. Historien i landskapet, den fjärde dimension som besjälar mark och mull – hur ska jag kunna ge ett begrepp om Alvastra år 1913, den markens och minnenas oskuld som ännu rådde på denna ort under berget.»⁶⁸

Men Omberg och Tåkern bjöd på mer. »På östra stranden av Vättern ligger Omberg, öster om Omberg ligger Dags mosse, öster om Dags mosse ligger sjön Tåkern. Runt omkring Tåkern utbreder sig den stora, jämna Östgötaslätten» skrev Selma Lagerlöf i *Nils Holgersson*. Dags mosse är i biologkretsar känd som en fin fågellokal, men den är också känd för sin stenåldersboplat, som också den utgrävdes, då Carl Fries bodde i Hov. Vad som framkom vid dessa båda utgrävningar gav en högst konkret undervisning i svensk historia. Sverker den gamle och folkungarna blev familjära begrepp, och det behövdes förmodligen inte särskilt mycket fantasi för att man skulle kunna se framför sig personerna i Heidenstams medeltidsromaner *Heliga Birgittas pilgrimsfärd* (1901), *Folke Filbyter* (1905) och *Bjälboarvet* (1907).

Heidenstam blev en personlig bekantskap för Carl Fries, sedan han introducerats hos den beundrade författaren av sin faster Anna Fries, född Bjerkander, gift med Carls farbror Elias. Hon var bosatt i Amerika och hade till engelska översatt en del av Heidenstams böcker. Heidenstam bodde då på Naddö och sågs ofta på utflykt i bygden. Carl Fries: »Ung sommar lyser och doftar kring de minnen jag bevarar av vår store granne och hans gård.»⁶⁹ Heidenstam stod vid denna tid på höjden av sin popularitet. Nationalromantiken blomrade i skuggan av första världskriget, och Heidenstam hade som den främste representanten för de nationalromantiska författarna skaffat sig rangen av »nationalskald». Den första bok av Heidenstam, som Carl Fries kom i kontakt med, blev emellertid författarens sista, *Nya dikter* (1915).⁷⁰

Naturligtvis hade även Carl Fries' ovan nämnda kontakt med den lokala traditionen och med de arkeologiska utgrävningarna betydelse för hans uppfattning av östgötalandskapet, men Heidenstam har otvetydigt haft mycket stort inflytande. Det framgår av det rika perspektiv i tid och rum, som han redan tidigt lade just på detta landskap. Det dröjde ännu många år, innan han kunde frammana motsvarande synsätt på andra landskap. »Så lever en bygd och ett folk i hans mannaålders verk — . . . Det är den svenska sagan genom tusen år, men närvarande i ett ögonblick, i mark och vatten . . . Det svåraste som finns, det har hans ingivelse fångat: enheten av mark och minnen, djupet av tid i det snabbt förbrinnande. Han har skrivit inifrån det svenska — det är hans egna ord.» Detta säger Carl Fries om Verner von Heidenstam, men just detta — »enheten av mark och minnen» — är ju vad större delen av hans eget författarskap handlar om. Till historien om de båda författarna hör slutligen, att Carl Fries 1965 belönades med Övralidspriset, varvid han höll ett tal: »På Övralid. Tal på Verner von Heidenstams födelsedag den 6 juli 1965.»⁷¹ Här sammanfattar Carl Fries sin tacksamhetskuld till Heidenstam.

I sina minnesanteckningar i *Hem till jorden* har Carl Fries med tystnad gått förbi gymnasieåren i Linköping, något som står i bjärt kontrast till de många vackra orden om skolgången i Tranås. Med visst eftertryck påpekade han under ett av våra samtal att han under sina studier i Uppsala hade den bestämda inriktningen att han inte skulle bli lärare. Man skulle kunna misstänka dåliga erfarenheter, men så var inte fallet. I ett brev⁷² skriver han: »Att jag inte ville bli lärare berodde helt enkelt på att jag under gymnasieåren i Linköping i någon mån begrep hur vanskligt det yrket är. Själv hade jag bara goda erfarenheter av mina lärare. Särskild glädje hade jag av den fine klassikern Bernard Risberg . . .» Carl Fries gick på latinlinjen, varige-

nom den antika världen öppnade sig för honom. Långt senare, från och med 1940-talet, skulle han ju med så stor framgång återvända till studiet av denna. »Ovidius och Horatius hade i L I och L II tänt min håg för den klassiska världen. Xenofon ledde mig vidare på antikens vägar. Man kunde vara naturvetare *och* humanist, det förstod jag tidigt.» Denna tidiga insikt är central i Carl Fries' liv och verk.

Ekonomutbildning 1914–15

Carl Fries tog studenten 1914. Han var då »uppfylld av naturstudium», men bestämde sig trots allt för att låta naturstudierna bli en hobby och att skaffa sig ett yrke med säkra utkomstmöjligheter.⁷³ Hans blickar föll då på Handelshögskolan i Stockholm, grundad 1909. Här påbörjade han sina studier höstterminen 1914. De varade tre terminer och kom att få avgörande betydelse för framtiden. Bland lärarna där märktes Eli F. Heckscher, Sten de Geer och Gunnar Andersson.

Viktigast för Carl Fries' framtid blev Gunnar Andersson (1865–1928). Denne var botanist och geograf, professor i ekonomisk geografi vid Handelshögskolan 1909–1928. Han var också en av »herrarna på Turistföreningen»,⁷⁴ sekreterare 1901–07, vice ordförande 1919–26 och ordförande från 1926 till sin död 1928.

Gunnar Andersson var en mångsidig forskare som på 90-talet »slagit igenom» i vetenskapliga sammanhang med en skrift om »Svenska växtvärldens historia». Han nämns som en av banbrytarna inom den forskning, som sysslar med den nordiska vegetationens invandningshistoria och skiftande öden efter istiden. Rutger Sernander kallar honom vid sekelskiftet »vår främste torvmossespecialist».

Men Gunnar Andersson var inte bara botanist. Några år in på det nya seklet kom han allt mer att ägna sig åt geografiska frågor. Han hade, som Carl Fries sade,⁷⁵ »drag av humangeograf», dvs. han knöt samman människan, hennes utkomstmöjligheter och naturresurserna – just den treenighet, som Carl Fries själv i så hög grad intresserade sig för. Enligt Sverker Sörlin var Gunnar Andersson i själva verket »den ekonomiska geografins företrädare framför andra i Sverige». Han tillträdde sin professur i »ekonomisk geografi med råproduktlära» på Handelshögskolan samma år som denna grundades, 1909. Han framstår som något av en motsats till Rutger Sernander i sin syn på människan och naturen. Denne var en utpräglad naturskyddsmän, som i de flesta former av mänsklig exploatering såg ett hot mot vad han betraktade som »natur». Gunnar Andersson däremot såg en »ratio-

nell» exploatering av t. ex. skogen som en grundförutsättning för mänskligt materiellt och andligt framåtskridande.⁷⁶

»Gunnar Andersson upptäckte snabbt min naturell, men han sa ingenting förrän långt senare» – då Carl Fries anställdes på STF 1925. Förhållandet mellan dem båda var dessförinnan rent formellt. De enda personliga mötena var några deltentamina.⁷⁷

Sommaren 1915 valde emellertid Gunnar Andersson ut Carl Fries bland ett 20-tal studenter, som fick åka med på en studieresa till Norrland – Carl Fries' första norrlandsresa. Ändamålet med resan var bl. a. att studera skogsbruk och gruvhantering. Bispgårdens skogsskola i Jämtland besöktes liksom gruvorna i de lappländska malmfälten.⁷⁸ Man gjorde också en resa med malmbanan till Atlanten. Därefter avslutades studieresan i Abisko, på STF:s fjällstation.

Carl Fries kände sig på denna resa »som när kycklingen kommer ut ur ägget»⁷⁹ – en ny värld öppnade sig för honom. Inte bara detta, att han för första gången upplevde Norrland med dess fjällvärld. Han fick också en ny syn på samhället och näringslivet. Möjligen kan man senare spåra inflytelser från terminerna på Handelshögskolan och från denna studieresa i Carl Fries' gärning som redaktör för STF:s årsskrifter 1929–38. Där intar näringslivet och kulturgeografin en mer framskjuten ställning än vad de beretts av årsskrifternas redaktörer både före och efter Carl Fries (jfr nedan s. 207 ff).

I Abisko stannade han kvar en tid. Där knöt han ännu en värdefull kontakt, med Paul Rosenius.⁸⁰ Denne var egentligen läkare från Malmö men skrev på fritiden en rad naturböcker, främst om fåglar, som han illustrerade med egna foton (jfr ovan s. 195). Carl Fries och Paul Rosenius exkurrerade tillsammans i abiskotrakten, och därefter brevväxlade de båda till Rosenius' död 1957. En del av uppgifterna i Rosenius' magnum opus *Sveriges fåglar och fågelbon* (Del 1–4, Lund 1913–49) kommer från Carl Fries, bl. a. gäller det kärnhökarna i Tåkern. Carl Fries hade då själv sedan några år – från 1911 – sysslat med foto.

Samma år, 1915, började Carl Fries föra dagbok över sina iakttagelser i naturen, något som fortgick nästan ända fram till hans död.

»Uppsala trädgård» 1916–25

Efter tre terminer avbröt Carl Fries – på inrådan av Gunnar Andersson – studierna vid Handelshögskolan för att istället studera naturvetenskapliga ämnen vid Uppsala universitet, i första hand geografi, senare zoologi och botanik.⁸¹ Till Uppsala flyttade han vårterminen 1916. Det blev en »härlig

termin» säger Carl Fries med eftertryck.⁸² »Mitt under första världskriget kom vi, en ungdomlig flock, till Uppsala, fulla av iver, lyckliga att få, som det heter i ingressen till Linnés *Iter Lapponicum*, genomleta alla tre naturens riken.»⁸³ »I Uppsala . . . fick jag till livs kontentan av den istidsforskning som inspirerade och eldade en hel generation av geologer under halvseklet kring år 1900.»⁸⁴

Lärare i fysisk geografi blev professor Axel Hamberg (1863-1933), en »rak natur, kärv, ibland naiv».⁸⁵ Av honom tog Carl Fries djupa intryck: »Med Axel Hamberg mötte oss ett mörkare och tyngre ingenium. Hans vetenskap, den fysiska geografin, låg centralt i mitt eget studium; genom livet bevarar jag i tacksamt minne hans undervisning, djupast kanske en moralisk kvalitet, en hängivenhet som genom svår fysisk ohälsa höll hans ljus brinnande.»⁸⁶

Hamberg var en ovanligt mångsidig forskare: »geograf, mineralog, geolog, hydrograf, meteorolog och fysiker» enligt Nils Ekholm.⁸⁷ Han var också en framstående apparatkonstruktör. I början av sin akademiska bana ägnade han sig huvudsakligen åt mineralogin. Enligt Aminoff⁸⁸ var han »i själva verket en av de allra skickligaste mineralanalytiker vi haft». Enligt samme författare övergick han från omkring 1894 till geografiska och geofysiska problem.

1883 deltog han i Nordenskiölds grönländsexpedition och 1892 fick han Vega-stipendiet för att föra en resa till Norra ishavet. 1898 reste han med Nathorst till Spetsbergen och Kung Karls land som »hydrolog, topograf, fysiker och biträdande geolog», en synnerligen nyttig expeditionsmedlem, tycks det (jfr ovan s. 186).

1895 gjorde Axel Hamberg sin första resa till Sarek, som han därefter besökte varje år t. o. m. 1931 med undantag för 1898, då han var på Spetsbergen, och 1917, då han låg på sanatorium för sin tuberkulos.⁸⁹

»Som ledare vid expeditioner i fjällen var Hamberg ovanligt angenäm. Mest beundrade man hans stora uthållighet och aldrig störda lugn . . . Med jämna fjällsteg går färden med väl avvägda raster. Samtalet är oftast och helst humoristiskt färgat, Hamberg älskade ordlekar och ett glatt, hurtigt lynne . . . Han fodrade absolut plikttrohet, ett genomförande av det program, han fastslagit.»⁹⁰ Här ligger förklaringen till Carl Fries' ovan nämnda karaktäristik.

Att Hamberg förmådde utföra dessa fjällexpeditioner är anmärkningsvärt. Han gjorde dem, trots att han var angripen av tuberkulos och tidvis fick vistas på sanatorium. Men programmet skulle genomföras! Det berättas t. o. m. att han under sitt arbete i Sarek hade tre bärare, av vilka en -

1921 års fjällturist vid kaffeelden. Carl Fries med bärarna Kalle och Johan i Norrbottensfjällen. Foto hos fru Ulla Fries.

omväxlande - ständigt fick ligga kvar i baslägret och vila upp sig, medan de två andra följde Hamberg bäst de kunde ute på fjället.⁹¹ Axel Hamberg hade som naturvetare förvisso en ovanlig bredd. Men inte nog med det. »Han ägde en ovanligt stor intressesfär . . . Mindre känt torde det vara, att det sträckte sig ut över litteraturen så långt, att han i sin ungdom t. o. m. översatte Heine.»⁹²

I Hamberg fanns alltså ett föredöme både i arbetsmoral och i tvärvetenskapligt tänkande. Hans undervisning fängslade Carl Fries till den grad, att han började umgås med planer på licentiatstudier i fysisk geografi. Han blev särskilt intresserad av de stora deltabildningarna i Lappland. Hamberg hade givit honom sin doktorsavhandling — *Geologiska och fysisk-geografiska undersökningar i Sarekffjällen* (1901) — vilken gav mersmak. Hamberg förmanade dock och sade, att licentianden in spe fick hålla sig borta från Rapadeltat: ». . . det vill jag ha för mig själv!»⁹³ Något licentiatarbete blev det dock inte för Carl Fries. När han var färdig med sin fil. mag. 1925, fängades han åter upp av Gunnar Andersson och STF.

1916–17 gjorde Carl Fries sin militärtjänstgöring. Därefter återvände han till Uppsala för att ägna sig åt biologiska studier. »Uppsala kring 1920 var

hungerår, nödår i fysiskt avseende — och mer än på ett sätt. Men det var andligen lyckliga år. Min lärotid i Uppsala trädgård har stannat i minnet med sin egen färg — sol genom ungt lövverk.»⁹⁴ Bland hans lärare under dessa år blev det främst Rutger Sernander och Nils von Hofsten, som kom att påverka hans fortsatta utveckling. Framför allt Rutger Sernander (1866–1944) var en herre, som det rörde sig omkring. Han var medelpunkten i den omfattande uppsaliensiska forskning, som sysslade med kartläggning av florans invandringshistoria och utveckling i Norden efter istiden. »Allt grupperades kring vegetationens och florans invandringshistoria» säger Carl Fries om naturforskningen i Uppsala på 1910-talet. Men även intresset för Linné blommade under denna tid i Uppsala. »Den som gav liv åt Linné-gestalten var Rutger Sernander» säger Carl Fries.⁹⁵ Sernander var ju en av de drivande krafterna bakom Svenska Linnésällskapet, som grundades 1917.

Då Sernander på många sätt kom att få ett mycket djupgående inflytande på Carl Fries' liv och arbete, har det här intresse att titta närmare på Sernanders gärning som forskare, naturskyddsman och kulturpersonlighet. Han var född i Närke och kom vid 19 års ålder till Uppsala, där han 1894 disputerade på sin avhandling *Studier öfver den gotländska vegetationens utvecklingshistoria*. Året därpå blev han docent i växtgeografi, 1899 docent i botanik, 1906 e. o. professor i växtbiologi och från 1908 och till pensionen 1931 professor i samma ämne. Hans utbildning och arbete hade stor bredd och även i honom fann man ett föredöme i tvärvetenskaplighet. Han var »botanist, kvartärgeolog, arkeolog, naturskyddsman».⁹⁶ »I nära sextio år var Rutger Sernander en av Uppsalas förgrundsgestalter, under femtio år en av de dominerande» säger Lennart von Post.⁹⁷ Den bild man får av Rutger Sernander är — även om man försöker skala bort alla de många superlativer, som nekrologer av hävd ska innehålla — bilden av en mycket stark personlighet, en man som fångslade sin omgivning inte bara i kraft av sina stora och breda kunskaper utan också i kraft av sitt väsen. Hans lärjungar och arbetskamrater var också hans personliga vänner. De flesta, som skrivit om honom betecknar honom som »min lärare och vän». Även när man talade med Carl Fries under hans sista år, dröjde det inte länge förrän han — ännu 50–60 år efter sin tid hos Sernander i Uppsala — hänvisade till vad hans »gamle lärare och vän Rutger Sernander» sagt i det ena eller andra sammanhanget.⁹⁸

Botaniken, främst växtbiologin med studier över växternas invandringshistoria i Norden och deras spridningsvägar, var hans huvudsakliga arbetsområden, men några gränser för verksamheten tycks inte ha funnits, därom är alla bedömare ense. Hans intressen sträckte sig också över person- och

lärdomshistorien, över arkeologin och mycket annat. »Det låg något av Rudbeckiansk bredd – och pompa! – men kanske ännu mer av Linnéansk id och innerlighet över Rutger Sernanders forskargärning», säger Lennart von Post.⁹⁹ Men det var inte bara hans breda intressen och stora kunskaper, som fängslade hans lärjungar och arbetskamrater, och som gav honom hans stora auktoritet: ». . . intensiteten i Rutger Sernanders vetenskapliga gärning hade djupare grund. Den bottnade i kärlek. Naturen var aldrig för Sernander enbart ett forskningsstoff. Det var ett levande liv, som han älskade med sin eldsjåls hela styrka. Intet av vad Sernander gjort och verkat har varit yrkesutövning. All hans gärning var ett heligt och bjudande kall, som han skänkte vad det krävde av honom, nämligen hela sin människa, alltifrån hjärterötterna och ända till varje cell i sin hjärna.»¹⁰⁰

Sernander var en föreningsmänniska av rang. Han var ledamot av ett otal vetenskapliga akademier, samfund och föreningar. Alltifrån sin första tid i Uppsala var han verksam inom Studentföreningen Verdandi, där han också var ordförande ett par år i början av 90-talet. 1909 var han en av grundarna av Svenska Naturskyddsföreningen, SNF, dess vice ordförande 1909–17, ordförande 1917–30. 1909 var han ordförande i Geologiska föreningen i Stockholm och 1915–31 ordförande i Sveriges botaniska förening. När Svenska Linnésällskapet instiftades 1917 var Rutger Sernander en av de drivande krafterna. Han var sällskapets vice ordförande från 1919 och fram till sin död. Från 1928 var han inspektor för Linnéanska stiftelsen på Hammarby. Hans intressen för historia och arkeologi manifesterades bl. a. i att han 1924–44 var styrelseledamot i Uppsala fornminnesförening. Under en följd av år var han styrelseledamot i Upsala Nya Tidning och 1929–38 medlem av Stockholms skönhetsråd. Till allt detta kom att han samtidigt var inspektor för inte mindre än två studentnationer i Uppsala: Södermanland-Närkes och Gotlands.

I de långdragna diskussionerna kring vad som kunde betraktas som »ursprunglig natur» (jfr ovan s. 206) framstår Sernander efteråt som något av en förlorare. Båda de stora striderna om Fiby urskog och om Lina myr på Gotland »förlorade» han. Studerar man honom utifrån striden om Fiby urskog, framstår han som en konservativ forskare, en akademiker utan insikter i bondelandskapets/kulturlandskapets dynamik. Ordet »botanism», som täcker den »akademiska» inställning till kulturlandskapet, som Rutger Sernander menats företräda, uttalas oftast med överlägsenhet. Romell talar om botanismen som »ett skröpligt och fallfärdigt korthus».¹⁰¹

Men studerar man Sernander från hans lärjungars och vänners utgångspunkt, framstår han som en otroligt fascinerande forskare och människa:

evigt ung, förutsättningslös, ständigt beredd att pröva nya vägar. Intrycket kvarstår även om man skalar bort minnesteckningarnas superlativer och om man dömer honom efter hans egna skrifter. Carl Fries bekräftade denna senare bild med eftertryck.¹⁰²

Även Nils von Hofsten (1881–1967) var en naturvetare med intressen långt utanför naturvetenskapernas luddiga rāmärken, en man, som inte heller kände gränser alltför besvärande. Om honom säger Carl Fries: »Med Nils von Hofsten gavs åt oss studenter det föredöme som är linnéanskt i väsentlig mening, den förening av humanistisk och naturhistorisk ambition, om vilken kan sägas de sköna orden att stolthet och ödmjukhet ger sanning åt varandra.»¹⁰³

Carl Fries' ord om Nils Hofstens linneanska bredd bekräftas av dennes personhistoria.¹⁰⁴ Han föddes 1881, blev docent i zoologi i Uppsala 1907. Året därpå deltog han i den svenska Spetsbergsexpeditionen, med vars zoologiska material han därefter blev sysselsatt i flera år.¹⁰⁵ Parallellt med detta var han inne på helt andra biologiska problem. 1916 skrev han en bok om biogeografi och samma år en lärobok i genetik. 1921, när han blev professor i jämförande anatomi, publicerade han en skrift om »Ärftlighetsproblemet i Frödings diktning». Den blev den första i en rad av skrifter om biologiska aspekter på historiska och litteraturhistoriska problem. Hans dragning åt humaniora manifesterades också sedermera i att han blev ordförande i Lärdomshistoriska Samfundet (1935), inspektor för Linnés Hammarby (1944, efter Sernander) samt 1948 ordförande i vårt sällskap.

Till bilden av Nils von Hofsten hör, att han med sina föreläsningar i genetik inspirerade Carl Fries att läsa vidare i ämnet, dock i Lund, eftersom man vid denna tid inte kunde tentera genetik i Uppsala.¹⁰⁶

Sommaren 1923, sedan han tagit ut en fil. kand.-examen i Uppsala och sedan han tillbringat våren i Italien, flyttade således Carl Fries till Lund för att där studera genetik hos den välkände genetikern, växt- och djurförädlaren Herman Nilsson-Ehle. Denne var sedan 1915 innehavare av en personlig professur i genetik men var också knuten till Sveriges utsädesförening i Svalöv. Carl Fries har uppgivit att han vid denna tid kunde tänka sig en framtid som växt- eller djurförädlare. Han hade också vissa planer på att bli folkhögskolelärare, för vilken en fil. mag.-examen kunde komma väl till pass. Han tog också ut en sådan efter två betyg i genetik och drygt 1½ år i Lund.¹⁰⁷

Redaktör på Svenska Turistföreningen 1925–37

Varken planerna på växt- och djurförädling eller på folkhögskoleundervisning kom dock att realiseras. Några dagar efter det Carl Fries tagit ut sin

Rävjakt med kamera, Södra Vi i Småland, 1930-talet. Lägg märke till den stora kamera, som Carl Fries bär och till den ännu större spegelreflexkamera, som »assistenten», fru Ulla Fries har i sin högra hand. Foto hos fru Ulla Fries.

magisterexamen, fick han ett brev från sin tidigare lärare på Handelshögskolan, tillika vice ordföranden i STF, Gunnar Andersson: »Ni ska börja på STF som redaktionssekreterare och sedan, om vi trivs ihop, så ska Ni överta redaktörsskapet för årsskriften.»¹⁰⁸

Sålunda skedde och från och med årgången 1929 blev Carl Fries redaktör för STF:s årsskrift, en post som han innehade i tio år, t. o. m. årgången 1938.

I sitt arbete kunde redaktören arbeta tämligen självständigt, även om arbetet skedde i nära samråd med STF:s chefstjänsteman, dr Carl-Julius Anrick, och med Gunnar Andersson, som blivit ordförande 1926. Det förslag, som redaktören sålunda arbetat fram presenterades därefter för en redaktionskommitté, som dock mer sällan hade avvikande meningar.¹⁰⁹ Att Carl Fries, liksom övriga redaktörer av STF:s årsskrifter i vissa betydelsefulla avseenden utformat dessa böcker efter eget huvud framgår också av den undersökning, som närmare presenteras på s. 223.

Resor var alltid ett väsentligt inslag i Carl Fries' liv och arbete, så också under åren på STF. En följeslagare på åtminstone en av dessa resor, som

enligt honom själv fick mycket stor betydelse för hans utveckling och förståelse för landskapet och dess historia, var Lennart von Post, geolog och från slutet av 20-talet verksam som professor i allmän och historisk geologi i Stockholm. Lennart von Post var liksom Carl Fries en hängiven lärjunge till Rutger Sernander och hade sedan några år in på 1900-talet arbetat med vegetationens historia i Sverige. Att Carl Fries tog intryck av kontakterna med von Post framgår av hans egna skrifter. Det var först omkring 1930, ungefär samtidigt med resan tillsammans med von Post, som »den fjärde dimensionen» — tiden — i landskapet intar sin centrala plats i Carl Fries' författarskap.

Under arbetet på STF kom Carl Fries att nära samarbeta också med STF:s »främste fotografiske medarbetare från 1922 och in på 50-talet», Carl Gustaf Rosenberg.¹¹⁰ Han räknas som en av de stora pionjärerna inom svenskt landskapsfoto och har lämnat ett mycket omfattande illustrationsmaterial till STF:s årsskrifter. Han reste mycket tillsammans med Carl Fries och har illustrerat många av dennes artiklar. Det senare är anmärkningsvärt, eftersom Carl Fries ju själv var aktiv som just landskapsfotograf. Via C. G. Rosenberg och också via arbetet på STF kom Carl Fries under slutet av 20-talet i kontakt med förlaget Nordisk Rotogravyr — »en storartad officin», enligt Carl Fries — och den där verksamme Anders Billow.¹¹¹ Kontakten fick den största betydelse för framtiden. Billow kom, enligt Carl Fries, att tidigt intressera sig för dennes naturfotografering. De började tillsammans planera utgivningen av en större bok — det som blev *I svenska marker*, Carl Fries' genombrottsbok från 1930 (jfr nedan s. 220).

Anders Billow framstår som den »inom svensk typografi . . . egentlige banbrytaren för en modern riktning, som fri från hänsyn till traditionen vill gestalta boken, särskilt den illustrerade, i anslutning till vissa funktionalistiska idéer». ¹¹² Han var, enligt Calla Anrick »en skönhets apostel men i lika hög grad en nyttans. Han ville göra det lätt för alla att bruka bokstäver, att läsa. Och han använde sig ofta av en asymmetrisk typografi, men samtidigt strängt formbunden, klar, lättläst och vacker . . . Billow gjorde böcker åt hela Kultur-Sverige . . . Billow var så härligt fri från chefsvördnad. Han var orädd, självständig och charmfull. En herre, som aldrig höll sig framme.» ¹¹³

Anders Billow genomförde en typografisk omdaning också av STF:s årsskrift, som från och med 1932 fick breda marginaler inåt och smala utåt. Calla Anrick anger, att nydaningen till 100% var Billows verk, men att Carl Fries med sin »känsla för skönhet och smak» tillfullo kunde realisera Billows nydaning. ¹¹⁴

Intendent på Nordiska museet och Skansen 1937–53

Det var, enligt Carl Fries själv,¹¹⁵ hans böcker från 1930 – *I svenska marker* – och 1934 – *I skogen* – som blev de direkta orsakerna till att han 1937 kallades att efterträda Alarik Behm som intendent vid Nordiska museet och Skansen och föreståndare för Skansens naturhistoriska avdelning. Med hänsyn till vad han under STF-tiden skrivit i övrigt och till hans utformning av årsskrifterna torde det dock vara klart, att betydligt mer låg till grund för museistyrelets val av intendent.

Carl Fries kom till Skansen i ett mycket dynamiskt skede av dess historia. Anläggningen hade grundats 1891 av Artur Hazelius som ett friluftskomplement till Nordiska museet. Hazelius' tanke, som han också i väsentliga delar hann förverkliga under sin livstid, var att i ett koncentrat visa den miljö, som våra förfäder levde i. Man skulle där visa inte bara byggnader och redskap från det gamla Sverige utan även den natur, den vegetation och de djur, som utgjorde en så väsentlig del av deras vardag. Detta var en även i internationella sammanhang originell och nyskapande idé – som dessvärre ännu idag inte vunnit nämnvärd ankläng bland kulturhistoriker och hembygdsvårdare. Beträffande Skansens djuranläggningar har de dock fått internationell betydelse i det de tjänat som förebilder för bl. a. Hagenbecks djurpark i Hamburg.¹¹⁶

Verksamheten på Skansen tycks under 1900-talets första tre decennier huvudsakligen ha bestått i kompletteringar av de vid sekelskiftet befintliga samlingarna. Den naturhistoriska avdelningen berikades med aphuset och med en hel del nya arter. Målsättningen vid denna tid var att visa så många olika arter som möjligt. Bristen på verklig förnyelse ledde emellertid på 20-talet till en stagnation i publikintresset, och när Andreas Lindblom 1929 blev ny styresman för Nordiska museet och Skansen, fann han nödvändigt att arbeta fram en ny generalplan. Det var – enligt Lundberg¹¹⁷ – en plan som tog »hänsyn till Skansen såsom en enhetlig skapelse, såsom park och landskapsbild, såsom en stockholmarnas rekreationsplats, och som systematiskt sökte anpassa hela anläggningen, dess drift och dess arrangemang efter stadens och tidens ändrade förhållanden». Planen, som omgående sattes i verket, innebar bl. a. nya anläggningar för samtliga djurarter. Stora Björnberget byggdes 1931–32, anläggningarna för isbjörn, järv, utter, bäver och sälar 1933–34, fågelanläggningarna från och med 1937, nya hagar för dovhjort, rådjur och varg 1938 osv.

Carl Fries tycktes väl lämpad för det nya arbetet. Han hade i sina skrifter visat sig ha en helhetssyn på människan, kulturen och landskapet, och han hade genom alla sina resor fått en mycket god kännedom om Sverige och

svensk natur. Hans skrifter från denna tid visar, att han med entusiasm ställde upp på huvuddelen av de nya riktlinjer, som Lindblom utarbetat. Han tog från början mycket aktiv del i arbetet, ja, t. o. m. innan han började på Skansen hade han själv ställt upp en plan, som gick ännu längre beträffande förbättringen av djurens villkor. Han ville t. ex. minska antalet arter till förmån för de kvarvarande djurens ökade livsrum. Han ville gallra bort alla sådana arter, som inte klarade av fångenskapen. Sedan museets styrelse godtagit hans plan, genomfördes den snabbt.¹¹⁸ Redan hösten 1937 släpptes fågeldammarnas innevånare fria, sedan stängslet kring dem avlägsnats. Samma höst frisläpptes även Skansens örnar, vilket väckte stor uppmärksamhet. Dessutom släppte man ut en hel del av hägrarna, som sedan i decennier upprätthöll en koloni på taket till buren. De nya idéerna visade sig lyckade både ur djurens och publikens synvinklar.¹¹⁹ Djuren ynglade av sig som aldrig förr. Carl Fries nämner själv, att Bengt Bergs försök med vildgäss tjänade som förebild för de nya riktlinjerna. Det var också Bengt Berg, som gav impulsen till att försöka förbättra skansendjurens fertilitet genom att ge dem E-vitamin. Försöket blev delvis mycket framgångsrikt och redovisades av Carl Fries i en uppsats i *Svensk veterinärtidskrift* 1945.

Men Carl Fries skulle inte vara Carl Fries, om han intresserat sig enbart för djuren på Skansen. Hans intresse för människan och kulturlandskapet fick under dessa år ett av sina viktigare och kanske mest konkreta uttryck. Genom donation av löjtnant Arthur Bäckström hade Julita gård i Södermanland 1941 tillfallit Nordiska museet. Med donationen följde inte bara själva slottet och de etnologiska samlingar, som Bäckström byggt upp i Hazelius' efterföljd. I gåvan ingick även godsets omfattande ägor, däribland den märkliga Tockenön i Hjälmarén. Denna ville Bäckström bevara för framtiden i dess dåvarande skick. I sitt testamente hade han därför förordnat, att ön skulle avsättas som nationalpark. Nationalparksinstitutet innebar emellertid, att ingenting skulle få röras på ön. Hävden av kulturmarkerna skulle därmed ha upphört, vegetationen skulle ha fått växa fritt och öns karaktär skulle ha ändrats i grunden. Efter en utredning, utförd av bl. a. Carl Fries, beslutade därför Kungl. Maj:t att ändra testamentet så att dess mål och mening – öns bevarande i sitt dåvarande skick – skulle uppfyllas.

I en uppsats i Nordiska museets publikation *Fataburen* (1943) redovisade Carl Fries resultatet av sin utredning och skälen för beslutet. Men han framför här också en annan idé. Han ville på Julita skapa ett »markens museum», där man skulle bevara och hävda inte bara byggnader och redskap utan också själva odlingen, bruksformerna, från det gamla bondesamhällets dagar. Godset skulle bli en motsvarighet till Kulturens i

Lund skånska gård Östarp (invigd 1924) – ett levande museum ute på marken. Planerna kunde emellertid inte realiseras beroende på bristande ekonomiska resurser.

Under slutet av 30-talet reste Carl Fries mycket i samband med förarbetena till boken *Bäverland*, som kom ut 1940. Resorna omfattade såväl stora delar av vårt land som ett flertal länder ute i Europa. Under samma tid arbetade han också på en annan bok, *Svensk kust*, som utkom 1944 och blev hans dittills mest omfattande bok. Också i andra sammanhang företog han resor. Sommaren 1942 reste han i Linnés spår till Dalarna för att i STF:s årsskrift 1943 skriva en uppsats om Linné och Dalarna.

Allt detta arbete blev i längden för betungande. Under slutet av 40-talet drabbades han av hjärtbesvär, som fr. o. m. 1949 tvingade honom först till flera års sjukledighet och därefter, 1953, till sjukpensionering. I samband med hans avgång skrev museets styresman, Andreas Lindblom: »Carl Fries har under sin tjänstgöring vid institutionen gjort betydande insatser i samband med omläggningen av anordningarna för djuren och på andra sätt. Särskilt förtjänar ihågkommas de intressanta och framgångsrika experimenten med frisläppning av olika fågelarter. Han har också genom sin lysande litterära framställningskonst förstått att hålla en för museet värdefull livlig kontakt med den intresserade allmänheten.»¹²⁰

Efter pensioneringen bosatte sig Carl Fries på sin gård Sund invid Båven i Södermanland. Därifrån företog han under 50-, 60- och 70-talen många och omfattande resor både i Sverige och utomlands, inte minst i Medelhavsområdet. Han bedrev därvid, bl. a. i samarbete med Svenska institutet i Rom och med arkeologerna i kretsen kring Gustav VI Adolf, forskningar, som i vissa avseenden får anses ha lett till epokgörande resultat (se vidare s. xx).

Carl Fries' författarskap

Ungdomsskrifter

Att fråga en författare varför han eller hon började skriva är väl för det mesta fåfängt. Så var det också ifråga om Carl Fries. »Ärftligt påbrå» fanns visserligen från farfadern, som skrev sina »minnesanteckningar», och från fadern, som var spökskrivare åt Gustaf Banér, som år 1900 gav ut sina då tämligen uppmärksamade *Gustaf Banérs jaktminnen*.¹²¹

Ansatser till skrivelser förekom hos Carl Fries redan under barndomen, då han – i likhet med otaliga andra barn – utgav en egen »tidning», i detta fall

med det passande namnet *Skogsblomman*.¹²² Huruvida dessa barndomens lekar kom att leda till den senare litterära produktionen är ovisst. Visst är emellertid, att Carl Fries fr. o. m. 20 års ålder började föra dagboksanteckningar framför allt från sina resor. Dessa utgjordes de första åren enbart av notiser över vilka fåglar och andra djur författaren själv hade sett ute i naturen eller vilka han hört talas om av andra naturintresserade. Med åren blev anteckningarna alltmer fylliga och kom snart att utgöra direkta förlagor för de publicerade skrifterna.¹²³

De allra första tryckta alstren av Carl Fries utgjordes av några kortfattade notiser angående iakttagelser han gjort i naturen. De publicerades i tidskriften *Fauna och flora* i årgångarna 1915 och 1916 (se bibliografien). Hans första längre artikel trycktes i *Östgöta Correspondenten* den 16 augusti 1916. Den handlade om Kärna mosse. Carl Fries hade då avverkat en termin vid Uppsala universitet och stod i begrepp att börja sin militärtjänstgöring. Uppsatsen är en kort skildring av ett stycke natur i närheten av Linköping. Redan här märks den skarpe observatören, som fint fångar stämningar i naturen: »Lövverket skimrar gyllengrönt, och en obeskrivlig lukt av träskjord slår emot en.» Redan här märks den sinnlighet, som alltid var en väsentlig del av Carl Fries' naturskildring: färger blandas med lukter och ljud till en enhet, som levandegör naturen för läsaren. I sin första publicerade artikel ger Carl Fries också tillkänna ett starkt naturvårdsengagemang, ännu så länge och flera år framöver av ett mer »onyanserat» slag. All mänsklig verksamhet i naturen ses som ett hot: ». . . vildmarken håller sina sista fästen i den förtvivlade kampen mot odlingens övermakt . . . ur kaos af människans boplatser resa sig här och där de sista resterna af vildmarkens splittrade värde . . . den mänskliga kulturens stormanlopp står icke att hejda . . .». Den unge Carl Fries' syn på människan och naturen ligger här — i början av den akademiska banan — uppenbarligen närmare Rutger Sernanders än Gunnar Anderssons. Mycket av det han här kallar natur och vildmark, skulle senare visa sig vara i högsta grad kulturprodukter (jfr ovan s. 190 f).

Några artiklar i samma stil publicerades under nästkommande år, också de i *Östgöta Correspondenten*. En av dem, »Vilda örtagårdar I: Rosenkälla», förtjänar att nämnas här p. g. a. att författaren i den för första gången använder eget foto som illustrationsmaterial. Här visar sig också en ny förmåga till panorering över landskapet — ännu inte särskilt utvecklad men senare ett viktigt moment i Carl Fries' berättarteknik: »Bortom randen av den stora slätten, där vidden häver sig i vånda under skogens grepp och fälten delas upp och trängas in mellan backar och berg, ligger Rosenkälla.»

Kan man möjligen skönja påverkan från Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa*, där pojken ju upplever Sverige i fågelperspektiv – eller är det helt enkelt en skildring av utsikten från Ombergs topp?

Serien »Vilda Örtagårdar» fortsätter i *Östgöta Correspondenten* under åren 1920–21 med ytterligare tre artiklar, i vilka successivt insmyger sig flera av de för Carl Fries' produktion så utmärkande »komponenterna». I »Vilda örtagårdar II: Omberg» berättar han, visserligen kortfattat men dock, om den betydelse, som östgötaberget har/hade i ortsbefolkningens liv och föreställningar. Här återger han myten om drottning Omma, ett motiv, som senare återkommer i Carl Fries' skrifter. Drottning Omma levde i den lokala traditionen, och Verner von Heidenstam har använt sig av historien i sina romaner från Östergötlands medeltid. I tredje »örtagårdsartikeln», om »Västra väggar och Stocklycke äng», återfinns en första ansats till skildring av naturen som organisk helhet. Den uppfattas nästan som ett levande väsen: »Allt land, som förenas i en blick från dess (Ombergs) hjässa, har drömt fram detta berg ur sig självt. Den slumrande viljan i landskapet har nått sin förklaring i bergets gestalt. Holaveden i söder, den sakta stigande skogsbygden, har funnit sin form för all sin undertryckta himmelslängtan i de mäktigt tornade branterna, medan dess milaskogar fått sitt gensvar i den mörka dräkt, som höljer bergets välvning över stupen . . .» Orden kan tyckas något svulstiga och patetiska, men de ger uttryck för författarens känslor inför landskapet och berget. Emfasen gäller just östgötabygden, och det dröjer länge än, innan Carl Fries i sina skrifter ger uttryck för motsvarande laddade känslor för andra landskap. Påverkan från den lokala traditionen och från andra författare, som satt in landskapet i ett större sammanhang i tid och rum syns uppenbar: kanske Heidenstam, kanske Lagerlöf? Att landets »dröm» i den fjärde örtagårdsartikeln helt plötsligt blir slätten behöver inte nödvändigtvis förringa betydelsen av ansatsen: intensiteten i känslorna för landskapet och strävan efter en helhetssyn över naturen och landskapet är äkta.

I denna uppsats, »Orkidéernas ängar», ger Carl Fries en första presentation av vegetationens invandring i Norden, det tema kring vilket en mycket stor del av den biologiska och kvartärgeologiska forskningen cirkade vid 10-talets Uppsala universitet.

Av dessa tidiga uppsatser ingår ett flertal i delvis omarbetad form i Carl Fries' första bok, *Färder och fåglar* (1925), medan »Orkidéernas ängar» – också delvis omarbetad – ånyo publicerades i *Sveriges Naturs Årsbok* 1923 – där under titeln »Östgötaslättens kärrängar».

Carl Fries' första uppsats i *Svenska Turistföreningens Årsskrift*, »Store Mos-

se», trycktes 1920 (men hade »stått över» från 1919). Den var resultatet av en studieresa företagen med hjälp av ett stipendium på 45 kronor från STF.¹²⁴ »Store Mosse» är en bred naturhistorisk skildring, där särskilt de geografiska avsnitten klart framgår som skrivna av en fackman. Carl Fries hade också med början vårterminen 1916 studerat fysisk geografi i Uppsala. Även de biologiska avsnitten är naturligtvis fackmannamässiga, men skillnaden i dessa avseenden mellan »Store Mosse» och Carl Fries' tidigare uppsatser är inte så stor.

Uppsatsen »Där 'marken hon gläds'», publicerad i *Upsala Nya Tidning* 1921, utgör ett första litet försök till skildring av »markens historia», dvs. en skildring av kulturlandskapets dynamik och funktion i människans hushållning under skilda tider. Av främsta intresse här är emellertid författarens syn på lövängarna: han ansluter sig till den bland botanister då vanliga uppfattningen om lövängarna som rester av en orörd, »ursprunglig», natur, som vid den tiden hotades av människans ingrepp i naturens ordning.

Samma år gjorde Carl Fries sin första egna resa till lapplandsfjällen. Den resulterade bl. a. i en uppsats i STF:s årsskrift 1922: »Till Pitedalen, Lapplands vita fläck», en skildring från en fjällvandring. Den ger goda exempel på Carl Fries' sedvanligt skarpa observationsförmåga. Färdens upplevelser och skildringens ton leder lätt tankarna till en annan »fjällturist», som dock gjorde sin vandring 190 år tidigare: den unge Carl Linnæus. Den fjällvärld, som Carl Fries besökte, tycks inte ha skilt sig nämnvärt från den Linné vandrade i. Båtarna, som Carl Fries färdades i på vissa sträckor, kunde visserligen ha motorer, men i övrigt tycks obygdén lika jungfrulig, lika oexploaterad för turism som på Linnés tid.

Samma år, 1922, publicerade Carl Fries en artikel i *Svenska Dagbladet* kallad »Tåkern i vårflyttningens tecken». Den utgör ännu en skildring av hemtraktens stora fågelsjö, men det nya denna gång är, att artikeln illustrerats med författarens egna teckningar. Detta är veterligen en engångsföreteelse.

»Hela Sverige känner Tåkern» uppger Carl Fries frankt i denna uppsats. Det må vara en överdrift, men faktum är, att sjön redan då var känd som en riksklenod bland fågelsjöar (jfr ovan s. 198). Det gjorde, att Carl Fries säkert kunde räkna med en intresserad läsekrets. Märkligt nog nämner han inte med ett ord författaren och fotografen Bengt Bergs bok *Tåkern*, som kom ut redan 1913. I brev¹²⁵ har dock Carl Fries uppgivit, att Bengt Bergs tåkernbok redan vid denna tid i hög grad inspirerade honom i fotografiskt avseende. Carl Fries, som i sina skrifter aldrig förföll till tomma artuppräknningar eller till skildringar av ett djur utanför dess miljö, hade trots allt kanske inte

så mycket att hämta i sak (utom ifråga om fåglarna) i Bengt Bergs bok, som ju egentligen inte alls handlar om sjön Tåkern utan enbart om dess fåglar.

Åren 1922–23 är Carl Fries' mest produktiva, om man ser till antalet publicerade artiklar, sammanlagt 25, av vilka alla utom två utgör dagstidningsartiklar.

Våren 1923 tillbringade han på rundresa i Europa, främst i Italien. Sin bärkning under denna tid fann han genom att skriva ett antal resebrev, införda i bl. a. *Östgöta Correspondenten*, *Upsala Nya Tidning* och *Svenska Dagbladet*.¹²⁶ Erfarenheterna från Italien verkade enligt författaren själv i mycket befruktande på hans studier av det svenska kulturlandskapet. Här såg han »facit» för utvecklingen av det svenska odlingslandskapet, som var uppbyggt på i princip samma sätt som medelhavslandskapet: en tudelning av marken i inägor och utägor. I södern såg han hur utägorna slitits ner och utarmats efter årtusenden av kulturpåverkan i form av bete och avverkning. I Sverige hade motsvarande utveckling inte hunnit så långt, och där hade också klimatet en mer dämpande inverkan.

I Carl Fries' skrifter från denna tid syns dock inga spår av sådana erfarenheter och det finns heller inga anteckningar bevarade från denna resa, som antyder sådana. Det skulle dröja ända till i slutet av 40-talet innan han återupptog studiet av medelhavslandskapet och dess historia.

År 1924 publicerade Carl Fries i *Östgöta Correspondenten* en artikel kallad »Skogen på sjöbottnen». Där presenteras på ett utmärkt levande sätt ett annars tämligen svårt ämne: den postglaciala klimatologiska och biologiska utvecklingen i vårt land. Som alltid hos Carl Fries samlas uppmärksamheten kring ett konkret objekt: vid sjösänkningar i Svartå- och Stångådalarna hade på flera ställen stora tallbottnar kommit i dagen. De hade visat sig härröra från tallskogar, som växte här för flera tusen år sedan. Klimatet har sedermera förändrats och blivit fuktigare, varvid dalarna fyllts med vatten och blivit sjöar. Det är en illustration av den Blytt–Sernanderska klimatväxlings-teorin (se ovan s. 186).

Året därpå, 1925, utkom Carl Fries' första »riktiga» bok, *Färder och fåglar*. Den utgavs på Lindblads förlag, för vilket författaren samma år också till svenska översatt och bearbetat en dansk fågelbok, *Fåglar i våra trädgårdar*. *Färder och fåglar* utgörs, som redan påpekats, till stora delar av material, som tidigare publicerats i form av tidningsartiklar. Bokens titel är symptomatisk såtillvida som färder, det direkta iakttagandet på plats, alltid intagit en mycket framträdande plats i hans författarskap. I själva verket kom det allra mesta till »på plats», ute i naturen. Märk titeln på uppsatsen »'I skogen' är skriven i skogen» (1943).

I *Färder och fåglar* visar det sig, att Carl Fries vid denna tidpunkt med sina resor redan täckt in stora delar av Sverige: hembygderna i Östergötland och Småland, naturligtvis, men även andra delar av Småland, Västkusten, Uppland, Södermanland och stora delar av Norrland samt norska atlantkusten. Ingenting nämns däremot om resan till Italien våren 1923.

När man här kan jämföra skildringar från olika håll i Sverige, av olika typer av landskap och natur, framgår en klar skillnad mellan skildringen av Östergötland och av övriga landskap. Naturligtvis – eftersom det är fråga om författarens hembygd! Östgötabygden lever på ett helt annat, mer fulltonigt sätt. Perspektivet är djupare. Berättelsen omfattar där inte bara natur och landskap i stort utan även sägner, odlingshistoria, naturskydd m. m. Heidenstams skildring av människans och markens historia i romanerna från Östergötlands medeltid torde ha spelat en stor roll.

Sedan Carl Fries 1925 fått anställning på Svenska Turistföreningen som redaktionssekreterare hörde det till hans första uppgifter att författa texter till 1 200 vykort.¹²⁷ I dagböckerna klagar han vid denna tid över det innesittande och stadsbundna arbetet, men han fann sin frihet i nya resor, bl. a. till Kustarakaise och dess grannar, som dokumenterades i en längre artikel i årsskriften 1925. 1926 skrev han ett litet häfte om *Några fjällblommor* och året därpå om *Några fjällfåglar*, båda ingående i STF:s småskriftserie.

Den fjärde dimensionen

I STF:s årsskrift 1926 har Carl Fries också skrivit en artikel kallad »Genom Väster- och Österdalarna». Förutom skildringen av övre Dalarna och dess natur finns i denna uppsats ett mindre avsnitt, som är värt att notera. Här finns nämligen något av en programförklaring för författarens skildring av svensk natur: »Nu skulle arbetet börja. Jag ville skaffa mig en översikt över övre Dalarnas geografi och natur – berggrunden med dess sandstensavlagringar och vulkaniska massor, naturens metod att på sitt säkra men stillsamma sätt med hjälp av det rinnande vattnet skulptera ut bergen och dalarna utmed de gamla sprickzonerna, isens finputsningsarbete, växtvärldens fördelning och sist men inte minst människans metoder och strävan att för sina syften tillgodogöra sig allt häruppe. Allt detta ville jag med egna ögon se.»¹²⁸

Detta är något helt unikt i Carl Fries' produktion. Någon sådan programförklaring förekommer ingen annanstans. Det visar sig också, att den, enligt författaren själv,¹²⁹ ord för ord är ditskriven i efterhand av STF:s ordförande Gunnar Andersson. Orden är också typiska för dennes syn på naturen (se

ovan s. 201 f), men de stämmer faktiskt också mycket väl överens med Carl Fries' egna, utsagda målsättningar vid denna tid. Vad som dock saknas här, i jämförelse med hans senare verk, är »den fjärde dimensionen» – tiden – den tid, som förgått sedan människan började omforma landskapet för sina syften, för sina näringar. Ännu har »markens historia» – med undantag för de geologiska tidsmåttan – inte någon hemvist i Carl Fries' författarskap.

Vad som däremot pekar framåt i uppsatsen om Dalarna är den syn på den mänskliga odlingen, som författaren ger tillkänna i avslutningen: »Efter långa vandringar i dessa ödeskogar såg jag Älvdalsbygden öppna sig framför mig i sol och sommargrönka. Det som djupast berör oss människor är icke vildmarken och stora ödsliga syner, det är bygden, vår egen värld, som vi skapat oss mitt i en motsträvig natur.» Uttalandet står i klar kontrast till den förkärlek för det orörda, för vildmarken, som Carl Fries visat i sina tidigare uppsatser och i sin första bok, *Färder och fåglar*. Det är emellertid helt i samklang med utvecklingen av hans författarskap under 30-talet.

1929 kom så ett av Carl Fries' mest betydelsefulla verk, i den bemärkelsen att det innebar den mest genomgripande nyorienteringen i hans produktion. »I Sveriges yngsta bygder» är en uppsats om landskap och odlarmöda i Lapplands nybyggatrakter. Artikeln är komponerad kring författarens egna erfarenheter från vistelser i Lappland, från samvaro och arbete tillsammans med befolkningen hemma på gården och uppe på myren i samband med myrslåttarn. Här skildras med sedvanlig observationssäkerhet människornas och naturens liv i ett hårt klimat. Målsättningen är i huvudsak densamma som i föregående uppsats, men »I Sveriges yngsta bygder» redovisar viktiga tillskott till författarens kunskapsförråd och motivval. Hans egna erfarenheter kompletteras med material från framför allt Bertil Boëthius' *Ur de stora skogarnas historia* (1917) och från Paul Hellströms *Norrlands jordbruk*. Den förra boken är inte vilken bok som helst: det är en av de allra första skildringarna av »markens historia» i den mening, som Carl Fries senare givit begreppet.

Redan uppsatsens titel – »I Sveriges yngsta bygder» – röjer inflytande från Boëthius, som säger: »En konkret föreställning om det allmogens liv som rörde sig i de stora skogarna, får man i våra dagar bäst genom att iaktta det likartade liv, som, mera opåverkat av störande inflytelser, i fjälldalarna ännu fortgår som i gamla tider.» Här, i de områden som koloniserades först under 1800- och 1900-talen, återfinner man just det slags odlingskultur, som format hela det gamla bondelandskapet, ja, som legat bakom hela den forntida kolonisationen av Sverige.

Metoden att »ur nutiden utläsa det förgångna» tillämpades sedan av Carl Fries i alla hans uppsatser och böcker. Han uppsöker och pratar med gamla

människor, och han letar reda på avsnitt i landskapet, som har ålderdomlig prägel. Med utgångspunkt från dessa målar han sedan upp ett panorama i tid och rum över bygdens utseende och liv i gamla tider och i nya. Detta, att han ser själva historien framför sina ögon, ger åt skildringen ett liv, som aldrig så omfattande litteraturstudier och arkivforskningar kan ge. Här har vi ännu en förutsättning för Carl Fries' levande berättarkonst, ett effektivt pedagogiskt grepp. Ett exempel: Vid anblicken av bygdens små, ljusgröna fläckar av lövgrönska i det stora barrhavet skriver författaren: »Så var en gång hela vårt land en ödeskog med enstaka ljusa gläntor, som genom tiderna sakta vidgades och blevo till stor bygd.» I all önskvärd enkelhet och klarhet framgår här i nutiden, i liten skala, hela den väldiga postglaciala process, som ledde till människans bosättning och jordens uppodling, upprullandet av bygden från söder till norr. Samma teknik tillämpar Carl Fries åter och åter i sitt författarskap. Så sker t. ex. på ett mästerligt sätt i uppsatsen »Hav och land» (1938), där landhöjningens drama åskådliggörs genom skildringen av några timmars färd från öster till väster i den östgötska arkipelagen. Vad Carl Fries också med synbart resultat lärt av Bertil Boëthius är hopknytningen av människans näringsfång och levandssätt med naturförutsättningarna — jordbruket med geologin och klimatet, jakten med faunan osv. — ett ekologiskt sätt att se på tillvaron. Carl Fries tycks ha insett detta sammanhang långt tidigare,¹³⁰ men den kommer inte till uttryck tidigare så som i »I Sveriges yngsta bygder». Boëthius i sin tur uppger sig ha hämtat »idén» från Högbom i en uppsats om Norrlands jordbruk i *Ymer* 1902.¹³¹ Med sin bok *Ur de stora skogarnas historia* förebådade Bertil Boëthius hela den insikt om odlingslandskapets dynamik och det gamla bondesamhällets struktur, som framför allt Mårten Sjöbeck först i slutet av 20- och början av 30-talet lade grunden för: »Det var boskapsskötseln, som gjorde tillvaron i skogssocknarna möjlig, kanske oftast god nog. En på naturliga ängar och beten grundad boskapsskötsel var som bekant utmärkande för hela det äldre jordbrukssystemet i vårt land.»¹³² Så särskilt bekant var — och är — detta förhållande inte.

Värt att nämna i sammanhanget är vidare, att Boëthius vid upprepade tillfällen citerar Linné (ur *Ungdomsskrifter samlade af Ewald Ährling*. 2:a serien, 1889, vari Lapplands- och Dalaresorna för första gången trycktes på svenska). Att citera Linné var vid denna tid ännu inte särskilt vanligt (jfr ovan s. 191).

Samma motiv som i »I Sveriges yngsta bygder» — människan i naturen och i kulturlandskapet — återkommer därefter i de flesta av Carl Fries' skrifter: »natur» varvas med »kultur», skildringen sveper genom tid och

rum, den omfattar näringsliv, folktro, kommunikationer, fauna, flora, geologi, naturvård och mycket, mycket annat.

Mot bakgrund av detta framstår »I Sveriges yngsta bygder» som ett av de mest centrala verken i Carl Fries' produktion. Fullt utvecklad blir emellertid denna syn och denna mångfasetterade Sverige-bild inte förrän några år in på 1940-talet.

Genombrott — I svenska marker och I skogen

Carl Fries' stora genombrott i publikhänseende kom med boksuccén *I svenska marker*, som 1930 kom ut på förlaget Nordisk Rotogravyr. Fyra år senare följde man upp succén med *I skogen* (1934).

»Det är svårt att nu förstå vad dessa böcker betydde, då de kom ut — de var så ensamma i sitt slag. Det blev en fullständig explosion. *I svenska marker* slutsåldes på två veckor» berättade Carl Fries själv.¹³³

Att detta ingalunda är överord bestyrks från flera håll, bl. a. av Kurt Bergengren i en uppsats i *Biblis* (1969): »1930 utkom på Nordisk Rotogravyr *I svenska marker* av Carl Fries. Det betydde revolution i svensk illustrationstypografi. Det storslagna greppet i författarens inledning — 'Inom Sveriges gränser mötas två världar. . .' - motsvaras av ett annat dramatiskt möte i boken nämligen mellan texten och fotografierna. Så märkligt hade aldrig förr fotografier kommit till sin rätt på boksidor.» »Bilderna spelade för fullt. *I svenska marker* väckte hänförelse . . . Carl Fries är en fin naturfotograf. Det var också Paul Rosenius och Bengt Berg. Men Carl Fries gav ut sin bok då Anders Billow reformerade bildbokstypografien efter ett nytt sätt att se bilder . . . Bokens stora bilder gav hisnande syner ur en natur som kunde nås av alla.»¹³⁴

Och apropå de många naturbildböcker, som kom ut på 50-talet säger Bergengren: »Men fotobildbokens typografiska form gick i huvudsak fram på vältrampade stigar som ledde från Billow och Fries.»¹³⁵

Carl Fries erkände villigt sin tacksamhetsskuld till Anders Billow — han hade avgörande betydelse för Carl Fries' utveckling och utvecklingsmöjligheter (jfr ovan s. 209).

Bergengren berör ovan i en kort passus något som troligen har mycket stor betydelse för den uppskattning, som Carl Fries' böcker rönt, till att de flesta människor känner närhet till det han skildrar: han skriver oftast om sådan natur, »som kan nås av alla», inte om någon »exklusiv», svåråtkomlig natur. (Undantag utgör en del av fågelstudierna och de ingående studierna av bävern under slutet av 30-talet.) Det är han, Carl Fries, som med sin

»Tåkern är i nutiden vårt lands största och märkligaste träsksjö. Utanför de väldiga vassarna ligger vattenytan fri med Ombergs silhuett mot västerhimlen». Ur »I svenska marker» (1930).

tolkning av naturen öppnar ögonen hos läsaren och ger en ny dimension även åt »vardagslandskapet», en dimension som skapar nytt intresse och vars betydelse för förståelsen av naturen knappast kan överskattas.

Det bör också nämnas, att den natur- och kulturhistoriska indelning, den

disposition, som Carl Fries gav *I svenska marker* senare i utvecklat skick återkommer i många av hans övriga skrifter.¹³⁶

Från 1932 och fram till 1936 var Carl Fries sekreterare i Svenska Naturskyddsföreningen. Som sådan fick han i juni 1936 resa ner till Danmark på den danska »Naturfredningsforeningens» 25-årsjubileum. Där höll han ett föredrag, »Det svenska forntidslandskapet i nutiden», vilket i sina huvuddelar helt överensstämmer med ett radioföredrag, hållet i Sveriges Radio hösten 1935. Vissa betydelsefulla skillnader mellan dessa båda versioner kan dock noteras. Bl. a. kan man konstatera en pågående omvärdering av vissa naturtypers »ursprunglighet» – diskussionen om Fiby urskog nådde vid denna tid sin kulmen och vissa andra naturobjekt var också föremål för livliga naturvårdsdiskussioner (jfr ovan s. 190).

En ny harmoni – människan och odlingslandskapet

»Där Norrland och Mellansverige mötas» (1932), »På Kroppefjäll» (1936) och »Hav och land» (1938) publicerade Carl Fries i STF:s årsskrifter. Den sistnämnda förtjänar att framhållas framför allt för den mästerliga avslutningen, som på 18 rader förmår inte bara sammanfatta utan också levandegöra Östergötlands historia genom flera tusen år: »'Sekler jaga som skyars skuggor över landet.' Våldig ekskog höljer slätten, tunga lövkronor häva sina bryn kring sänkorna, där träskvattnet bubblar och stenåldersfiskaren i sin ekstock mödosamt stakar sig fram genom vassen. De första åkrarna ligga som ljusa gläntor i lövskogen. Bygden vidgas, storbönder och hövdingar härska över mark och by, åldras och dö och blir satta i högen. I Nässja reser domarringen sin rundel av mäktiga block kring en sorlande menighet, i Rök hugger runomästaren i sten sitt äreminne över Didrik den dristige, sjöhjältars drott. Den första kyrkklockan ringer över slätten, drottning Omma, bergfrun, går in i sin sagas töcken och porten till hennes borg, som i sirligt järnsmide tecknar den vilda jakten, flyttas till Roglösa att värna kyrkofriden. Historien träder fram ur sagan. I Alvastra lägger Sverker den gamle grunden till sin gård och sitt välde, munkarnas körsång stiger mot klosterkyrkans valv och tystnar till sist för alltid. Ett förblir genom alla skiften – det rika landet, bygden, jorden.»¹³⁷ Samma text bildar nästan 40 år senare avslutningen till Carl Fries' näst sista bok, *Hem till jorden* från 1977.

I »Hav och land» ger Carl Fries också tillkänna en delvis ny känsla för det »fullbordade» kulturlandskapet: »Flerstädes i Västeuropa – i Danmark, i sydöstra England – möter oss det fullbordade kulturlandskapet, där allt, i

stort som i smått, fått sin prägel av tusenårig mänsklig verksamhet. Efter den långa odlingskampen, som under sin fortgång trasar sönder landskapet, klarnar till sist harmonien. Det landskap vi där se är klassiskt i samma mening som det antika – fyllt av mänskligt innehåll, avrundat i sina konturer, förnämt i sin förening av rikedom och pastoralt behag. Det är icke till det yttersta exploaterat i den direkta nyttans tjänst; den rika jorden ger rum för parker och skogar, som med böljemjuka linjer svepa sig kring fält och gröna ängar. Det är kulturmänniskans önskan och strävan genom tusen år, äntligen helt omsatt i verkligheten. Något av detta klassiska landskap i nordisk gestaltning äga vi också i Sverige – i Skåne och i Östergötland ut mot Vättern och Omberg.»¹³⁸

Carl Fries har här kommit mycket långt från sina ord i uppsatsen »Kärna mosse» från 1916 (ovan s. 214), där han talar om »ur kaos af människans boplatser resa sig här och där de sista resterna af vildmarkens splittrade värde . . . den mänskliga kulturens stormanlopp står icke att hejda . . .». 10-talets mörka syn på människans relationer till naturen har bytts mot en mer positiv: människan och naturen kan faktiskt samsas och tillsammans skapa ett produktivt landskap.

Detta är en bärande tanke i huvuddelen av Carl Fries' senare produktion om den svenska naturen. Man märker här vilket stort inflytande 30-talets forskning och debatt angående naturens »ursprunglighet» haft på honom. Barn- och ungdomens ljusa minnen från bondelandskapet har fått sin vetenskapliga sanktion. Detta skapar – förmodligen omedvetet – en ny harmoni i Carl Fries' författarskap.

STF:s årsskrifter – 1929–38

Ett något annorlunda uttryck för Carl Fries' intressen och motivval under 20- och 30-talen utgör de årgångar av *STF:s årsskrift*, som han redigerade, 1929–38. För att närmare undersöka hur Carl Fries utformat den Sverigebild, som STF:s årsskrifter ger, kan man göra en grov kategorisering av innehållet i landskapsböckerna (årgångarna 1919–28, redigerade av Ezaline Boheman, 1929–38, redigerade av Carl Fries, och 1939–40, redigerade av Gösta Lundquist). Efter en allmän bedömning utkristalliseras följande kategorier: geologi, fauna och flora, etnologi, kulturgeografi/näringsliv, bebyggelse/arkitektur/konst, reseberättelser/turism, arkeologi/historia samt allmänna artiklar om kultur- och naturhistoria. Samtidigt som man får ha klart för sig, vilket grovt instrument en sådan uppdelning är, kan man ändå konstatera, att den är anmärkningsvärt lätt att genomföra, förmodligen

Från och med 1932 genomfördes under Anders Billows ledning en typografisk förnyelse av STF:s årsskrifter. Utmärkande var bl. a. många och stora bilder samt en bred innermarginal. Bilduppslaget, som är hämtat ur årsskriften 1934 får illustrera Carl Fries fotokonst (t. v.) och C. G. Rosenbergs (t. h.).

beroende på de olika författarnas egna, ämnesvisa begränsningar. Man måste dock fastslå, att endast storskaliga skillnader kan betraktas som signifikativa.

Med alla dessa reservationer kan man i alla fall urskilja markanta skillnader mellan de tre redaktörerna. Det gäller framför allt antalet artiklar om naturen (geologi, fauna, flora), som ökar under perioden. Carl Fries har procentuellt dubbelt så många sådana artiklar som Ezaline Boheman och Gösta Lundquist tre gånger så många. På motsvarande sätt har artiklar med samhälls- och kulturhistorisk inriktning minskat från över hälften av alla artiklarna hos Ezaline Boheman till knappt hälften hos Carl Fries och drygt en tredjedel hos Gösta Lundquist.

Utöver detta kan man konstatera, att Carl Fries i några fall på ett markant sätt avvikit från båda sina kollegers linje. Sålunda har han fler artiklar om etnologi, om kulturgeografi/näringsliv och om resor/turism. Däremot har han mycket färre artiklar om bebyggelse/konst, om arkeologi/historia och om allmän natur-/kulturhistoria. Tendensen är mycket tydlig och markeras än mer, om man jämför Carl Fries' första och andra femårsperiod: beträffan-

de kategorin bebyggelse/konst sker en drastisk nedgång till en fjärdedel, medan reseberättelser/turism ökar till nästan det dubbla.

Så är det ju också med Carl Fries' egna skrifter: byggnader och konst spelar där en mycket blygsam roll, medan den direkta skildringen av landskapet så som det framträder inför resenären spelar en central roll. Det stora utrymme han givit kulturgeografi/näringsliv är måhända en yttring av det intresse för detta ämnesområde, som väcktes framför allt under hans handelshögskoletid. I övrigt vad beträffar Carl Fries' första och andra femårsperiod som redaktör kan man konstatera, att de olika kategorierna har nästan identiska andelar, något som ger ytterligare relief åt ovan nämnda tendens: han hade och fullföljde en bestämd linje i redigeringsarbetet.

En annan skillnad mellan Ezaline Bohemans och Carl Fries' årsskrifter är att de förra innehåller en mängd artiklar om fjällvärlden, oavsett vad årsböckernas tema i övrigt är. Sådana artiklar förekommer visserligen även hos Carl Fries och Gösta Lundquist men i betydligt mindre omfattning (bortsett, naturligtvis, från de årgångar som behandlar fjällandskapen). De tidiga årsskrifternas inriktning på fjällvärlden torde återspegla föreningens allmänna intresseinriktning under de första decennierna (jfr ovan s. 187).

Skansen 1937–1953

När Carl Fries började på Nordiska museet och Skansen var han en etablerad författare med två stora boksuccéer bakom sig. Han torde också varit välkänd för en stor allmänhet som redaktör för STF:s årsskrifter och som författare till en lång rad artiklar och notiser i dessa. Under slutet av 30-talet var han åter i färd med en ny bok, denna gång om bävrar, en djurart som redan på 1870-talet hade utrotats i Sverige men som på 20-talet åter hade inplanterats på flera ställen i landet. *Bäverland* (1940) kom även den ut på Nordisk Rotogravyr och blev liksom de två föregående böckerna en vacker utgåva, rikt illustrerad med författarens egna foton. Bokens inledningskapitel är unikt i Carl Fries' produktion: det är en ren litteratursammanställning (över bävern i folkliv och folktro). I hans övriga böcker redovisas alltid bakomliggande litteraturstudier fortlöpande i texten.¹³⁹ *Bäverland* bygger dock nästan uteslutande på författarens egen grundforskning, inte bara i Sverige utan också nere i Mellaneuropa. 1943 översattes boken till tyska.

Arbetet på Skansen gav upphov till en rad artiklar och böcker, som hade direkt med Skansen att göra, bl. a. ett kapitel i boken *Trettiotalets Skansen* (1939), där Carl Fries avgav en programförklaring för sitt arbete. Med denna artikel, »Vildmarkssverige på Skansen», och ett par andra skrivna

under Skansen-tiden, kan man åter illustrera ett drag i Carl Fries' författarskap, som är mycket utmärkande och ständigt återkommande: hur han tar upp ett tema i en artikel, utvecklar det närmare i ett något större sammanhang för att därefter låta materialet ingå i en bok. Ur »Vildmarkssverige på Skansen» har han sålunda hämtat ett flertal avsnitt, som han vidareutvecklat i en artikel i *Fataburen* 1941, »Markens och djurens år på Skansen». Denna i sin tur utvecklades ytterligare i inledningskapitlet till boken *Örnen Isak och andra historier från Skansen* (1952). Så omformas och kompletteras materialet efterhand och sätts in i ett allt större sammanhang för att med tiden ge en fulltonig bild av människan, naturen och landskapet.

Tjänsten på Nordiska museet och Skansen gav också upphov till uppsatsen »Julitabygden», som publicerades i *Fataburen* 1943. Den utgör en av de viktigaste milstolparna i Carl Fries' produktion. Här framträder för första gången i full samklang alla de olika motiv eller temata, som är så typiska för Carl Fries' fortsatta författarskap: en bred skildring av landskapets topografi och geologi, den vilda faunan och floran, landskapets historia, människans historia och odling i landskapet, etnologi, natur- och kulturminnesvård m. m. Skildringen grundar sig på egna iakttagelser, på uppgifter från lokalbefolkningen och från litteraturen, både naturvetenskaplig och humanistisk. Det enda man egentligen saknar i denna uppsats är hänvisningar till Linné – vilket dock kan ha sina naturliga förklaringar. Även i språkligt avseende är Julita-uppsatsen ett fullmoget verk.

Redan medan han höll på med förarbetena till *Bäverland*, var Carl Fries i full färd med att förbereda ännu en bok, *Svensk kust*, som kom ut 1944. Det är en diger volym, rikt illustrerad, där var och varannan textsida interfolieras med en illustration, i de flesta fall författarens egna foton i svartvitt eller färg. Här återfinner man en hel del av texten i »Hav och land» från 1938, varifrån väsentliga delar plockats. Från *Svensk kust* har återigen hämtats material till *Svensk natur från hav till fjäll* som därefter ännu en gång i omarbetat och kompletterat skick använts i några av Sverige-böckerna på 60-talet.

Under 40-talet skrev Carl Fries också ett par uppsatser med anknytning till Linné: »Iter dalekarlicum» (1943) en berättelse om en resa i Linnés fotspår, samt »Stenbrohult» (1948), en kongenial skildring av Linnés barndomsbygd.

Författare på heltid – 1953–82

I övergången mellan 40- och 50-talet har Carl Fries' Sverige-bild klarnat i konturerna. Tematiskt och tekniskt har han nått full mognad. Motiven,

komponenterna, finns alla på plats, berättartekniken är driven till mästerlighet. Men å andra sidan är det egentligen här, som han börjar sitt författarskap i full skala. Det var förvisso inte för att njuta sitt otium, som han 1953 drog sig tillbaka från sin tjänst på Nordiska museet och Skansen. Tvärtom utvecklade han redan under sjukledigheten 1949–53 och därefter under 50-, 60- och 70-talen en rent otrolig aktivitet och kreativitet som författare. Även om han under de senaste decennierna skrev en mängd tidnings- och tidskriftsartiklar är det den långa raden av böcker, som vid denna tid helt dominerar bilden. Av bibliografins nästan 400 verk är ca 80 skrivna under samma tid, men av hans 23 egna böcker är alla utom fem skrivna sedan han »gick i pension».

1950 utkom första delen av *Svensk natur från hav till fjäll*, en naturhistorisk läsebok för i första hand skolorna. Andra delen utkom 1952. Båda dessa bygger visserligen till stora delar på gammalt material, men de utgör ändå en första storskalig sammanfattning av Carl Fries' syn på och kunskaper om hela det svenska landskapet. 1952 utkom också *Örnen Isak och andra historier från Skansen* och tre år därefter, 1955, *Djurhistorier*, en antologi, redigerad av Carl Fries, där han också själv skrivit några kapitel. *Svensk bygd* (1957) är något av en pendang till *Svensk kust* och utgör liksom denna en bred skildring av naturen och människans liv och arbete i landskapet.

Än mer betydelsefull än de nu nämnda böckerna är emellertid *Vägen till Rom* (1953), som, liksom en rad efterföljande böcker, innebär en skenbart total nyorientering av Carl Fries' motivkrets. Nyorienteringen är emellertid, som sagt, endast skenbar. Som tidigare nämnts (ovan s. 206) hade Carl Fries företagit sin första resa till Sydeuropa våren 1923. Fem år senare, 1928, gick färden dit ner igen. Men sedan dröjde det över 20 år, till 1949, innan han återvände till Södern.¹⁴⁰ Det året inledde han en lång rad studieresor till medelhavsområdet, resor, som blev ytterligt fruktbärande och gav upphov till en rad böcker. *Vägen till Rom* är alltså den första, fyra år senare följd av *Romerska vägar och ytterligare fyra år därefter*, 1961, av *Europa och tjuren*.

Nere i Södern fann Carl Fries vad han själv kallade »facit» till utvecklingen av det svenska kulturlandskapet. Odlingslandskapet i medelhavsområdet exploaterades flera tusen år tidigare än det svenska. Det är och har dock sedan tusentals år varit organiserat på i princip samma sätt som det gamla bondelandskapet i Norden, med samma »tudelning» i »herdens landskap» och »odlarens», i »Kains värld och Abels». Men inte bara kulturlandskapet är äldre i medelhavsländerna: även de historiska vittnesbörden går där ett par, tre tusen år längre tillbaka än här uppe i Norden. Genom samarbete

med arkeologer och historiker, inte minst med kretsen kring Gustav VI Adolf fördjupades under dessa år Carl Fries' kunskaper om markens historia på ett avgörande sätt. Utvecklingslinjer, som man i det nordiska landskapet bara kan se antydningar till, framträder i Södern i skarp relief.

Carl Fries' resor under 50-, 60- och 70-talen både här hemma, i övriga Norden, vid Medelhavet och i Mellaneuropa gav honom geografiska, ekologiska och historiska kunskaper av närmast unikt slag, och hans beläsenhet inom såväl naturvetenskap som humaniora vidgade perspektivet ytterligare, i både tid och rum. Med stigande ålder kom också en delvis ny syn på människan och Livet.

I *Sverige-böckerna* (*Den svenska södern*, 1963, *De stora öarna i Östersjön*, 1964, *Gammalsverige*, 1965, *Mot Väster- och Österhav*, 1966, om *Skogsland och fjäll*, 1967) ger Carl Fries en oerhört bred sammanfattning av sin Sverige-bild, resultatet av decenniernas erfarenheter och arbete. I *Arkadien* (1970) tecknar han ett genom tid och rum svepande panorama över odlingslandskapet från Egypten i sydost till Island i nordväst, från Spanien i sydväst till Lappland i nordost. Överallt finner han samma mönster: landets tudelning i »herdens landskap» och odlarens.

I dessa böcker är bilden tämligen ljus, men i de två sammanfattande volymerna om medelhavslandskapet, *Europas morgon* (1974) och *Romersk ordning* (1975), som i huvudsak är bearbetningar av de tre tidigare medelhavsböckerna, och även i *Hem till jorden* (1977) framträder en mörkare syn på människan och hennes framtid. Sålunda heter det i *Vägen till Rom*: »Vad vi ser är den en gång bärande jorden som dör och i döden säger oss att människan är en nomad, som fräter sönder den grund där hon slår upp sina tält och betar sina hjordar, där hon avverkar skogar, plöjer jorden och bygger sina härliga städer. Efter tusen, kanske två tusen år är hon nödd och tvungen att flytta. Kvar står i den öken hon lämnat några ruiner av tempel, kungahus och kungagravar, patetiska vittnesbörd om sanningen i Skriftens ord att allt är fåfänglighet och människan en vandrare som aldrig skall äga en varaktig bostad.»¹⁴¹

Exemplen på en sådan mörk syn på människan i odlingslandskapet kan mångfaldigas. Det hindrar dock inte, att Carl Fries fortfarande på sin ålderdom kunde utmåla naturens ljuvligheter i ord och klanger, som inte står hans övriga författarskap efter.

Carl Fries' näst sista bok, *Hem till jorden*, avviker till sitt innehåll i väsentliga delar från allt vad han tidigare skrivit. Det är en mycket personlig bok, som skildrar författarens barndom och ungdom. Men den innehåller också så mycket annat som kastar ljus över hans syn på människan och naturen,

på hela hans livsfilosofi. Personliga minnen varvas här med faktiska uppgifter om vetenskapens senaste ståndpunkt i den ena eller andra frågan. Författarens krav på vetenskaplig riktighet var stränga, och han missade inga tillfällen att komplettera den bild av människan, naturen och odlingslandskapet, som han gjort till sitt livsverk att måla.

Medan Carl Fries i sina skrifter från 30- och 40-talen sökte sig tillbaka till sina egna rötter i Bondesverige och till det nordiska kulturlandskapets framväxt ur mänsklig odling på naturens grund, kom han under sina studier i medelhavsländerna under 50-, 60- och 70-talen att söka sig tillbaka ända till Västerlandets vaggas i och bortom medelhavsområdet, ja ända till den innersta kärnan av mänskligt liv och odling.

Återknytande av bekantskapen med den klassiska värld, som Carl Fries lärde känna redan under ungdomen, påverkade också hans bildspråk. Urgamla metaforer, evigt bevingade ord blandar sig med handfasta, sensuella iakttagelser och minnen från barndomens Bondesverige. Perspektivet blir inte sällan kosmiskt, språket nästan gammaltestamentligt mustigt. Bidragande här till var naturligtvis författarens egen stigande ålder med allt vad den innebar av förtrogenhet med det mänskliga livets skiftningar. Livserfarenheterna gav honom förmåga att urskilja de eviga frågorna och att inse, att de verkligen är eviga: »Det nya är nytt bara för den nyfödde, den i historien obevandrade. Alla vägar är beträdda. Det kan verka nedslående men är i grunden upplyftande, ty en primitiv utvecklingstro är en religion för välartade scholares och ingen sanning att leva på. Sanningen är den att människan så långt vi kan se tillbaka, är andligen mäktig samma syn och samma verk som idag.»¹⁴² *Flyktig jord* (1981) blev Carl Fries' sista bok. Den kom ut bara några veckor före hans död. I huvudsak utgör den ytterligare en sammanfattning av hans budskap, men där finns antydningar till något nytt: ett trots allt gryende hopp om att mänskligheten skulle kunna finna en väg ut ur den naturförstöring, som gripit omkring sig i global skala de senaste decennierna. Anledningen till detta är att en viss omsvängning har kunnat märkas i maktavarnas syn på vegetationens, framför allt skogens, betydelse för klimatet och människornas utkomstmöjligheter. Carl Fries följde med stort intresse och på nära håll denna utveckling, bl. a. genom sin son Jöran Fries, som författat avslutningskapitlet i *Flyktig jord*. I dessa vidgas perspektivet till Afrika, Asien och Amerika. Den utveckling Carl Fries skildrat i sina medelhavsböcker äger universell giltighet.

Sammanfattning

Barndomen i det gamla bondesamhället grundlade hos Carl Fries en känsla för människa och natur i samspel. Naturen blev en självklar och nödvändig del i människans livsmiljö. Under barndomsåren med alla dess förflyttningar mellan olika pastorat förblev släktgården Brevassa i Östergötland familjens fasta punkt i tillvaron. Den fick avgörande betydelse för Carl Fries' syn på människan och landskapet. Brevassa »vägleder min syn och bestämmer för mig den svenska bilden» har han sagt.¹⁴³ I en uppsats från 1973 beskriver han denna svenska bild, konkretiserad i Brevassa: »Nu måste vi vara inom Brevassa rāmärken. Och nu – i ett ögonblick – inträffar något: vi åker in i det forna. En liten biväg kröker in mellan flyttblock och glesställda björkar – den riktiga svenska hagen. Det är avtagsvägen till gården. Vid hagledet ett par vattenhoar åt djuren. Och där, över en syrenhäck hälsar det gamla bondehus, som var släktens hem i hundra år. Vid grinden in till gårdsplanen väntar bonden, stödd på sin lie. Han är den, som tog vid, när gården till sist gick ur släkten. Det var 1923 – nog vet jag det – men i honom ser jag dem alla 'allt upp i den urgrå tid'. Det är folk som kan arbeta och göra rätt för sig. Gestalten är knotig, senig, en smula böjd, ansiktet kanske trött men upplyst av en blå blick, som talar om fantasi och en levande håg – herren och arbetaren i samma person. En bonde på sin gård.»¹⁴⁴

Sådan var Carl Fries' bild av Sverige: landskapet är inte bara landformer, vegetation och fauna. Där finns också människan – och hon är en del av sin miljö. Den individuella människan är ett led i en kedja av otaliga generationer, som levat och verkat i landskapet. Hon har format miljön – men hon är också själv formad av sin miljö: »Jag ser Brevassa med sitt vänliga hus, med skira hagar under skogen, med äng och strand. Här lever ännu den verklighet som blev till en ton i själen hos min far – som ledde hans väg . . . Så har jag själv ett Brevassa i själen.»¹⁴⁵

Faderns intresse för jakt och natur samt rektor Malms undervisning inspirerade till djupare inträngande i naturens hemligheter. Med denna grund förefaller det svårt att motstå de lockelser, som Tåkern och Omberg hade att erbjuda – och Carl Fries motstod dem inte heller!

Tåkern-landskapet var och är först som sist ett stycke kulturlandskap. Sjöns vassar och bergets sluttningar kunde visserligen tyckas nog så jungfruliga, men de var sedan sekler indragna i den mänskliga hushållningen. Människan i landskapet och markens historia blev självklara inslag i Carl Fries' andliga miljö. Han har själv vittnat om den stora betydelse, som den folkliga traditionen och Heidenstams diktning haft för honom. De arkeolo-

giska utgrävningarna i hembygden, Alvastra och Dags mosse, gav ytterligare relief åt historien i landskapet.

Det kan mot denna barkgrund förefalla förvånande, att Carl Fries trots allt under 10- och 20-talen i sitt författarskap inte givit uttryck för de insikter, han måste ha fått under barn- och ungdomen – att människan spelat och spelar en avgörande och mycket aktiv roll i utvecklingen av det produktiva kulturlandskapet. En roll på både gott och ont. I hans tidigare verk framstår människan enbart som en fridstörare, en negativ faktor i naturen. Det på s. 213 återgivna citatet ur »Kärna mosse» (1916) ger ett gott exempel härpå. Förklaringarna kan vara många, att hans uppfattning av östgötabygden kanske hade mycket gemensamt med det klassiska hembygdsbegreppet: natur och historia existerar visserligen sida vid sida i samma rum men utan egentligt samband i människornas sinnen. Att av dem båda kunna skapa en organisk helhet hör till Carl Fries' storhet och bestående insats som författare – senare i livet.

En annan trolig orsak till hans negativa syn på människan i naturen är det starka inflytande, som framför allt Rutger Sernander utövade på sina lärjungar. Denne, liksom många andra tongivande naturskyddare vid denna tid, företrädare för den s. k. botanismen, hade ännu i början av 1920-talet inte insett den genomgripande roll, som människan spelat för framväxten t. o. m. av de naturtyper, som naturskyddarna fann särskilt »naturliga» och skyddsvärda: ängarna och slättsjöarna.

Under 20- och 30-talen skedde på detta område en mycket betydelsefull vetenskaplig utveckling. Genom arbeten av framför allt Mårten Sjöbeck men även t. ex. Åke Campbell och Rutger Sernander växte kunskaperna om kulturlandskapet och dess dynamik. De nya rönen var revolutionerande, och människans roll i landskapet fick omvärderas i grunden. För Carl själv innebar läsningen av Bertil Boëthius' *Ur de stora skogarnas historia* en avgörande milstolpe. Ur denna hämtade han inte bara faktiska uppgifter om »markens historia» utan också en forskningsmetod och en berättarteknik, som sedan blev bestående och grundläggande inslag i hans skrifter. I ljuset av detta blir »I Sveriges yngsta bygder» ett av hans mest centrala verk.

Förändringarna skedde dock inte över en natt, och det var först under slutet av 30-talet, efter de uppslitande striderna om Fiby urskog och en del andra naturskyddsobjekt, som den nya insikten med full kraft slog igenom i Carl Fries' författarskap. Antydningar finns visserligen redan i uppsatsen om övre Dalarna (1926) men först »Hav och land» (1938) innehåller en verklig hyllning till det »fullbordade» kulturlandskapet. »Vår gamla bondebygd» (1949) utgör något av en kulmen med sin lovsång till bondelandska-

pet: »Detta är det skönaste av allt skönt under himlen, hemmets mark i förbund med den rikaste natur.»

I sistnämnda uppsats har Carl Fries själv givit en förklaring till sina nya värderingar: »Jag tror, att ju äldre man blir, ju mera vänder man sin håg från ödemarken till bygden . . .» Men detta rymmer bara en del av förklaringen. Klart är, att hans personliga utveckling mer eller mindre intimt hänger samman med utvecklingen inom forskningen och naturskyddsdebatten, som han följde på nära håll. I en uppsats från 1955, »Angeläget», tar han rentav avstånd från sina tidigare uppfattningar: »Sannerligen – tron på ursprunglig natur i detta gamla bondeland är totalt förfelad. Denna tro var ett vildmarkssvärmeri, en Robinson-dröm. Verkligheten är en annan, rikare och mer fängslande än någon dröm om paradiset. Ty det står fast att vad som djupast griper oss är inte den oberörda, obesjälade vildmarken, utan den mark som i hela sitt väsen är en växelverkan av natur och mänskligt arbete. Detta är det historiska landskapet, den odlingens grund och växande, blommande framtoning som lever och förnyas med oss.»¹⁴⁶

Kärleken till naturen och kulturlandskapet förblev dock inte ogrumlad, och man kan i Carl Fries' böcker under de senare åren följa en utveckling mot en mer pessimistisk syn på människan i hennes relationer till naturen. Det var framför allt studiet av ruinerna efter det en gång så produktiva kulturlandskapet i medelhavsområdet, som ledde till denna pessimism. Citatet ovan på s. 229 är bara ett av många uttryck härför.

Skiftningarna i Carl Fries' syn på människan och naturen innebar emellertid inte bara förändringar i det skrivnas faktiska innehåll. Det medförde också en ytterst betydelsefull förändring i hans språk, i hela hans sätt att uttrycka sig. »Botanismens» negativa människosyn och kanske också Gunnar Anderssons kritiska inställning till småjordbrukets mångsyssleri¹⁴⁷ stod uppenbarligen i konflikt med Carl Fries' personliga erfarenheter från barn- och ungdomen i det gamla småskaliga bondesamhället. Med sina stränga krav på vetenskaplig korrekthet kom Carl Fries – förmodligen omedvetet – att undertrycka sina egna känslor och insikter. Inte förrän hans egen bild av barndomens bondelandskap fick sin vetenskapliga sanktion, blommade hans författarskap ut i fulltonig rikedom. Det skedde i slutet av 30-talet och början av 40-talet i uppsatser som »Hav och land» (1938) och »Julitabygden» (1943).

Carl Fries' Sverige-bild är i högsta grad mångsidig, en helhetsbild. Hans skrifter är inte bara ögonblicksbilder av landskap, flora, fauna och människa. Bilden har också »den fjärde dimensionen» – tiden. Resultatet blir en dynamisk helhet som är större än summan av delarna. En nödvändig

förutsättning för denna bild är ett »tvärvetenskapligt» arbetssätt. I det föregående har vi sett, att Carl Fries upplevde en skiftesrik barn- och ungdom: de många olika uppväxtmiljöerna, familjens intellektuella förankring, kontakten med bondebefolkningen och dess levande traditioner, med den klassiska bildningen under gymnasietiden osv. Under studietiden i Stockholm och Uppsala kom han i nära kontakt med en rad personer, som hade stort inflytande över honom och som alla hade mer eller mindre tvärvetenskapliga attityder till livet: Gunnar Andersson, Axel Hamberg, Rutger Sernander, Nils von Hofsten – och senare Bertil Boëthius och Mårten Sjöbeck. De representerade ett »linneanskt» sätt att närma sig verkligheten, och just linneanismen går som en röd tråd genom hela Carl Fries' liv. Han har med fog kallats vår tids störste linnean.

Med fadern som jordbrukande präst inlemmades den unge Carl Fries redan från begynnelsen i en månghundraårig rad av prästsöner, som vuxit upp i nära kontakt med naturen och med människans försörjning på naturens grund. Det finns en rad mer eller mindre ytliga paralleller mellan hans eget liv och Linnés: förnamnet, båda prästsöner från Småland, båda studenter i »naturens tre riken»¹⁴⁸ i Uppsala, ungdomsresorna till Lappland och Atlantkusten etc. etc. Det går inte att frigöra sig från tanken att dessa förhållanden utövat visst inflytande på Carl Fries liv. Den linneanska attityden till naturen och människan utvecklades vidare under studieåren och därefter också under åren på STF och Skansen.

Linné hade dock inte de möjligheter till historisk överblick, som Carl Fries hade. Den kvartärgeologiska och -biologiska forskningen under decennierna kring sekelskiftet lade grunden för en storskalig tidsuppfattning – klimatets, vegetationens och djurvärldens skiftande öden sedan istiden – som gjordes allt mera detaljrik genom bl. a. pollenanalysen. Enligt Carl Fries själv spelade här Lennart von Post en viktig roll för hans förtrogenhet med dessa nya forskningsrön.

För en kortare tidsskala – den mänskligt-historiska – var Bertil Boëthius' och Mårten Sjöbecks skrifter avgörande för Carl Fries' utveckling, men självfallet kom även hans eget arbete på Nordiska museet och Skansen med de forskningar han där bedrev (bl. a. beträffande Julita gård) samt senare hans arbete i medelhavsområdet att få avgörande betydelse för hans möjligheter att i ord och bild skapa en helhetsbild av människan och landskapet i tid och rum.

Samtidigt som hans tidsperspektiv över människan och naturen med åren blev allt vidare blev det paradoxalt nog också allt mer hoptryckt. Det hade naturligtvis med hans egen stigande ålder att göra, men det var också en

följd av hans forskningar, som hade givit honom insikten att människan i stort sett är densamma idag som för fem tusen år sedan, att naturen ännu fungerar på samma sätt som för tusentals år sedan.

Detta är en av grundpelarna i Carl Fries' verklighetsuppfattning och grunden för hans pedagogiskt verklingsfulla teknik att utifrån ännu existerande ålderdomliga naturtyper och andra fenomen i landskapet levandegöra förlopp i det förgångna — »att ur nutiden utläsa det förgångna».

En annan grundpelare i hans syn på verkligheten var hans närhet till jorden och jordbruket. För honom var alltid kontakten med jorden, naturen, en nödvändighet. Det är bruket av jorden — inte förbrukningen av den — som skapar grunden för människans välbefinnande. I den ovan nämnda (s. 222) sammanfattningen av det östgötska landskapets historia ger han ett av de första uttrycken för denna sin höga uppskattning av jorden och jordbruket: »Ett förblir genom alla skiften — det rika landet, bygden, jorden.»

Han återkommer till detta gång på gång i sitt författarskap. Hans historieuppfattning är i bokstavlig mening jordnära: »Allt liv, från det lägsta omedvetna, till den högsta, mest förfinade mänskliga kultur, växer ur det tunna skikt av jord, som täcker berggrunden. Markens historia blir människans.»¹⁴⁹ Det gäller i Norden såväl som i Medelhavsländerna. Det gäller från Asiens stäpper till den amerikanska Stilla havs-kusten.

Carl Fries gjorde till sin uppgift att skildra denna markens och människans historia och att få oss att förstå detta vårt beroende av jorden. Som vi sett kompletterade han undan för undan sina skildringar med nya rön, egna eller andra forskares. Bilden blev allt klarare och fick sin breda sammanfattning i Sverige-böckerna (1963–67) och i de två Medelhavs-böckerna (1974–75).

Det torde vara få författare och forskare förunnat att så som Carl Fries få avrunda och komplettera sitt livsverk. *Flyktig jord* (1981), som kom ut bara några veckor före hans död, blev ytterligare ett pregnant sammandrag av ett 65-årigt författarskap, som såväl litterärt som vetenskapligt utgör ett mäktigt arv till kommande generationer. Hans avslutningsord i *Flyktig jord* är ödesdigra men väl underbyggda:

Vi har sett en grekisk folkvåg svalla mot väster över Medelhavet. Två och ett halvt årtusende därefter sker från Spanien, Italien och alldeles särskilt Sicilien en ny mäktig folkförflyttning, också den mot väster, nu över Atlanten till en ny värld. Det är en slående upprepning. Amerika är idag, efter fem hundra år djupt slitet, pressat av vår övermakt. Men väster om Västern finns ingen ny tillflykt, intet hoppets land: bortom Stilla havet ligger jordens mest överbefolkade länder. Rörelsen slutar blint. Historiens och framtidens grundproblem fordrar en ny lösning.¹⁵⁰

Noter

1. Persondata gällande barn- och ungdomsåren är hämtade huvudsakligen ur *Hem till jorden*, Malmö 1977.
2. Se t. ex. uppsatsen »'I skogen' är skriven i skogen» i *Nordisk Rotogravyr 1918–1943*, Stockholm 1943, s. 23–24.
3. Brev till författaren 24.11.1976.
4. Märta Lindqvist (Quelqu'une): *Människor*. Stockholm 1938, s. 9–25.
5. Birger Christoffersson: *Författarnas naturlära*. Lund 1973, s. 129–142.
6. Rune Bollvik: *Naturskildrare i bild*. Stockholm 1980, s. 43–47.
7. Rune Bollvik: Carl Fries — nestor bland naturskildrare. I *Utflykt* 3/1977, s. 14–15.
8. Per-Erik Tonell: »I svenska marker». *Sveriges Natur* 6, 1963, s. 172–176.
9. Ragnar Oldberg: Odlingslandskapets historia. *Jordbrukarnas Föreningsblad* 24.6.1967.
10. Stencil. Umeå 1980.
11. Handskriftsavdelningen. De är katalogiserade 1983 under sign. *C. Fries 10–65*.
12. *Romersk ordning*, Uddevalla 1975, skyddsomslaget.
13. Se t. ex. Sten Selander: *Det levande landskapet i Sverige*. Stockholm 1957.
14. Ordet »änge» är en gammal beteckning på den odlingsform, som i botaniska sammanhang ofta kallas löväng. I Sydsvrige kallades de ofta vångaskogar eller hemängar.
15. Se t. ex. Mårten Sjöbeck: Bondskogar, deras vård och utnyttjande. I *Skånska Folkminnen*, Lund 1927, s. 36–62.
16. Se t. ex. Bertil Boëthius: *Ur de stora skogarnas historia*. Stockholm 1955. 1:a upplagan kom ut 1917.
17. A. G. Högbom: Geologins utveckling. I *Det nittonde århundradet*. Stockholm 1921, s. 94.
18. Tore Frängsmyr: *Upptäckten av istiden*. Uppsala 1976.
19. Carl Skottsberg: Minnestal över Rutger Sernander. I *Minnestal hållna i Göteborgs K. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälle 1943–47*, 1948, s. 68.
20. Samtal med förf. 4.7.1978.
21. Högbom 1921, s. 95 samt Rutger Sernander: Sveriges växtvärld i forntid och nutid. I *Sveriges Rike*, Stockholm 1900, spalt 3.
22. Högbom, s. 93.
23. Carl-Julius Anrick: *STF 1885–1935*. Stockholm 1935, s. 11 f.
24. Lars-Gunnar Romell: Botanismens besegrare. Landskapsforskaren Mårten Sjöbeck. *Sveriges Naturs Årsbok* 1966, s. 148.
25. Se bibliografi i Mårten Sjöbeck: *Det sydsvenska landskapets historia och vård*. Landskrona 1973.
26. Romell 1966, s. 147.
27. Per Arvid Säve: Sista paret ut. *Svenska Jägareförbundets tidskrift* 1877, s. 70–86.
28. Per-Erik Tonell: *Naturvård*. Lund 1971, s. 11.
29. Ibidem s. 11.
30. Hans Krook: *En enda stor familj*. Malmö 1982, s. 26 f.
31. Tonell 1971, s. 12.
32. Rutger Sernander: Svenska Naturskyddsföreningen tio år. En återblick. *Sveriges Natur* 1919, s. 1.
33. *Skyddad natur*. Statens Naturvårdsverk Publikationer 1972: 16, s. 30.
34. I *Linnés Sverige och vårt*, katalog till utställningen med samma namn. Stockholm 1978, s. 3.
35. Arne Schmitz: »Naturfotografen i Sverige». Ibidem, s. 31.
36. Torsten Fogelqvist: Om svenskt landskap och natursinne. I *STF(Å)* 1935, s. 111.
37. Sten Selander: Rutger Sernander. *SN* 1945, s. 157.
38. Se t. ex. Gunnar Eriksson: *Botanikens historia i Sverige intill år 1800*. Uppsala 1969, s. 243, 275 och 282, samt Olof Mustelin: Pehr Kalm om våra inhemska växters nytta. *SLÅ* 1982–83, s. 31 ff.
39. Herman Säterberg: *Blomsterkonungen*. Stockholm 1879, s. 95.
40. Bo Lindwall: Att upptäcka Sverige. I katalogen till utställningen *Linnés Sverige och vårt*, 1978, s. 6–30.
41. Citat efter Hans Krook: *Angår oss Linné?* Halmstad 1971, s. 19.
42. Fogelqvist 1935, s. 115.
43. Se t. ex. Bengt Rosén: Säveskolans naturaliesamlingar. I *Götlandskt arkiv* 1973, s. 103–112, samt Yngve Löwegren: *Naturaliesamlingar och naturhistorisk undervisning vid läroverken*. Årsböcker i svensk undervisningshistoria 132. Stockholm 1974.
44. Samtal med förf. 19.1.1978.
45. Brev till förf. »vårdagsjämningsdagen» 1979.
46. *Hem till jorden*, s. 137.
47. »Selma Lagerlöf och den svenska bilden. Tal vid Ingmarsspelet i Näs sommaren 1969.» I *Svensk Litteraturtidskrift*. Utgiven av Samfundet De Nio, nr 2, 33 (1970), s. 26 ff.
48. Kurt Bergengren: Tänka med ögonen. *Biblis* 1969, s. 83–114.
49. Ibidem s. 86.
50. Ibidem s. 89.
51. Ibidem s. 106.
52. Bollvik 1977, s. 14.
53. Sune Jonsson: »Det finns inte ord att måla en

- sådan härlighet.» *Populär fotografi, årsbok* 1968/69, s. 45–56.
54. E. Karlsten: En bra bild är alltid enkel. *Göteborgsposten* 23.6.1978.
55. *Hem till jorden* s. 21.
56. *Hem till jorden* s. 31.
57. Samtal med förf. 4.7.1978.
58. *Hem till jorden* s. 98.
59. *RLF-tidningen* nr 18, 1970.
60. *Hem till jorden* s. 81.
61. *Ibidem* s. 101.
62. *Ibidem* s. 82.
63. Brev till förf. 12.6.1978.
64. Brev till förf. 14.8.1978.
65. *Hem till jorden* s. 119.
66. *Hem till jorden* s. 122.
67. *Ibidem* s. 107.
68. *Ibidem* s. 131.
69. *Ibidem* s. 137.
70. Samtal med förf. 19.1.1978.
71. I *Kring vår gamla skola*. Linköping 1968. Större delen av talet ingår i *Hem till jorden*, bl. a. s. 137 f.
72. Brev till förf. 14.2.1978.
73. Samtal med förf. 19.1.1978.
74. Calla Anrick: *Herrarna på Turistföreningen*. Stockholm 1964.
75. Samtal med förf. 19.1.1978.
76. Sverker Sörlin: Natur och kultur. Om skogen och fosterlandet i det industriella genombrottets Sverige. *Lychnos* 1981–82, s. 113 ff.
77. Samtal med förf. 19.1.1978.
78. Om skogsbruket och norrlandsfrågan: se Sörlin 1981–82 samt Gunnar Eriksson: *Kartläggarna*. Umeå 1978.
79. Samtal med förf. 19.1.1978.
80. *Ibidem*.
81. *Hem till jorden* s. 151 f.
82. Samtal med förf. 19.1.1978.
83. *Hem till jorden* s. 151.
84. *Ibidem* s. 146.
85. Samtal med förf. 19.1.1978.
86. *Hem till jorden* s. 151.
87. Enligt Hilding Köhler: Axel Hamberg. *Svensk Geografisk Årsbok* 1933, s. 176.
88. G. Aminoff: Axel Hamberg. *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens årsbok* 1934, s. 268.
89. Köhler 1933, s. 178.
90. *Ibidem* s. 180. Som exempel på de stora krav, som Axel Hamberg ställde både på sig själv och på andra må här anföras en episod som berättas av Calla Anrick (1964, s. 53). Historien får också illustrera Hambergs ovan nämnda sinne för humor. I början av 20-talet skulle STF ge ut en handledning för turister i Sarek. »Den ende, som kunde skriva den var professor Axel Hamberg i Uppsala, den store Sareksforskaren, 'landets främste fjällturist'. Han skrev en bortcensurerad inledning till boken: 'Att gå i Sarek utan säkra förare torde närmast kunna betraktas som självmord. Säkra förare finns numera icke att få.'»
91. Köhler 1933, s. 175.
92. *Ibidem* s. 181.
93. Samtal med förf. 19.1.1978.
94. *Hem till jorden* s. 152.
95. Samtal med förf. 4.7.1978 och 19.1.1978.
96. Lennart von Post: Rutger Sernander *Svenska män och kvinnor*. Stockholm 1949, s. 633 f.
97. Lennart von Post: Rutger Sernander. *Ymer* 1944, s. 265.
98. Dödsrunor om Rutger Sernander har skrivits av bl. a. Robert E. Fries (*SLÅ* 1945, s. 1–7), N. Heribert Nilsson (*Kungl. Fysiogr. Sällskapets i Lund förh.* 1945, s. 36–42), Lennart von Post (*Ymer* 1944, s. 265–269), Sten Selander (*SN* 1945, s. 156–158) samt Carl Skottsberg (*Minnestal hållna i Göteborgs K. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälle* 1943–47).
99. von Post 1944, s. 266.
100. *Ibidem*. s. 267.
101. Romell 1966, s. 146.
102. Brev till förf. 14.8.1978.
103. *Hem till jorden* s. 151.
104. Tom Flensburg: Nils von Hofsten. I *Svenska män och kvinnor*. Stockholm 1946, s. 493.
105. Han skrev bl. a. uppsatser om tagghudingarna (1914), de högre kräftdjuren (1916) och fiskarna (1920).
106. Samtal med förf. 4.7.1978.
107. Samtal med förf. 19.1., 4.7.1978.
108. Samtal med förf. 19.1.1978.
109. Calla Anrick i brev 31.8.1979 samt Carl Fries i brev 17.9.1978.
110. Anrick 1964, s. 239.
111. Samtal med förf. 4.7.1978; Anrick 1964, s. 195.
112. Thure Nyman: Anders Billow. I *Svenska män och kvinnor*. Stockholm 1942, s. 318.
113. Anrick 1964, s. 195 f.
114. Brev till förf. 31.8.1979.
115. Samtal med förf. 4.7.1978.
116. Erik Lundberg: Djuranläggningarna. I *Trettioalets Skansen*. Stockholm 1939, s. 251.
117. *Ibidem* s. 10.
118. Samtal med förf. 7.10.1978.
119. Carl Fries: Vildmarkssverige på Skansen. I *Trettioalets Skansen*. Stockholm 1939, s. 223 samt *Fataburen*, årsredogörelse 1954, s. 261.
120. *Fataburen* 1953, s. 261.
121. *Hem till jorden* s. 9 och 45.
122. *Ibidem* s. 66.
123. Samtal med förf. 19.1.1978. Jfr också s. 178.
124. Samtal med förf. 4.7.1978.
125. Brev till förf. 14.8.1978.

126. Samtal med förf. 4.7.1978.
127. Anrick 1964, s. 192.
128. Genom Väster- och Österdalarna, *STF(Å)* 1926, s. 133.
129. Brev till förf. 17.9.1978.
130. Jfr uppsatsen om Dalarna 1926.
131. Boëthius s. 39 f.
132. Ibidem s. 52.
133. Samtal med förf. 4.7.1978.
134. Bergengren 1969 s. 89 ff.
135. Ibidem s. 106.
136. *I svenska marker* kom ut i inte mindre än fyra upplagor – inte tre som Bergengren skriver: 1930, 1931, 1938 och 1952.
137. *STF(Å)* 1938, s. 200 f.
138. Ibidem, s. 196.
139. Vilket understryker textens litterära karaktär men inverkar försvårande på uppföljningen av källhänvisningarna.
140. Samtal med förf. 4.7.1978.
141. *Vägen till Rom*, s. 92 f.
142. *Romersk ordning*, s. 77 f.
143. *Hem till jorden*, s. 36.
144. Kring Brevassa, 1973, s. 12.
145. *Hem till jorden*, s. 36.
146. I *Örebro Läns Naturskyddsförenings årsbok* 1955, Örebro, s. 10.
147. Sverker Sörlin 1982, s. 115.
148. Jfr *Hem till jorden*, s. 151.
149. *Romersk ordning*, s. 00.
150. *Flyktig jord*, s. 196.

Summary:

CARL FRIES AND THE HISTORY OF THE GROUND

By
BENGT ROSÉN

The writer Carl Fries was born on November 7, 1895, and died on January 17, 1982. His education—the science and the arts combined—gave him a rare ability to paint a complete picture of nature, of man in the landscape and of nature's development historically. With his description Carl Fries created a unique position for himself in Swedish literature. His books were well received by literary critics, and he was awarded a number of literary prizes and other marks of honour.

But Carl Fries would not have been loved so dearly by his readers if he had only been one in a long line of popular science writers. His descriptions are not those of a scientist, primarily: they are based on his conception of the forms, the colours, the scents and sounds of nature, of all the courses of events that bind the elements together into a living entity. He then completes the picture with material from his own studies, both in the sciences and in the arts, as well as from the oral tradition; here he uses interviews with local people. To this should be added that he is outstandingly skilful in his choice of words and so comes to use a living language that is highly sonorous. His keen powers of observation are evident in his precise descriptions, which, for most judges, bring to mind Linnaeus and his travel books. Carl Fries was—like Linnaeus—a truly inter-disciplinary writer; often he has been called the greatest Linnæan of our time.

This paper deals with Carl Fries' road to such a mature authorship. It describes the spiritual and physical environment which, during his childhood, studies and later life, formed Carl Fries' way of looking at nature. His father was a clergyman, and the intellectual climate in the family was such that it fostered contacts with nature, with popular narrative traditions and with leading personalities in the field of culture, both in person and through their books.

During his studies at the University of Uppsala Carl Fries learned about the lively and epoch-making research that was carried out in the half-century around the year 1900 on the post-glacial development of landscape and vegetation in Scandinavia. Here he also came into contact with several scientists and writers within the field of nature preservation, and with research concerning Linnaeus. His studies of the living landscape in Sweden were then deepened through his work as an editor for the Swedish Tourist Association in the year 1925–37 and as a curator at the Nordic Museum and Skansen in Stockholm, 1937–53.

Carl Fries developed his views on the Swedish landscape in a number of newspaper articles (from 1915 on) and in his books (the first one in 1925). During the 1910s and 20s his outlook was highly negative: man's influence upon nature was, as he saw it, only destructive. From about 1930 on he gradually changed his mind, and through the 1930s and 40s he became more and more positive. This reevaluation was influenced to a great extent by the research and practical work on nature preservation that he himself took such an active part in, both professionally and as a writer. In 1953 he turned to full-time writing; now his interest was captured more and more by the extremely old areas developed and cultivated by man in the Mediterranean countries. The research that he carried on there, periodically in the circle of archaeologists that surrounded King Gustaf VI Adolf, had epoch-making results and led to another reevaluation of his views on man and nature: in the long run, he felt, man always devastates his environment; it may take one or two thousand years, but he will always turn fertile land into desert. And although man is able to change his environment completely—for good or bad—he cannot turn away from it. He is totally dependent on a productive landscape, which gives him the natural resources that constitute a necessary base for his survival. As Fries puts it, »All living creatures, from the lowest unconscious to the highest, most refined forms of human culture, grow from that thin layer of earth that covers the bedrock. The history of the ground becomes the history of man.»

Författarens address: Fil. lic. Bengt Rosén, Bergsg. 4, 621 55 Visby.

Carl Fries' tryckta skrifter 1915–1981

*Bibliografi utarbetad av
Lars-Åke Gustafsson**

1915

Ekorren och skogen. Fof hf. 2, 10 (1915), s. 92.

Järnsparfven häckande i björkregionen vid Abiskojokk. Fof hf. 6, 10 (1915), s. 282.

1916

Mindre strandpiparen funnen vid Torne träsk. Fof hf. 2, 11 (1916), s. 94–95.

Kärna mosse. Ett stycke säregen vildmark på Östgötaslätten. ÖC 16.8.1916.

1917

Fjällvråk vid Tåkern vintertid. Fof hf. 1, 12 (1917), s. 44–45.

Ett par storkar. Fof hf. 3, 12 (1917), s. 143.

Tåkern vintertid. ÖC 16.2.1917.

Vårdagar i kärren. ÖC 25.5.1917.

En slättskog. ÖC 19.6.1917.

I Tåkerns sjömarker. Strandskogen i Hof. ÖC 28.7.1917.

En fara för fågel och fisk. Vassrotsupptagningen kan bli ödesdiger. ÖC 5.10.1917 (sign. C. S. F.).

1919

Ringdufvan som trädgårdsfågel i Sverige. Fof hf. 5, 14 (1919), s. 228–231.

1920

Vilda örtagårdar. I. Rosenkälla. ÖC 24.7.1920.

Vilda örtagårdar. II. Omberg. ÖC 7.8.1920.

Vilda örtagårdar. III. Västra väggar och Stocklycke äng. ÖC 11.9.1920.

Vilda örtagårdar. IV. Orkidéernas ängar. ÖC 2.10.1920.

En lyrisk debutant. Rec. av: E. Malm, Blodets oro (1920). ÖC 16.12.1920.

Där storlommen ruvar. Sommarminnen från en paradisk Smålandsö kransad av björkhagar och ekängar. SvD 5.9.1920.

En aprilkväll på Kungsängen. UNT 27.4.1920 (sign. C. S. F.).

Vid Sveriges sydostkap. UNT 7.9.1920 (sign. C. S. F.).

*Använda förkortningar:

Fof=Fauna och flora; ÖC=Östgöta-Correspondenten; UNT(j)=julnummer Upsala Nya Tidning; STF= Svenska Turistföreningen; (Å)=årsbok; (t)=tidskrift; SN=Sveriges Natur; SvJ=Svenska Journalen.

Höst i urskogen. UNT 21.9.1920 (sign. C. S. F.).

En pärla i Uplands natur. Hos fåglarna i Hjälstaviken. UNT (j) 1920.

Store Mosse. STF(Å) 35 (1920), s. 153–170.

1921

Vid Ölands södra udde. Barometern 27.9.1921.

En Roslagsbygd om våren. UNT 23.6.1921.

Där »marken hon gläds». Lövängarna, det ädlaste i upländsk natur. UNT(j) 1921.

Bland brunänder, glador och andra flygfän. Ett stycke typisk sörmländsk natur. Södermanlands Nyheter 1.7.1921.

1922

»Vårens vår» i Småland. Ett par aprilveckor i södra Stångådalen bland spelorrar och andra flygfän. ÖC 29.4.1922.

I skogslapparnas och vildgässens land. ÖC 8.7.1922.

Vid Hjälstaviken just nu. UNT 10.5.1922.

Genom Nordland. Från riksgränsen genom Malströmmen till Atlanten. UNT 22.7.1922.

Kustarakaise. Sveriges högsta fjäll söder om Kvikkjokk. En liten geografisk nyhet av Carl Fries. UNT 14.10.1922.

Kustarakaise. Sveriges högsta fjäll söder om Kvikkjokk. En liten geografisk nyhet av Carl Fries. II. UNT 18.10.1922.

En frisk jaktbok. Rec. av: S. Raab, Med Gustaf Schröder på värmländska jaktstigar (1922). UNT 2.11.1922.

Som pälsgjägare i Lappland. Rec. av: L. Munsterhjelm, Trapperliv i Lappland I o. II (1918, 1921). UNT 20.11.1922.

Genom tjugonde århundradets Afrika. Där man åker bil till gorillornas urskogar. Rec. av: Prins Wilhelm, Bland dvärgar och gorillor (1922). UNT 30.11.1922.

Kamerajakt. A propos Bengt Bergs nya bok. Rec. av: B. Berg, Med tranorna till Afrika (1922). UNT 19.12.1922.

Upländska strövtåg. Till ett par oaser i Upsalabygden. UNT(j) 1922.

Till Pitedalen. Lapplands vita fläck. STF(Å) 37 (1922), s. 287–315.

Tåkern i vårflyttningens tecken. Ett nytt kapitel ur den stora fågelsjöns krönika. SvD 2.4.1922 (söndagsbilaga).

Gjennem Nordland. Af en svensk sommervandrerers dagbog. Aftenposten 2.9.1922.

1923

Natt i Venedig. ÖC 9.3.1923.

Romresan. ÖC 7.4.1923.

Under Vesuvius hot. ÖC 14.4.1923 (även i UNT 16.4).

Havsörnens äreminne. Rec. av: B. Berg, De sista örnarna (1923) och T. Högdahl, Gammel-Ante. En bok om havsörnen och andra skärgårdens fåglar (1923). ÖC 15.12.1923.

Det gamla Stralsund i biljonernas tecken. Bizarr kontrast mellan minnesstämning och nutidsjakt. ÖC 20.12.1923.

»Lövgradans» senaste öden. SvD 23.11.1923.

Brev från en Italiaresa. »Sol- och skönhetslandet, i alla tider nordmännens

- längtan och färdemål.» UNT 31.3.1923.
- Med Donau till Ungern. UNT 22.8.1923.
- Hur doppingen blev överlistad. Historien om en kamrajakt. UNT(j) 1923.
- Östgötaslättens kärrängar. Ett försvinnande naturminne. SN(Å) 14 (1923), s. 75–82.

1924

- Skogen på sjöbottnen. Ett egendomligt naturminne i våra bygder. ÖC 27.12.1924.
- En skogsströvars minnen. Rec. av: L. Lindqvist, Med öppna ögon och tysta fjät (1924). UNT 10.6.1924.
- Ut till fåglarna! Några färdemål i juni-sommarens Upland. UNT 21.6.1924 (midsommarnummer).
- En lyhörd och en lomhörd fågel. UNT 20.12.1924.
- Kring Medelhavets kuster. Rec. av: N. W. Lundh, En författares resa. I Nord-Afrika, II. Kring Italien (1924). UNT 23.12.1924.
- Möten i markerna. Ett par upplandsfåglar hemma hos sig. UNT(j) 1924.
- Skogslapparnas land. Udtja-Tjavelk, »Gränsskogen mellan norra och södra Lappmarken». STF(Å) 39 (1924), s. 229–244.

1925

- Färder och fåglar. Med 71 illustr. efter fotografier av författaren. Uppsala 1925. 163 s.
- Fåglar i våra trädgårdar av O. Helms. Översatt från det danska originalet och för svenska förhållanden bearbetad av Carl Fries. Med fjorton färg-

planscher av Ingeborg Frederiksen. Uppsala 1925. 131, (1) s.

En liten fågelexkursion genom Uppsala. Rödakorsveckans Fyrisblad 14–17 maj 1925, s. 6–7. Uppsala.

Kustarakaise och dess grannar. Det stora fjällandet mellan Pite- och Skellefteälvens källor. SN(Å) 16 (1925), s. 1–23.

Vildmarkssyner. Rec. av: L. Segerstråle, Vildmarkssyner (1924). UNT 23.5.1925.

Vad Roslagsvåren bjuder på. UNT 23.6.1925.

1926

Stockholms natur. En storstilad monografi. Rec. av: R. Sernander, Stockholms natur (1926). I: Svenskt turistväsen. Meddelanden från Svenska turistföreningens arbetsfält, nr 4, 3 (1926), s. 58–59.

Något om sällskapsresor. Bohuslänningarnas stockholmsfärd 8–13 oktober. I: Svenskt turistväsen, nr 5, 3 (1926), s. 74–75 (sign. C. F.).

Genom Väster- och Österdalarna. STF(Å) 41 (1926), s. 129–148.

Nya Sverigebilder. STF(Å) 41 (1926), s. 328–329.

Några fjällblommor. I: Svensk Turistkalender (STF), s. 80–83.

1927

En färd genom Lappland. I: Bygd och folk av Carl och Julia Svedelius (1927), s. 38–52.

Några fjällfåglar. I: Svensk Turistkalender (STF), s. 41–45.

En nationalpark i den stora lapplandskogen? I: Svenskt turistväsen, nr 3, 4 (1927), s. 36–38.

1928

Svenska Turistföreningens Sverigebilder (bildtexter av Carl Fries).

Stugan vid Storulvåjärn. STF(Å) 43 (1928), s. 325–326.

Huvudlandskap i årsskriften 1929. STF(Å) 43 (1928), s. 331.

Sommarliv i lapplandsfjällen. Rec. av: E. Manker, En stallo i Jokkmokk (1928). I: Svenskt turistväsen, nr 6, 5 (1928), s. 129 (sign. C. F.).

1929

I timmerskogen. SvJ nr 2, 5 (1929), s. 16–17 (sign. C. F.).

I fågelflyttningens tid. SvJ nr 42, 5 (1929), s. (8)–9 (även i Nerikes-Tidningen 21.10.1929).

I Sveriges yngsta bygder. STF(Å) 44 (1929), s. 147–160.

Skiptikonbildserier i västficksformat. Svenska turistföreningens cellophanbilder. I: Svenskt turistväsen nr 3, 6 (1929), s. 65–67.

1930

I svenska marker. Bilder ur vårt lands växt- och djurliv, sammanställda. Stockholm 1930. 220 s. 2 uppl. 1931. 220 s. 3 uppl. 1938. 220 s. 4 uppl. 1952. 220 s.

Våra vinterfåglar. SvJ nr 10, 6 (1930), s. 16–17, 23.

Fågelvår i trädgården. SvJ nr 19, 6 (1930), s. 8–9.

Härjedalen i årsskriften 1931. STF(Å) 45 (1930), s. 340.

Rec. av: J. Haugard, Några turistleder. Supplement till Om Vättern och norra Vättersbygden (1929). STF(Å) 45 (1930), s. 342.

Rec. av: H. G. Westerlund, På rymmarstrått. Två pojgars äventyr i svenska vildmarker (1929). STF(Å) 45 (1930), s. 343.

1931

Ugglornas vår. SvJ nr 13, 7 (1931), s. 15–17.

De första blommorna. SvJ nr 19, 7 (1931), s. 16–17.

Kungsörnen. Vår stoltaste fågel på färd, på jakt och vid boet i fjällskogen. SvJ nr 41, 7 (1931), s. 16–17, 25.

Kring Krön. STF(Å) 46 (1931), s. 321–324.

Rec. av: M. G. Crælius, Försök till ett landskaps beskrifning uti en berättelse om Tunaläns, Sefwede och Aspelands häraders fögderi (1930). STF(Å) 46 (1931), s. 342.

En gammal ek. I: Sveriges Sanatorietidnings julnummer 1931, s. 36–38.

Rec. av: H. G. Westerlund, Skatten i Näjdsjön. Två pojgars äventyr i svenska vildmarker (1930). STF(Å) 46 (1931), s. 342–343.

Det vackra Sverige i skolan och väntsalen. I: Svenskt turistväsen nr 1–2, 8 (1931), s. 18–21.

Ett drama i hagen. I: Svenskt turistväsen nr 5, 8 (1931), s. 91–94.

Svenska fjällblommor i ord och bild. Rec. av: T. Lagerberg, Svenska fjällblommor (1931). I: Svenskt turistväsen nr 11–12, 8 (1931), s. 296–297.

1932

Den stora återkomsten. SvJ nr 16, 8 (1932), s. 4–6.

Tomtasjöns sista år. UNT(j) 1932.

Rec. av: E. Malm, Tomter till salu, Dikter (1932). SN(Å) 23 (1932), s. 161.

Där Norrland och Mellansverige mötas. STF(Å) 47 (1932), s. 5–26.

Rec. av: P. O. Swanberg, Krankesjön. Ett fåglarnas paradiset (1931). STF(Å) 47 (1932), s. 359.

Abiskorapsodi. I: Svenskt turistväsen nr 7, 9 (1932), s. 150–151.

Kunglig majestät och Uppsala akademi som naturskyddare. I: Svenskt turistväsen nr 9–10, 9 (1932), s. 214–216.

Under the Arctic Circle. From the Baltic to the Atlantic. I: The American-Scandinavian Review. Volume XX, number 3, 1932, s. 135–147. New York.

1933

Spår i snön. SvJ nr 7, 9 (1933), s. 23–25, 44 (jfr SvJ nr 50, 21 (1945), s. 28–31, 65–66).

Den svenska tundran. SN(Å) 24 (1933), s. 69–78.

Rec. av: M. Sjöbeck, Halland (1931) och Bohuslän och Göteborg (1932). SN(Å) 24 (1933), s. 161–162.

Fågelsyner i Uppsala. I: I Blått och Vitt. Upsala Barnens Dags Tidning 1933, s. 8–9.

Landskap och årstider. I: Årets bilder. STF:s julbok 1933, s. 9–13 (bilder av C. F. på s. 16 och 25; i julkboken 1934 bilder av C. F. på s. 21, 22 och 23).

En gammal Uplandsek. UNT(j) 1933.

1934

I skogen. Samtliga bilder utom å sidorna 39, 105 och 179 efter fotografier av författaren. Stockholm 1934. 215, (3) s. Ny uppl. 1938. 215, (2) s. 3 uppl. ej tillgänglig. 4 uppl. 1959. 199 s.

Den gamla björken. SvJ nr 35, 10 (1934), s. 23–25, 47 (ur: I skogen).

I skogsglántan. SvJ 10 (1934), jubileums- och propagandanummer, s. 6–8 (ur: I skogen).

Lövskogen och fåglarna. SN(Å) 25 (1934), s. 103–112.

I mellansvenska marker. Rec. av: E. Rosenberg, Oset och Kvismaren (1934). DN 11.6.1934.

En natt vid uvboet. I: Ett skepp kommer lastat. Historiska skisser, reseskildringar, julnoveller. Julen 1934, s. 9–15. Stockholm.

Djuren i landskapet. I: Hälsa och friluftsliv. Utgiven av Överstyrelsen för Svenska röda korset till förmån för dess verksamhet för folkhälsans höjande, 1934, s. 134–158. Stockholm.

1935

Göta kanal. Göteborg 1935. 46 s., 11 pl.-bl., 1 karta. (Även på engelska och tyska.)

Svenskar i dagens gärning fotograferade av C. G. Rosenberg. Redigerad av Anders Billow, försedd med bildunderskrifter av Carl Fries. Utgiven av Svenska Turistföreningen. Stockholm 1935. 174 s. 2 uppl. 1939. 174 s.

Vi och vår natur. Av Lars Faxén, Karl-Erik Forsslund, Carl Fries, Einar Lönnberg, Lennart von Post, Erik Rosenberg, Sten Selander, Mårten Sjöbeck, Rudolf Söderberg, Edvard Wibeck. Redigerad av Carl Fries. Stockholm 1935. 271 s. (Föredrag i radio sommaren och hösten 1935.)

Forntidslandskapet i nutiden. I: Vi och vår natur (1935), s. 1–26 (jfr ovan).

Det personliga naturskyddet. I: Vi och vår natur (1935), s. 197–218 (jfr ovan).

Forntid i nutid. Röster i radio 16–22 juni nr 25 1935, s. 9, 38 (föredrag i radio).

Långt borta. Rec. av: H. Macfie och H. G. Westerlund, Wasawasa. Äventyr som trapper och guldgravare i Canada och Alaska (1935). DN 2.12.1935.

Naturen och vi. STF(t) nr 1, 3 (1935), s. 28–29.

Landskap med fåglar. Några bilder från Ungern. I: Barnens Dagblad 1935, s. 24–25, 40, 42. Stockholm.

Folkvandring ut i naturen. I: Konsumentbladet (Tidning för Kooperation och huslig ekonomi), nr 14, 22 (1935), s. 8–9. Uppl. A. Huvuduppl. Stockholm.

Upptäcktsresa på hemmets marker. I: Idun. Illustrerad tidning för kvinnan och hemmet. Utg.: Beyron Carlsson, nr 7, 48 (1935), s. 10–11. Stockholm.

Strövtåg i uppländsk natur. I: Uppland. Utgiven av Upplands nation genom en kommitté under redaktion av Oskar Lundberg (1935), s. 74–85. (Hembygdsböckerna. Läseböcker för skola och hem.)

1936

Fågelvår vid Söderarm. DN 17.4.1936.

Två Kanadaböcker. Rec. av: G. Ugglan, Barn och bävrar (1936) och H. Macfie, Lägereldar längesen (1936). DN 20.11.1936.

Fyra landskap. Eigil Schwabs Sverige-bok. Rec. av: E. Schwab, Sverige. Del I (1936). DN 9.12.1936.

Naturskildring av olika märken. Rec. av: S. Rosendahl, Korpar (1936), P. O. Swanberg, Fjällfåglars paradis (1936), E. Lind, Fåglar vid min stuga (1936) och A. Viksten, Spelet under skyarna (1936). DN 15.12.1936.

Junidag i min fågelvik. UNT(j) 1936.

På Kroppefjäll. STF(Å) 51 (1936), s. 139–156.

Årsskriften på upptäcktsresa. STF(t) nr 2, 4 (1936), s. 46–47.

I skogen. I: Levande svensk litteratur från äldsta tider till våra dagar. I urval av Sten Selander. Utredigera och kommenterad av Sigurd Westberg. Vol. 5, s. 167–172. Stockholm 1936. (Ur: I skogen, 1934.)

1937

Vinterlandet. DN 25.3.1937.

De räddade Haverdalsdynerna. DN 13.8.1937.

Rec. av: E. Wibeck, Kring Kävsjön, Smålands märkligaste fågelsjö (1936). SN(Å) 28 (1937), s. 172.

Se men inte störa. STF(t) nr 2, 5 (1937), s. 42–45.

Östgötanatur. I: Östergötland. Utgiven av Östgöta nation i Uppsala genom en kommitté under redaktion av Thord Lindell (1937), s. 12–31. (Hembygdsböckerna. Läseböcker för hem och skola.)

Det svenska Forntidslandskapet i Nutiden. I: Dansk Naturfredning. Danmarks Naturfredningsforenings Aarskrift 1936–1937. Under redaktion af Erick Struckmann (1937), s. 63–84. København.

1938

Tyskt bäverland. DN 7.8.1938.

Fågelvår vid Söderarm. UNT(j) 1938 (jfr DN 17.4.1936).

Stora och Lilla Sandböte. Ett nytt naturskyddsområde i Stockholms skärgård. SN(Å) 29 (1938), s. 124–126.

Rec. av: E. Malm, Än flyga svanarna (1937). SN(Å) 29 (1938), s. 160.

Hav och land. Några Östgötabilder. STF(Å) 53 (1938), s. 173–201.

Vårvinter i bäverskogen. STF(t) nr 3, 6 (1938), s. 74–78.

Den svenska naturen och dess vård. I: Folkskolans läsebok. Femte klassen. 1938, s. 117–121. Stockholm.

Fria fåglar på Skansen. STF(t) nr 8, 6 (1938), s. 234–237.

Kamerajaktens tjsuning. I: Sunt förnuft. Organ för Skattebetalarnas förening, nr 5, 18 (1938), s. 197–198.

1939

Den stora fågelflyttningen. Höstdagar vid Ölands södra udde. STF(t) nr 7, 7 (1939), s. 203–206.

Naturfotografen – naturpoeten. Folkets Dagblad (Lördagskvällen, bilaga), nr 22 1939, s. 1–2.

Vildmarkssverige på Skansen. I: Trettiotalets Skansen. Utveckling och omdaning under decenniet 1929–1939 (1939), s. 209–234.

En bäverdamm i Ångermanland. Bygd och Natur nr 2, 20 (1939), s. 145–153.

1940

Bäverland. En bok om bävern och hans verk. Stockholm 1940. 245, (1) s. Ny utg. 1960. 187, (1) s. (På tyska 1943: Biberland. Ein Buch über den Biber und sein Werk. Berechtigte Übertragung aus dem Schwedischen von Hette Willecke. Neudamm 1943. 122 s.)

Bäverland. VI nr 47, 27 (1940), s. 9 (bilder och bildtexter) (ur: Bäverland).

I fjällkanten. STF(t) nr 3, 8 (1940), s. 82–84.

Svenska fjällblommor. STF(t) nr 6, 8 (1940), s. 179–180.

Spår och tecken i markerna. Cyklisten nr 10, 6 (1940) (julnummer), s. 12–15, 20–23. Stockholm.

Sagan om vildgässen på Skansen, berättad för de minsta. De värnlösa vännerna nr 3, 50 (1940), s. 37–39. Falun.

Inplantering av storfåglar. I: Svenska jägareförbundets tidskrift Svensk jakt. Red. och ansv. utg.: B. Haglund, nr 9, 78 (1940), s. 390–397. Uppsala.

Mina första möten med bävern. I: En bok tillägnad Tage Stiberg 19 7/6 40 (1940), s. 14–20. Göteborg.

Skansens freie Vögel. I: Der Norden. Monatsschrift der Nordischen Gesellschaft. Nr. 9, 17. Jahrgang September 1940, s. 280–283. Berlin.

En gammal Uppländsek. I: Uppländskt. Valda uppsatser ur Upsala Nya Tidnings julnummer utgivna till tidningens 50-årsjubileum 1940, s. 14–16 (jfr UNT(j), 1933).

I älgskogen. I: Röster i radio. Tidskrift för svensk rundradio, nr 34, 8 (1940), s. 22 (sign. C. F.). Stockholm.

1941

Skansen. Naturhistoriska avdelningen. Kort vägledning (av Carl Fries). Stockholm 1941. 48, (1) s. 2 uppl. 1944. 48, (1) s. 3 uppl. 1945. 48 s. – Nytr. 1946 och 1948. Ny omarb. uppl. 1951. 46 s.; 1954. 47 s. Kompl. och bearb. av Kai Curry-Lindahl 1958. 48, (1) s. Nytr. 1961.

Fågelvägar över Sverige. STF(t) nr 3, 9 (1941), s. 74–77.

Oktoberflyttning genom luft och vatten. STF(t) nr 6, 9 (1941), s. 181–185.

Fågelvägar över Sverige. I: Skogsman-

nen. Tidskrift för skogsvård, träindustri, jakt och fiske. Officiellt organ för de svenska skogstjänstemannaförbunden, nr 12, 51 (1941), s. 134–136. Stockholm. (Jfr STF(t) nr 3, 9 (1941), s. 74–77.)

Markens och djurens år på Skansen. I: Fataburen 36 (1941), s. 93–110 (Nordiska museets och Skansens årsbok). Stockholm.

Markens och djurens år på Skansen. I: Skansen. Jubileumsåret 1891–1941. Redaktion: Andreas Lindblom, Gösta Berg, Sigfrid Svensson (1941), s. 93–110. Stockholm. (Jfr ovan.)

1942

Detta är Sverige. Årets bilder tio år – tio års bilder. STF(t) nr 6, 10 (1942), s. 173–175.

1943

Julitabygden. Ett stycke Sörmland mellan Öljaren och Hjälmarén. Fataburen 38 (1943), tr. 1942, s. 25–46.

Iter dalekarlicum. STF(Å) 58 (1943), s. 149–185.

»1942 års björnutredning». Undert. av Sten Selander och Carl Fries. SN(t) nr 1, 34 (1943), s. 1–10.

I skogen är skriven i skogen. I: Nordisk Rotogravyr 1918–1943 (1943), s. 23–24 (jubileumstidning). Stockholm. (Jfr I skogen, 1934.)

Utfodring av Stockholms änder vintern 1942–1943. (Undert. För Fågel-skyddsrådet: Carl Fries, Edv. Wi-beck, Gösta Notini, Holger Blom.) I: Svenska Allmänna Djurskyddsföreningens Årsskrift 1943 (=Svenska Allmänna Djurskyddsföreningens Skriftserie. Ny följd 67) (1943), s. 49–51. Stockholm.

Återkomsten. I: Svensk natur. En antologi utgiven av Svenska turistföreningen (1943), s. 37–39. Stockholm. (Senare uppl. finns.)

1944

Svensk kust. Några naturbilder. Stockholm 1944. 474 s. 2 uppl. 1947. 469 s.

Hem till Tåkern. STF(t) nr 4, 12 (1944), s. 106–108.

Fågelskådandets glädje. SN(Å) 35 (1944), s. 84–93.

Familjebildning och flyttningar hos bävern. Svensk Faunistisk Revy nr 1, 6 (1944), s. 3–9. Stockholm.

1945

Spår i snön. SvJ nr 50, 21 (1945), s. 28–31, 65–66 (jfr SvJ nr 7, 9 (1933), s. 23–25, 44).

Rec. av: B. Hanström, N. Rosén och T. Gislén, Det vildas värld, del I–V (1945). SN(Å) 36 (1945), s. 174–175.

Ett dagboksblad: Tåkern. I: Östgöta gille Örebro. Vivat Ostrogothia. Minnesskrift–matrikel. Ö.G.Ö:s skriftserie nr 10. Tjugooårsdagen 6 oktober 1945. Redigerad av Olov Stylin (1945), s. 7–8. Örebro.

Seglaren och hans domän. I: Stockholms segelsällskap 1895–1945. Boken utgavs vid Sällskapets femtioårsjubileum år 1945 (1945), s. 19–25. Uppsala.

1946

Vaknande vår. SvJ nr 17, 22 (1946), s. 20–21, 31–32.

En natt vid uvboet. SvJ nr 19, 22 (1946), s. 20–21, 24–25.

Söndags-betraktelse. DN 18.8.1946.

Försök med E-vitamin, Ephynal vet. »Roche», på Skansen. I: Svensk Veterinärtidskrift. Redigerad av professor E. G. Forssell och professor A. V. Sahlstedt, 50 (1945), s. 248–251. Stockholm 1946.

1947

Kilsbergens bäverflod. I: Natur i Närke (under red. av E. Rosenberg och K. Curry-Lindahl) (1947), s. 52–65. Stockholm.

Rec. av: C. T. Holmström, P. Henrici, E. Rosenberg, R. Söderberg, Våra fåglar i Norden. Del III (1946). SN(Å) 38 (1947), s. 168–169.

Vinterforsen. STF(t) nr 2, 15 (1947), s. 42–43.

Söndags-betraktelse. DN 12.1.1947.

Midsommar-betraktelse. DN 23.6.1947.

Vid landskapsgränsen i norr. UNT(j) 1947.

1948

Skansens djur sedda genom magiska glasögon. Med text. Stockholm 1948. (24) s. (»Magiska glasögon», en anaglyfon, i pärmficka på främre inre omsl.).

Ett arbetsdygn vid Smögen. STF(t) nr 2, 16 (1948), s. 42–43.

Stenbrohult. Strövtåg i markens historia. Fataburen 43 (1948), s. 7–18.

På Sunds gård. (Bildreportage med egna ord av Carl Fries.) Trädgårdstidningen nr 19–20, 20 (1948), s. 8–10. Stockholm.

Förord av Carl Fries. I: Svenska djur. Däggdjuren. Under redaktion av Docenten Fil. dr Gösta Notini och Civiljägmästare Bertil Haglund (1948), s. 5–7. Stockholm.

Bävern. I: Svenska djur. Däggdjuren (1948), s. 455–480. Stockholm. (Jfr Bäverland, 1940.)

Midsommarbetraktelse. I: Från Somnabygd till Vätterstrand. Tredje samlingen. Utgiven av Tranås hembygds-gille (1948), s. 69–70. Linköping. (Jfr Mellan Sommen och Vättern, 1966.)

1949

Halt inför Siljan! Stockholm 1949. (6) s. (ur: DN 2.7.1949).

Natur i Östergötland. Under red. av Carl Fries och Kai Curry-Lindahl. Stockholm 1949. 356 s.

Ombergsbygden. I: Natur i Östergötland (1949), s. 170–185.

Antikens skog. DN 29.5.1949.

Halt inför Siljan! DN 2.7.1949.

Staden och campagnan. DN 13.11.1949.

Campagna di Roma. DN 27.11.1949.

Herdarna på marken. DN 18.12.1949.

Vår gamla bondebygd. Ett försvinnande herdelandskap. STF(Å) 64 (1949), s. 137–162.

Tranornas vårmöte vid Hornborgasjön. STF(t) nr 2, 17 (1949), s. 42–45.

Efterår i Skåne. STF(t) nr 5, 17 (1949), s. 138–140.

1950

Svensk natur från hav till fjäll. Med teckningar av Eric Palmquist. Del I. Stockholm 1950. 433, (1) s.

Vid berguvsens bo i Smålandsskogen. I: Natur i Småland (under red. av A. Eklundh och K. Curry-Lindahl) (1950), s. 135–141.

Bilder av land och folk. (Bildtexter av Carl Fries.) STF(t) nr 6, 18 (1950), s. 172–183.

Rec. av: O. Hedberg och B. Öhrn, Omberg och Tåkern (1950). SN(t) nr 5, 41 (1950), s. 143–144.

Fri lejd för vårens fågelsträck! DN 11.1.1950.

Giftkrig mot svenska fåglar. DN 22.3.1950.

En skärgårdsälskare om skärgården. Rec. av: E. Malm, I Kalle Schevens skärgård (1950). DN 3.12.1950.

Giftkrig mot svenska fåglar!? I: Tidning för skogssport. Friluftstidning med tonvikt på orientering. Utgiven i samråd med Svenska orienteringsförbundet nr 7, 4 (1950), s. 5, 30. Stockholm.

Förord av Carl Fries. I: Följ med till Skansen. Text: Tore Linnell, Bild: Carl-Einar Borgström (1950), s. 2. Stockholm.

Svensk natur åt svensk ungdom. I: Meddelanden från Svenska Bokförlaget, nr 19, 1950, s. 3–5. Stockholm.

1951

Fyris. Ett vattendrag och dess landskap, beskrivet av G. Carlsson, N. Dahlbeck, C. Fries, F. Hjulström, S. Lindqvist, G. Lundqvist, G. Näsström och C. I. Ståhle. Berättare och redaktör O. Thaning. STF(Å) 66 (1951), s. 241–284.

Blommorna i bygden. I: Natur i Västergötland (under red. av Per Olof Swanberg och Kai Curry-Lindahl) (1950), s. 362–375. Stockholm.

Utblick över Siljansdalen. I: Dalarna. Ett vida berömt landskap. Under redaktion av fil. lic. Olle Veirulf (1951), s. 63–69. Stockholm.

Hesperiens kust. DN 20.5.1951.

Romarsagans städer. DN 22.6.1951.

Skog och svavelkällor. DN 1.7.1951.

Herden och åkermannen. DN 6.7.1951.

Dianas trädgårdar. DN 27.7.1951.

San Michele. DN 14.10.1951.

I Storgrekland. DN 24.12.1951.

1952

Svensk natur från hav till fjäll. Med teckningar av Eric Palmquist. Del II. Stockholm 1952. 397, (1) s.

Örnen Isak och andra historier från Skansen. Stockholm 1952. 138, (1) s., 8 pl.-bl.

Det stora sörmländska sjösystemet. I: Natur i Södermanland (under red. av S. Bergman och K. Curry-Lindahl) (1952), s. 259–271.

Vårens fågelvägar över Sverige. STF(Å) 67 (1952), s. 45–77.

Till Kustarakaise. I: Min bästa resa. Under redaktion av Prins Wilhelm (1952), s. 119–131. Stockholm. (Ur: Svensk natur från hav till fjäll. Del II, 1952.)

I Skansens fågelberg. I: Festskrift tillägnad Erik Rosenberg på 50-årsdagen 17.8.1952. (Red.: Kai Curry-Lindahl) (1952), s. 69–79. Stockholm. (Utgiven av Svenska Naturskyddsföreningen.)

Vägen till Paestum. DN 24.2.1952.

Italiskt panorama. DN 30.3.1952.

Via Appia. DN 12.4.1952.

Vårflykt över Grekland. DN 15.6.1952.

Homerisk stad. DN 3.8.1952.

1953

Vägen till Rom. Med bilder av Jöran Fries och författaren. Stockholm

1953. 203, (1) s. 2 uppl. 1954. 203, (1) s. Ny utg. 1964. 137, (1) s., 4 pl.-bl.
- I Linnés smålandsbygd. I: Småland. Under redaktion av fil. dr Harald Schiller (1953), s. 155–161. Stockholm.
- Blommande sköna dalar . . . STF(Å) 68 (1953), s. 112.
- Minneslandskap. STF(t) nr 6, 21 (1953), s. 172–175.
- Striden om Stockholms campagna. DN 13.1.1953.
- Krön och Juttern. Om vådan av efterblivna lagar. DN 28.4.1953.
- Roligt om djur. Rec. av: K. Lorenz, I samspråk med djuren (1953). DN 7.11.1953 (boknummer).
- Stenåldershjorten kommer tillbaka. Rec. av: B. Berg, Försök med hjortar (1953). DN 17.11.1953.

1954

- Det svenska landskapet. SN(Å) 45 (1954), s. 9–25.
- Höstflyttning. STF(t) nr 5, 22 (1954), s. 139–141.
- Falan och Arkadien. DN 21.4.1954.
- Hornborgabygden. DN 27.4.1954.
- Fallet Hornborgasjön. DN 4.5.1954. (Kommentar av P. Jönsson och svar av C. F. 15.5. – Genmäle av P. J. och slutreplik av C. F. 23.5.)
- Repliker om Hornborgasjön. (Genmäle av C. F.) DN 15.5.1954.
- Slutrepliker om Hornborgasjön. DN 23.5.1954.
- Människa och hund. Rec. av: K. Lorenz, Människan och hunden (1954). DN 4.12.1954.

1955

- Djurhistorier. Valda och redigerade av Carl Fries. Stockholm 1955. 298, (1) s., 8 pl.-bl.
- Inledning. I: Djurhistorier. Valda och red. (1955), s. 7–13.
- Vid gryt och lyor. I: Djurhistorier. Valda och red. (1955), s. 98–117. (Ur: I skogen, 1934.)
- Äventyr med järv och varg. I: Djurhistorier. Valda och red. (1955), s. 260–279. (Ur: Svensk natur från hav till fjäll. Del II, 1952.)
- Angeläget. I: Örebro Läns Naturskyddsförening 1955, årsbok (1955), s. 20–32. Örebro. (Jfr DN 14.7 och 17.7.1955.)
- Ådalens prosa. DN 7.4.1955.
- Angeläget. DN 14.7.1955.
- Fallet Garphyttan. DN 17.7.1955.
- Perspektiv i Skåne. DN 13.11.1955.

When The Cranes Dance. I: Industria International 1955/56, Vol. 51, No. 11 E (1955), s. 112, 114, 116. Stockholm.

1956

- Ur-Skåne. DN 29.4.1956.
- Sommar i Kvikkjokk. DN 24.7.1956.
- Replik om Lilla Lule älv. DN 18.8.1956.

1957

- Romerska vägar. Stockholm 1957. 218, (1) s.
- Svensk bygd. Odlarens verk i vår natur. Stockholm 1957. 486 s., 1 pl.-bl.
- Lövskogskusten. I: Natur i Blekinge (under red. av H. Wachtmeister och K. Curry-Lindahl) (1957), s. 223–235.

Skogen. SN(Å) 48 (1957), s. 9–24. (Jfr Svensk bygd. Odlares verk i vår natur, 1957.)

Våra älvars öde. Fem experter om ett nationellt dilemma i atomålderns gryning. (Inlägg av Å. Rusck, G. de Geer, C. Fries, E. Malmström och G. Beskow.) VI nr 19, 44 (1957), s. 14–18, 42–43.

Vid källorna. DN 31.3.1957.

1958

Uppför Helgeå. STF(Å) 73 (1958), s. 234–255.

Tåkerns öde. DN 16.2.1958.

Spelet om Tåkern. DN 22.2.1958.

Gotisk silhuett. DN 25.3.1958.

Resa i Camargue. DN 11.5.1958.

Mytisk verklighet. DN 1.6.1958.

Ostia och Aigues-Mortes. DN 14.6.1958.

1959

Havets minne i Bohuslän. I: Natur i Bohuslän (under red. av C. Skottsberg och K. Curry-Lindahl) (1959), s. 48–64.

Sveriges förvandling. SN(Å) 50 (1959), s. 17–32.

The Fate of Arcadia. Land Use and Human History in the Mediterranean Region. I: International Union for Conservation of Nature and Natural Resources. Seventh Technical Meeting, Athens, 11–19 Sept. 1958. Volume I (1959), s. 90–97. Brussels. (Jfr Vägar till Rom (1953) och Romerska vägar, 1957.)

Europas morgon. DN 10.5.1959.

Afton över Blådöpet. DN 5.7.1959.

Dubbelyxans hus. Rec. av: M. Renault, Kungen måste dö (1959). DN 1.9.1959.

1960

De sista dyrbara resterna. STF(t) nr 6, 28 (1960), s. 170 (jfr Fridlyst, 1960).

Lämmelår. I: I Svenska fågelmarker. En antologi sammanställd av Erik Rosenberg och Nils Dahlbeck (1960), s. 39–45. Stockholm. (Ur: Färder och fåglar, 1925.)

Förord. I: Fridlyst. Redigering Bo Rosén. Text Rune Bollvik, Carl Oldertz, Viking Olsson, Bo Rosén, Olof Rune (1960), s. 7–8. Stockholm. (Jfr STF(t) nr 6 1960.)

Vårt gamla bondelandskap. Ett minnesarv som tappas bort. I: Vårt vackra land. Strövtåg i naturens rika värld (1960), s. 463–476. Göteborg.

Noaks ark Eskilstuna. Text Carl Fries, foto Sven Gillsäter. Eskilstuna 1960. (12) s.

Noaks ark. Barometern 28.7.1960 (jfr ovan).

Skog och jord i Etrurien. Ett odlingshistoriskt perspektiv. I: San Giovenale. Etruskerna. Landet och folket. Svensk forskning i Etrurien (1960), s. 217–237. Malmö.

Det sydetruskiska landskapet. Ett stycke odlingshistoria i bilder av Carl Fries och Jan Mark. (Till kapitlet »Skog och jord i Etrurien».) I: San Giovenale. Etruskerna. Landet och folket. Svensk forskning i Etrurien (1960), s. 239–262. Malmö.

Vårdagar i Kartago. DN 14.4.1960.

Den växande öknen. DN 21.4.1960.

En stad i öknen. DN 27.4.1960.

Motorväg och vildgäss. DN 9.10.1960.

1961

Europa och tjuren. Vägar över Medelhavet. Stockholm 1961. 224, (1) s.

Äventyr med örn och björn och andra djur. Urval ur: Färder och fåglar (1925), Örnen Isak och andra historier från Skansen (1952), Svensk natur från hav till fjäll (1950, 1952). Stockholm 1961. 140, (2) s. (Ingår i serien I svenska marker.)

Skogshistoria i dagens landskap. I: Skogen och skogsbruket. Under redaktion av E. A. Lindh, F. Stålfelt, T. Wennmark, B. Haglund (1961), s. 62–83.

Där våren tar mark. DN 9.4.1961.

Linnés väg till Skåne. DN 25.6.1961.

Farväl till Tåkern? DN 13.7.1961.

Ett levande museum. Rec. av: C. Oldertz och B. Rosén (redigerad av), Sveriges nationalparker (1961). DN 2.11.1961.

Örnvinter i Skåne. DN 24.12.1961.

1962

Den första Hammarskjöldmedaljen. (Tal av Carl Fries vid invigningen av Backåkra den 29 juli 1962, i samband med överlämnandet av den första Hammarskjöldmedaljen.) STF(t) nr 5, 30 (1962), s. 19.

Forest and soil in Etruria. I: Etruscan Culture. Land and People. Archaeological Research and Studies Conducted in San Giovenale and Its Environs by Members of The Swedish Institute in Rome (1962), s. 231–252. Malmö. (Jfr Skog och jord i Etrurien, 1960.)

The southern Etruscan landscape. A series of pictures by Carl Fries and Jan Mark. (To illustrate the chapter Forest and soil in Etruria.) I: Etruscan

Culture. Land and People (1962), s. 253–276. Malmö. (Jfr Det sydetruskiska landskapet, 1960).

Sveriges förvandling. Perspektiv hf. 8, 13 (1962), s. 348–350. Stockholm.

Sverige – vattenlandet. Perspektiv hf. 10, 13 (1962), s. 440–443. Stockholm.

Sommarliv vid Bäcksjön. I: Djurhistorier från djungel till ishav. Redigerade av M. Edlund (omnibusböckerna) (1962), s. 173–192.

Skogslapparnas land. I: De upptäckte Sverige. Färdschildringar från åtta årtionden (utg. av Svenska turistföreningen) (1962), s. 169–174. (Jfr STF(Å), 1924.)

Myrens eftermäle. Rec. av: A. Ohlsson, Lina myr (1961). DN 7.2.1962.

Linné åker in i Skåne. DN 12.7.1962.

Huset på heden. DN 14.10.1962.

Kris i svensk naturvård. Rec. av: P. Brinck, Svensk naturvård av i dag (1962). DN 14.11.1962.

Landskap i minnet. DN 30.12.1962.

Knutingsarp, Tranås . . . ÖC (Correspondentens jul) 1962, s. 10–12.

1963

Den svenska södern. Fotografierna tagna av förf. . . . Teckningarna . . . av Eric Palmquist. Stockholm 1963. 305, (1) s. (Förf:s Sverigeböcker.) Ny utg. 1978. 305, (1) s.

Lappland. I: Natur i Lappland, del I (under red. av K. Curry-Lindahl) (1963), s. 13–23.

Hornborgasjön. I: Vår vackra värld. Resor, upptäckter, äventyr (1963), s. 74–79. Göteborg.

Kartago. I: Vår vackra värld. Resor, upptäckter, äventyr (1963), s. 569–574. Göteborg.

Linnés väg till Skåne. I: *Opuscula medica*, Bd 8, nr 6 (1963), s. 163–178. (Föredrag vid Svenska Linnésällskapets vårsammankomst å Linnés Hammarby i maj 1963.) (Jfr *Den svenska södern*, 1963.)

Utflykt till heden. Bygd och natur nr 1, 44 (1963), s. 2–8.

Knutingarp, Tranås. I: *Från Sommarbygd till Vätterstrand*. Sjunde samlingen. I redaktionen E. Kågén och B. Lundberg. Utgiven av Tranås hembygdsförening (1963), s. 127–135. Linköping. (Jfr *ÖC* 1962.)

Från Särö till Hallands Väderö. I: *Möte med växter. Läsebok med ögonvitnesskildringar från naturen*. (Sammanställd av Y. Andersson, T. Malmberg.) (1963), s. 21–26. Lund. (Ingår i serien *Ögonvitnesskildringar*.) (Jfr *Svensk kust*, 2 uppl., 1947, s. 118–125, 129–133.) 2 uppl. 1966.

Öknén och Nildalen. DN 13.4.1963.

Tragedier vid Assuan. DN 20.4.1963.

Vägen till Alvastra. DN 21.6.1963.

Hem till jorden. DN 29.9.1963.

De hotade strandängarna. Göteborgs Tidningen 24.4.1963. (Publicerat radiotal: Carl Fries läser ur dagbok.)

1964

De stora öarna i Östersjön. Fotograferna tagna av förf. . . . Teckningarna av Eric Palmquist. Stockholm 1964. 293, (1) s. (Förf:s *Sverigeböcker*. 2.) Ny utg. 1978. 293, (1) s.

Gammal bondejord. I: *Jordbrukarnas Föreningsblad*, nr 51–52, 34 (1964), s. 1, 8–9. (Ur: *De stora öarna i Östersjön*, 1964.)

Våra vatten i fara. I: *Napp och nytt* 1964. Utgivare: AB Urfabriken, Swe-

den (ABU Svängsta), s. 28–32. (Ur: *Den svenska södern*, 1963.)

Landet som försvinner. Rec. av: R. Keating, Nubien, landet som försvinner (1963). DN 17.3.1964.

Vägen till Varend. DN 15.11.1964.

1965

Gammalsverige. *Från Lagastigen till Hälsingskogen*. Fotograferna tagna av förf. . . . Teckningarna av Eric Palmquist. Stockholm 1965. 318, (1) s. (Förf:s *Sverigeböcker*. 3.) Ny utg. 1978. 318, (1) s.

Inledning av Carl Fries. I: *Vildbuketten*, Harry Martinson. *Naturdikter i urval av Åke Runnquist* (1965), s. 5–8. (Även 1973.)

Den svenska bilden. Rec. av: K. A. Gustawsson, *Fornminnesvård* (1965). DN 28.3.1965.

Gåtor på Sardinien. DN 6.6.1965.

Tusen år på en söndag. DN 7.11.1965.

1966

Mot Väst- och Österhav. Fotograferna tagna av förf. . . . Teckningarna . . . av Eric Palmquist. Stockholm 1966. 318, (1) s. (Förf:s *Sverigeböcker*. 4.) Ny utg. 1978. 318, (1) s.

Landet. I: *Den svenska historien*. I. *Forn tid, vikingatid och tidig medeltid till 1319* (1966), s. 24–31. Stockholm. 2 uppl. 1977.

Skolvägen. I: *Mellan Sommen och Vättern*. Ett bildverk av Elis Kågén (1966), s. 106. (Även på engelska, tyska och franska.) (Jfr *Från Sommarbygd till Vätterstrand*, 1948.)

Flyg till Calypso. DN 3.7.1966.

Isen. DN 16.10.1966.

1967

Skogsland och fjäll. Fotografierna tagna av förf. . . . Teckningarna . . . av Eric Palmquist. Stockholm 1967. 321 s. (Förf:s Sverigeböcker. 5.) Ny utg. 1978. 321 s.

Du gamla, du friska . . . DN 16.8.1967.
 Danskt bondeland. DN 20.8.1967.

1968

På Övralid. Tal på Verner von Heidenstams födelsedag den 6 juli 1965. I: Kring vår gamla skola. Linköpings läroverkspojkar berättar (1968), s. 98–106. Linköping.

En midsommarnattsdröm. DN 21.6.1968.

1969

Under Pyrenéerna. DN 8.6.1969.
 Till Lidarände. DN 26.10.1969.

1970

Arkadien. Värld i förvandling. (Fotografierna av förf.) Stockholm 1970. 298, (1) s.

Selma Lagerlöf och den svenska bilden. Tal vid Ingmarsspelen i Nås sommaren 1969. I: Svensk Litteraturtidskrift. Utgiven av Samfundet De Nio, nr 2, 33 (1970), s. 25–30.

En påvemässa (1949). I: Italiensk mosaik. En antologi sammanställd och utgiven av Arvid Andrén (1970), s. 249–250. Stockholm. (Ur: Romerska vägar, 1957.)

En romersk kyrka. I: Italiensk mosaik. En antologi sammanställd och utgiven av Arvid Andrén (1970), s. 251–252. Stockholm. (Ur: Romerska vägar, 1957.)

1971

Minneslandskapet. Vad kan hembygdsföreningarna göra? Bygd och Natur 52 (1971), s. 78–86.

1972

Förord av Carl Fries. I: Europas huvudstäder av R. Gööck. Till svenska av R. Adlerberth. Tyska originalets titel: Die Hauptstadt Europas (1970). (1972), s. 7–9. Stockholm.

Så vacker är den svenska södern, av G. Palm. I: Folket i Bild/Kulturfront, nr 9, 1 (1972), s. 16–20. (Utdrag ur: Den svenska södern, 1963, 6 bilder samt textdelar.) (Jfr Författarnas naturlära, 1973.)

1973

Naturen. I: Barn och kultur, nr 5–6, 19 (1973), s. 99–100. Lund.

Kring Brevassa. I: Norra Kinda-boken (1973), s. 9–14. Linköping.

Kring Hammarsjön. I: Författarnas naturlära. Svenska naturskildrare i ord och bild. (Utg. av B. Christofferson.) (1973), s. 135–142. (Ur: Den svenska södern, 1963.)

Städade eller vilda ruiner? DN 13.5.1973.

1974

Europas morgon. En medelhavsbok. Stockholm 1974. 269, (1) s. (Urval ur: Vägen till Rom, 1953; Romerska vägar, 1957; Europa och tjuren, 1961; Arkadien, 1970, och ett antal uppsatser i periodisk press. I bearb. och kompl. skick.)

Förord av Carl Fries. I: Graebner, Karl-Erich, Naturen – livets oändliga mångfald (1974), s. 6–7. Stockholm.

(Tyska originalets titel: *Natur – Reich der tausend Wunder*, 1971. Gütersloh.)

1975

Romersk ordning. En medelhavsbok. Stockholm 1975. 311 s. (Urval ur: Romerska vägar, 1957, och Europa och tjuren, 1961. I bearb. och kompl. skick.)

Växtgrunden I: Barn och kultur, nr 5, 21 (1975), s. 107–108. Lund.

1976

Terra Volante i Etrurien. I: Svenska Institutet i Rom 1926–1976 (1976), s. 147–149. Viterbo.

1977

Hem till jorden. Minne och återkomst. Stockholm 1977. 159 s.

Odlingsvägar över Medelhavet. I: *Artes* 4, 3 (1977), s. 54–67. (Jfr Europas

morgon, 1974, och Romersk ordning, 1975.)

1978

Landskap i norr och söder. Flen 1978. 42, (1) s. (Delvis ur: DN 16.10.1966 och 26.10.1969.)

1980

»Släpp fångarna loss.» Historien om Skansens örnar. I: Boken om Skansen (1980), s. 68–69.

Sveriges nordligaste hägerkoloni. I: Boken om Skansen (1980), s. 70–71.

1981

Svarta storken. Odinsvalan flyger ut från Skansen. I: *Författarnas Djurbok* (1981), s. 255–259. Nacka.

Flyktig jord. Av Carl och Jöran Fries. Stockholm 1981. 232, (4) s.

Smärre meddelanden

Christian Callmer (27.12.1908 – 29.1.1985) in memoriam. Förrre förstebibliotekarien vid Lunds universitetsbibliotek, professor Christian Callmer, var född i Lund som son till sedermera kyrkoherden i Söraby och Gumlösa pastorat av Lunds stift, Axel Theofil Callmer och dennes maka Ebba Lagström. Såväl på fädernet som modernet härstammade han från kända prästsläkter. Han var vidare svärson till lärdomshistorikern, botanisten och linnéforskaren Otto Daniel Gertz, vars minne han tecknat i Linnésällskapets årsskrift 1948. Ett av båda gemensamt författat arbete *Om illustrationerna till Hortus Cliffortianus* publicerades här 1953. Ett postumt bidrag av Christian Callmers hand återfinnes i föreliggande årsskrift.

Födelsestaden Lund stod alltid den bortgångnes hjärta nära. Här påbörjade han sina akademiska studier, 1943 krönta med lagern. Här inledde han även sin ämbetskarriär med en amanuensbefattning vid universitetsbiblioteket 1939. Hit återvände han också efter flera år av olika förordnanden vid Kungliga Biblioteket i Stockholm samt dåvarande Stadsbiblioteket i Göteborg – vid det sistnämnda som förstebibliotekarie – för att 1959 efterträda Bror Olsson som chef för utländska avdelningen vid universitetsbiblioteket. Hans stora lärdom och rika yrkeserfarenhet gjorde honom ovanligt skickad att leda den avdelning han fått sig anförtrödd. Effektivitet och plikttrohet präglade hans arbete liksom en aldrig sviktande hjälpsamhet. Han pensionerades 1974.

Christian Callmers vetenskapliga intressen spände över vida fält. Bok- och bibliotekshistoria, lärdoms- och personhistoria – från antiken till 1600-talet – var de områden, inom vilka han gjort sina förnämsta insatser. På gradualavhandlingen, *Studien zur Geschichte Arkadiens* 1943 följde den internationellt uppmärksammade framställningen av antikens bibliotek, *Antike Bibliotheken* 1944. Vid sin bortgång förberedde han en reviderad nyttgåva av detta viktiga verk.

Den lärdomshistoriska forskningen låg den bortgångne särskilt varmt om hjärtat. Tidigt kom han in på dottring Kristina och hennes plats i det övergripande kulturhistoriska perspektivet. Redan 1954 förelåg hans studier kring *Drottning Kristinas samlingar av antik konst*, 1966 följda av *Queen Christina's library of printed books* samt – 1971 – *Isaac Vossius' katalog över handskrifterna i Kungliga biblioteket* på den lärda drottningens tid, ett förarbete till den stora undersökningen kring *Königin Christina, ihre Bibliothekare und ihre Handschriften* 1977, författarens opus magnum och samtidigt ett viktigt komplement till Waldes magistrala verk om de tryckta litterära krigsbytena.

Om bredden i den bortgångnes författarskap, präglat av både grundlärddhet och akribi, vittnar den personalbibliografi, som utkom till 65-årsdagen 1973.

Åt aktiv och framgångsrik forskning ägnade sig Christian Callmer även efter pensioneringen. Man kunde här t. ex. erinra om den så sent som 1983 i en känd internationell serie utkomna handboken *Bibliotheken der Nordischen Länder in Geschichte und Gegenwart*, vars medutgivare han var och i vilken han själv tecknat bilden av det svenska biblioteksväsendet från medeltiden till våra dagar, en lärdomshistorisk sammanfattning av bestående värde.

Ett av den bortgångnes speciellt omhuldat forskningsfält var svensk och europeisk universitets- och personhistoria. Här skall särskilt framhållas hans intresse för de svenska studieresorna till utländska lärosäten i äldre tider. Internationell uppmärksamhet väckte hans *Matrikel över Svenska studenter i Wittenberg*, 1976, med dess presentation av över 800 biografier. Tidigare undersökningar berörde Giessen, Göttingen och Tübingen. In i det sista arbetade han på sin väl i stort sett tryckfärdiga matrikel över de svenska studenterna i Rostock, den akademi, som genom sitt läge och sin betydelse lockat det ojämförligt största antalet svenska besökare. Under tryckning befinner sig hans i vida kretsar med stor spänning emotsedda bok *In Orientem: Om svenskars färder och forskningar i den europeiska och asiatiska Orienten under 1700-talet*, ett av hans viktigaste verk.

Christian Callmer var Lunds studentkårs ordförande 1940. Han var vidare Svenska röda korsets delegat i Grekland 1944, sekreterare i Sveriges Humanistiska förbund 1951–1957, i Arkeologiska samfundet 1955–1956 samt korresponderande ledamot av svenska och utländska samfund. För sin förtjänstfulla vetenskapliga gärning tilldelades Christian Callmer 1980 professors namn.

Medarbetare och vänner minnes den bortgångne med saknad och vördnad.

Sven G. Sjöberg

Om de svenska växtnamnen i Billbergs Ekonomisk Botanik. År 1815 utkom första häftet av ett nytt planschverk i oktavformat om Sveriges och Norges ekonomiskt viktiga växter. Författare var kammarrättsrådet G. J. Billberg, odödliggjord av Thunberg 1821 genom släktnamnet *Billbergia*, annars mest känd som stiftare av Linnéska samfundet 1832 samt utgivare av *Svensk Botanik* del 7–9. (Kroks eftermäle i *Nordisk Familjebok* från 1905, ”hann dock ej öfver dilettantens ståndpunkt”, skall ses i ljuset av ordens dåtida valör. Dilettant motsvarar ungefär ”amatör”.)

Enligt utgivaren planerades 60–70 häften för att fullborda *Ekonomisk Botanik*. Varje del behandlade sex arter, ”ett träd eller en buskart, tvenne vexter för blomster-qvarteret, en för köks- och kryddgården, en för ängs eller åker-odling, samt sluteligen en för apoteken eller den medicinska nyttan”. Alla växter illustrerades med teckningar av den kände J. W. Palmstruch och graverades av J. G. Ruckman. Enligt förordet skulle ”Antalet af häften under loppet af ett år [. . .] bero af den uppmuntran arbetet vinner”. För att underlätta finansieringen utbad man sig dubbel betalning för första häftet medan sista häftet i gengäld skulle erhållas kostnadsfritt. Utgivningen avstannade dock 1816 i och med att häfte två sett dagens ljus. Om detta berodde på brist på ”uppmuntran” eller hade andra orsaker vill jag låta vara osagt.

Som Hylander anmärker (*SLÅ* 1976: 39; av misstag anges här att endast *ett* häfte utkom), så har en del växter fått nyskapade svenska namn som är ganska speciella.

Författaren har nämligen strävat efter att den svenska benämningens sista del alltid skall vara likalydande med det vetenskapliga namnets inledning.

Således: Häst-Eskul eller HästkastanjeEskul (*Æsculus Hippocastanum*), Snögalant (*Galanthus nivalis*), Purpur-Digital (*Digitalis purpurea*), Lukt-Rub (*Rubus odoratus*), Solros-Heliant (*Helianthus annuus*), Hög Melik (*Melica altissima*), Tobaks-Nikotian (*Nicotiana Tabacum*), Ängs Fle (*Phelum pratense*), Ängs Alopekur (*Alopecurus pratensis*).

Fördelen med detta system är att man lätt kommer ihåg det vetenskapliga namnet om man kan det svenska och vice versa.

Är denna namngivning Billbergs egen uppfinning eller har han tagit intryck från annat håll? Det finns faktiskt en slående parallell i den av L.-M. A. Aubert du Petit-Thouars år 1809 publicerade uppsatsen *Extrait de trois Mémoires lus à première classe de l'Institut, sur l'histoire des plantes orchidées des îles australes d'Afrique* (Nouv. Bull. Sci. Soc. Philom. Paris I: 314). I inledningen till denna drog han upp riktlinjerna för sitt nya radikala sätt att skapa vetenskapliga namn:

1. Alla släktnamn inom samma familj skulle sluta på samma ändelse. Orkidéerna skulle således sluta på *-orchis* och ormbunkarna på *-felix*.

2. Alla artepitet skulle sluta på släktnamnets inledning med tillägg av ändelsen *-is*. Orkidésläktet *Satorchis* (numera *Satyrrium*) med sex arter kunde se ur så här:

<i>Satorchis graminisatis</i>	<i>Satorchis spirosatis</i>
<i>Satorchis flexuosatis</i>	<i>Satorchis latosatis</i>
<i>Satorchis rossatis</i>	<i>Satorchis altisatis</i>

Fördelarna är här att släktnamnet automatiskt ger upplysning om familjetillhörigheten liksom artepitetet ger släktet (om man vet vilken familj man rör sig inom). Aubert du Petit-Thouars använder således ofta artepitetet enbart när han skriver om orkidéer. Med detta system blir det uppenbart att orkidén *aplostellis* tillhör släktet *Stellorchis*.

Nackdelarna är att det i stora släkten (resp. familjer) blir svårt att få namnen att räkna till (orkidéerna omfattar t. ex. ca 750 släkten!) samt att de blir tråkiga och enformiga.

För utförligare redogörelse av Aubert du Petit-Thouars' alternativa nomenklatursystem se Friis & Rasmussen, *Taxon* 24: 307 (1975).

Det är knappast en tillfällighet att Billbergs principer för bildandet av svenska växtnamn påminner i så hög grad om det system för vetenskaplig namngivning som Aubert du Petit-Thouars lanserat sex år tidigare i en välkänd och spridd vetenskaplig tidskrift. Det aktuella numret av *Nouveau Bulletin des Sciences, par la Société Philomatique* finns i Vetenskapsakademiens Bibliotek i Stockholm, men det har inte varit möjligt att fastställa när det införskaffades. Inget talar dock emot att det har funnits där sedan utgivningsåret.

Börge Pettersson

Gyllenhaal och Västergötland. I den 37:e årgången av "De sju häradernas kulturhistoriska förenings" årsskrift *Från Borås och de sju häraderna* (1984, redaktör Anders Larsson) har lektor Sven Kilander publicerat ett avsnitt ur Johan Abraham Gyllenhaals otryckta resejourner, nämligen det parti som behandlar Bredared och

Bollebygd. I en inledning presenterar Kilander författaren, och texten kommenteras av en värdefull notapparat.

Johan Abraham Gyllenhaal var linnélärjunge i så måtto att han vid sidan av geologi och kemi också studerade botanik under sin kortvariga uppsalavistelse. Den resejournal som han skrev och som skildrar Västergötlands natur och näringsliv är helt i Linnés anda, och naturligtvis starkt influerad av Linnés *Wästgöta-Resa* – såväl ifråga om ordval, formuleringar som uppställning.

Linnés ande svävade förvisso också över den krets han i unga dagar tillhörde under sin gymnasietid i Skara, om vilken man kan läsa i en uppsats av Henrik Sandblad i *Lychnos* 1962. Denna krets och dess aktivitet ges också stor uppmärksamhet i artikeln om Olof Andersson Knös i *Biographiskt lexikon*, band 7. Hos Sandblad får man också veta att Gyllenhaal hade som det föreföll hållbara skäl att tro att hans manuskript skulle komma att tryckas utomlands – möjligen kan detta i första hand ha gällt hans anteckningar från Östergötland och Närke; i varje fall har de förblivit otryckta, och manuskriptet finns i Uppsala universitetsbibliotek.

Gyllenhaals stora intresse var geologi – han blev sedermera chef för Åtvidabergs kopparverk, fram till sin tidiga död vid bara 37 års ålder 1788. Vad som särskilt intresserade honom vid hans landskapsinventering var det som han kallade för "geschieber" och som vi numer, med facit i hand, kallar för flyttblock. Men också mycket annat var föremål för hans uppmärksamma intresse.

Bland dem som tidigare uppmärksammat Gyllenhaal må nämnas Rutger Sernander som i denna årsskrift för 1943 ägnar honom en inemot sextiosidig biografi med underrubriken "En förbisedd Linnélärjunge" – och förbisedd har han verkligen blivit, kanske i all synnerhet i jämförelse med sin yngre bror, den berömde entomologen Leonard Gyllenhaal. Johan Abraham är inte nämnd i Adam Afzelius' *Egenhändiga anteckningar af Carl Linneus*, inte i Th. M. Fries' *Linné* och ej heller i Elias Fries' *Botaniska utflygter*. Men det förtjänar påpekas att Yngve Löwegren uppmärksammat honom i sin *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet*; ty om han inte efterlämnade några tryckta skrifter har ändå de betydande samlingar som han tillsammans med Fredrich Ziervogel skänkte Vetenskaps societeten i Uppsala spelat en betydande roll.

Hans Krook

Nyförvärvat linnéporträtt. I *Svenska Linné-Sällskapets årsskrift 39-40/1956-57* (p. 57–84) redogör Gunnel Hazelius-Berg och Sigurd Wallin för några Linné tillhöriga klädespersedlar. Bland dessa presenteras en, kan man tycka, lustig röd *sammetsmössa*. Denna och andra sällskap tillhöriga textilier har nu behandlats av riksantikvarieämbetets konserveringsavdelning och kommer förhoppningsvis att föras till den linnéanska bostaden i Uppsala.

I denna fylliga uppsats avbildas och kommenteras också en tavla, föreställande Linné sittande vid ett arbetsbord och iförd denna sammetsmössa (Tullbergs *Linné-porträtt* 1907, nr 88, pl. IX). Oljemålningen, som har formatet 106,5×76 cm, omges av en kraftig ram i nyklassicistisk stil. Konstverket synes ha tillkommit under Linnés senare levnad eller snart efter hans bortgång. Dess mästare är okänd. Han torde emellertid inte ha tillhört de mera framstående konstnärerna på den tiden.

Linné-Sällskapet har nu genom vänligt erbjudande av fru Irène de Mase, Stockholm — inför hennes avflyttning till Frankrike — kunnat förvärva denna tavla, som varit en släktklenod genom tre generationer (inköpt troligen vid mitten av 1800-talet av fru de Mases morfarsfar Robert Svensson). Förvärvet har möjliggjorts genom utnyttjande av framlidne agronomen Nils Subers donation till sällskapet.

Författarna till nämnda uppsats gör vid presentationen av tavlan en jämförelse med en annan likartad, ungefär samtida tavla, föreställande överståthållaren friherre Carl Sparre (1723–91) och målad av G. D. Matthieu 1763. Dessa två tavlor är så lika — med kroppsställning och kläder — att strängt taget endast huvudena är vid hastigt betraktande, olika: Linné med sina kanske inte helt korrekt återgivna anletsdrag och bärande sammetsmössan, Sparre med sina drag och iförd peruk. Tilläggas bör dock att vissa accessoarer skiljer tavlorna åt i övrigt: Linné har framför sig några växtark, överst med linnean, och i bakgrunden skymtar en sen upplaga av *Systema nature* (10:e uppl.). Sparre har administrativa handlingar av något slag framför sig. Linnéporträttet är med andra ord en ”... ganska slavisk kopia av Sparreporträttet, och det är alltså Sparres eleganta hemmadräkt av blanka sidentyger som Linné har fått låna som tillbehör till sin mössa” (op. cit., p. 67).

Uppenbarligen var detta förfarande då icke ovanligt, när det gällde att snabbt och lättvindigt utföra porträtteringar. Man kunde ha genomgående samma stomme, åstadkommen så att säga på löpande band i ateljén. Huvud och karakteristiska tillbehör kunde sedan tilläggas efter förlaga eller vid ett kort besök hos den avbildade.

Tavlan hänger nu över soffan i Linnés arbetsrum i bostaden (museet). Sammetsmössan hade han på sig, särskilt vintertid, när han satt där vid det lilla skrivbordet, då och då ivrigt spejande ut över arbetet i trädgården.

Magnus Fries

Nykonserverade textilier i Linnémuseets nya textilkammare. En genomgång av bouppteckningarna efter Carl von Linné, död 1778, hustrun, död 1806, samt sonen, död 1783, ger en god inblick i det linneanska hemmet beträffande både möbler, textilier och annat. Bouppteckningarna visar ett gediget hem med både äldre och moderna ting. Med hänsyn till textiliers ömtålighet har förvånansvärt mycket bevarats till våra dagar.

Många av textilierna i Svenska Linnésällskapets samlingar i Linnémuseet vid Svartbäcksgatan i Uppsala har under de senaste åren konserverats hos textilsektionen vid Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Kostnaden har subventionerats med två tredjedelar av Riksantikvarieämbetet. En ny monteruppställning är under arbete. De nya montrarna, som är i gråvitlackerat stål, är formgivna av arkitekt Andreas Björklund och tillverkade av Metallmekano i Motala.

I den stora montern i den nya textilkammaren ses textilier både för vardag och fest: två praktfulla middagsdukar i bländande linnedamast med senbarockmönster jämte några tillhörande servetter, dessutom ett exempel på familjen Linnés många drälldukar i vitt linne samt tre av de udda praktservietterna av vitt linnedamast. I montern ses vidare ett antal hemvävda linnelakan numrerade och märkta CL. Fru

von Linnés knyppeledyna är klädd med rött ylletyg med pressat moaréliknande mönster och står på ett underrede bestående av en mittpelare med tre svängda ben av samma slag som på ett pelarbord. Klänningen i montern kan dateras till tiden omkring 1750–1760. Enligt släkttraditionen skall den ha varit en av döttrarnas brudklänning. Med hänsyn till dateringen bör den i så fall ha tillhört Lisa Stina som gifte sig 1764. Den eleganta klänningen, som är en "robe à la française", är sydd av ett ljusblått, blommönstrat rokokosiden troligen av fransk tillverkning.

I de två mindre montrarna, som ännu inte färdigställts, när detta skrives, planeras en utställning av professor Linnés egna kläder och några andra tillhörigheter samt en elegant väst som torde ha tillhört sonen och som sannolikt är identisk med den i bouppteckningen 1783 omnämnda ensemblen "Hwit Engelsk råck och väst med palietteknappar".

Jag hoppas att i nästkommande årsskrift närmare kunna presentera några av textilierna.

Inger Estham

Hammarby i förnyat skick. Som bekant har Linnés Hammarby inte enbart åldrats med behag som en följd av fukt, insektsangrepp och bristande ekonomiska resurser. Boksamlingen har tidigare flyttats till universitetsbiblioteket, textilier har tvingats genomgå omfattande konserveringsarbeten, medan området runt omkring hotas av sly. Den nybildade Linnénämnden vid Uppsala universitet med professor Carl Olof Jacobsson och docent Örjan Nilsson som ytterst ansvariga har nu fått till en ansiktslyftning. Vad som bl. a. skett är att ingången flyttats så att besökaren inte kommer in från sidan utan rakt nerifrån, går upp genom trädgården där ett fint bestånd av målaräpplen inympats. I huset är skyltningen förbättrad och i Linnés museum in altis har en replik av den märkliga sillkungen hängts upp; den är förfärdigad av Lars Wallin, som beskriver underdjurets linneanska öden i denna årgång av *SLÅ*. För turisternas välfärd finns en liten kaffeservering i den gamla redskapsflygeln. Allt detta kan ses som en dementi till ett reportage i tidningen *Vi* sommaren 1985, tillkommet just i övergången mellan gammal och ny ordning. Mer finns likafullt att göra och ansvaret på Linnénämnden är därför stort. Ca 30 000 turister årligen bör få sitt, men det främsta ansvaret ligger onekligen i att bevara en 1700-talsmiljö utan motstycke till eftervärlden.

Ny linnéstaty i Chicago. Robert Berks, specialist på statyer över stora män, har med Scheffels porträtt som förlaga gjort en på knä stående Linné, som om han stått upprätt skulle ha mätt inte mindre än 21 fot. Detta har betytt ett avancerat modellbygge i lera innan gjutningen i brons genomfördes. Avtäckningen skedde i Chicago Heritage Garden i september 1983 vid en mycket svensk festlighet med smorgasbord och sång av Chicago Swedish Glee Club. Donator var Mrs A. C. Nielsen Sr. – Några år tidigare sattes en gjutning av Carl Eldhs bekanta linnéstaty, inköpt vid Eldhmuseet i Stockholm 1975, upp vid ingången till Cleveland Museum of Natural History. (Källa: *The Explorer*, Fall 1983.) – Linneaner har härmed fått ytterligare två platser där historien kommer oss nära.

Olof Rudbeck d. y:s Fogelbok utges. Detta skall ske under hösten 1985 och är ingen liten naturalhistorisk händelse. Stor möda har lagts ner på att göra facsimile-ringen så förnämlig som möjlig. Den utförliga kommentaren har utarbetats av Gunnar Brusewitz, Allan Ellenius och Gunnar Broberg. Det är genom René Coeckelberghs Förlag i samarbete med Björk och Börjesson och Belser Verlag som denna hörnsten i svensk zoologi kommer att göras tillgänglig för en större såväl svensk som internationell publik.

Leufstabiblioteket förvärvat av staten. Vårt lands kanske främsta privata naturalhistoriska bibliotek, en gång tillhörigt den berömde entomologen Charles De Geer på Leufsta i Uppland med Rudbecks Fogelbok, den enorma Blomboken, flera linnémanuskript från ungdomsåren, De Geers egna entomologiska förarbeten, ett mycket rikhaltigt referensbibliotek i utmärkt skick, har i augusti 1985 lösts in för statsmedel under bistånd från privat donator. Det är en utomordentligt glädjande händelse och Uppsala universitetsbibliotek är att gratulera. Under sin vård har man härmed nämligen fått inte bara en mängd dyrgripar utan också ett intakt naturalhistoriskt arbetsbibliotek från 1700-talets mitt.

Femtio år av naturalhistorisk historia. Society for the History of Natural History anordnar 16–21 mars 1986 ett "Jubilee Symposium" vid British Museum (Natural History) för att fira sitt första halvsekel. Den satta rubriken är *Nature surveyed. Natural history — past, present and future*, och föredragshållarna hör så att säga till ämnets inre cirkel. Mottagningar och utflykter hör till dylika begivenheter, bl. a. skall John Rays hus i Braintree besökas. 1986 är det f. ö. trehundra år sedan Rays *Historia plantarum* började utkomma. Intresserade av symposiet skall vända sig till Secr. Mr. B. Davis, Hancock Museum, Newcastle upon Tyne, NE2 4DT.

Tvåhundrafemtio år sedan Petrus Artedi dog. Natten mellan den 27 och 28 september drucknade den blott trettioårige ångermanlänningen Petrus Artedi i en av Amsterdams kanaler. Han var Linnés mycket gode vän, som om han fått leva säkert blivit en viktig konkurrent till de få tjänster som väntade i hemlandet. Hans teoretiskt medvetna och zoologiskt sakkunniga *Ichtyologia* utgiven av Linné 1738 i Leyden blev basen för ichtyologin, ett storverk som tillförsäkrat Artedi en plats i de biologihistoriska handböckerna. Hans botaniska förstlingsverk, en liten flora över hemsocknen Nordmaling har nu getts ut — på nytt och efter ett annat manuskript än Einar Lönnberg gjorde i sin biografi av 1905. Mannen bakom den lilla skriften som heter *Petrus Artedi och Nordmalings flora* (Johan Nordlandersällskapet skriftserie nr 8, Umeå 1985) är Sigurd Fries, med bistånd för det botaniska av Magnus Fries. Den genealogiskt intresserade kan följa Artedis ättlingar fram till nutiden genom tabeller utarbetade av Teo Sundin. Det finns anledning att återkomma till den alltför okände Artedi. — Ett uttryck för hans bestående betydelse är att Fifth Congress of European Ichthyologists, anordnad 12–16 augusti i Stockholm av vertebratavdelningen på Riksmuseum, gav plats för särskilda Artedi-symposia med bl. a. föredrag av Gunnar

Broberg om Artedi "in his Swedish context" och Alwyne Wheeler om Artedi som "the founder of modern ichtyology".

Minnesskrift över Sven Nilsson. 1983 var det hundra år sedan den frejdade lundazoologen Sven Nilsson dog. 1987 är det tvåhundra år sedan han föddes. Han blev minst sagt gammal, 96 år, och hann med oändligt mycket. En överblick härav ger den festskrift Fysiografiska sällskapet i Lund hedrat honom med (*Sven Nilsson, en lärd i Lund*, ed. Gerhard Regnell). Att sammanslutningen känt sig manad är lätt att förstå – Nilsson var dess ledamot under nästan sjuttio år! Regnell ger den biografiska bakgrunden och skriver om Nilsson som geolog, Yngve Löwegren skildrar zoologen Nilsson, Berta Stjernquist arkeologen med samma namn, Erik Dahl fångar in Nilsson i hans funktion som jägare – ett av hans stora arbeten hette ju *Handbok för jägare och zoologer*. Allt detta är mycket gott, men när man vet vilka samlingar som finns av anteckningar och korrespondens i Lunds universitetsbibliotek så kan man inte annat än önska en biografi i helfigur.

Sveriges landskapsblommor. En bok av statistikern Jan Vegelius, *Sveriges landskapsblommor* (Rabén och Sjögren) borde ha nämnts redan i förra årgången av SLÅ. Dock bättre sent än aldrig. Den utförliga historiska inledningen ger inblickar i sekelskiftets intresse för en sorts nationalromantisk botanik. Ett förslag av P. P. Waldenström utarbetades av en bortglömd missionsföreståndare borta i Denver, August Wickström. Den originelle Rolf Nordenstreng hörde till dem som inte var trakterade medan professor bergianus Veit B. Wittrock granskade den föreslagna listan. Snart vann dessa välkända provinssymboler spridning. Författaren utreder den förvirring som rått om vilka växter som egentligen var de utvalda och tar sedan upp dem i katalogform. Boken är mycket väl illustrerad och dokumenterad.

Ny naturalmanacka. Den mångkunnige Gunnar Brusewitz har i ord och i bild i en av sina senaste böcker *Solvarvets tecken* (Wahlström och Widstrand 1983) givit sina upplevelser av årets gång, månad för månad. Läsare av SLÅ kan som bakgrund läsa den historiska överblicken Brusewitz publicerade i årgång 1975/77. Dessa nya månadsrapporter blandar naturbetraktelser av idag med generösa historiska speglingar. Som alla vet är fåglarna Brusewitz speciella favoriter, medan Uppland är hans eget landskap. Han är en iakttagare som vill vara nära naturen: "Från min något fragmentariska skoltid minns jag maj som den outhärdligaste månaden på läsåret." Nej, böcker och skola är inte allt. – Den rastlösa Brusewitz har även hunnit ge ut en personlig historik över svenskarnas umgänge med naturen, kallad *Sveriges natur – en resa i tid och rum*.

Metamorphose der Pflanzen. Goethes berömda skrift från 1790 har nytgivits av Dorothea Kuhn (*Acta Humanistica*, Weinheim 1984). Det är en sober edition, där utgivaren sammanfattar tidigare forskare t. ex. Julius Schuster och Agnes Arber

kring denna mycket spekulativa botanik, som ju tog sin utgångspunkt i Linnés avhandlingar om *Prolepsis plantarum*. Ett fint urval akvareller gjorda av mindre kända studenter i Goethes omgivning ingår liksom en teckning av en genomvuxen nejlika utförd av mästaren själv på sin italienska resa.

John Clare, diktare och naturalhistoriker. Även i Sverige är John Clare ett namn, åtminstone för en trängre krets poseiintresserade. Hans öde var märkligt. Som enkel arbetarson kunde han aldrig svinga sig ur fattigdomen, levde med sin familj och en ko på ett torp, skrev dikter som gjorde honom till en berömdhet eftersom något sådant var mot alla sociala regler. Nedbruten av umbäranden och svikna förhoppningar intogs Clare på sinnessjukhus i Northampton, där han levde till sin död vid sjuttio års ålder 1864. Men alltifrån tidiga år hade han som vandrare i skog och mark utvecklats till en klarögd naturalhistoriker. *The Natural History Writings of John Clare* (ed. Margaret Grainger, Oxford University Press 1983, pris 35 pund) kartlägger minutiöst det material som finns bevarat på ämnet i hemortens arkiv i Peterborough. Clare hörde inte till den naturalhistoriska traditionen av jägare, inte heller till nyttoivrarna, utan han såg på naturen för dess skönhet. Man kan jämföra honom som poet med Wordsworth och finna honom friskare, men det finns också ett nyktert drag av Thoreau hos honom. Allra naturligtast är parallellen med Gilbert White, död samma år som Clare föddes. Clare var mer herbalist än systematiker. Någon riktig framgång med den linneanska systematiken hade han inte trots aktningvärda försök. När han spekulerar över växtsexualiteten är det som med mannen som återvänder från de sibiriska skogarna till civilisationen med sin i ensligheten uppfunna cykel. Linné kallas i dessa anteckningar "Lenius", stavningen är överhuvud okonventionell och interpunktionen obefintlig. Editionen förefaller oklanderligt trogen mot originalen och ger alla behövliga upplysningar.

Robert Brown of British Museum. En färsk "tung" biografi skriven av D. J. Mabberley har ägnats Robert Brown. Den kallas *Jupiter Botanicus* (J. Cramer, Braunschweig 1985, pris 150 DM). Säreget nog är det den första levnadsteckningen i full skala, vilket gör den desto angelägnare. Brown, känd för den brownska rörelsen, för klarläggandet av cellkärnans natur, en rad taxonomiska arbeten, utforskandet av den australiska floran, viktig som administratör, metodiker och teoretiker, som en av dem som verkligen lyckades professionalisera biologyrket och skapa en experimentell vetenskap av något som ibland mest liknade ett hobbysamlande, naturligtvis är samme Brown värd en biografi. Att en sådan inte tidigare förelegat har rimligen att göra med det omfattande materialet och föremålets mångsidighet. Ingen har tvivlat på Browns storhet men för det allmänna medvetandet har han förblivit nästan okänd. Han står helt på egna ben och det är därför en smula onödigt som Mabberley att så kraftigt framhålla Brown som en förutsättning för Darwin — här blir han ju bara en i raden. Främst är framställningen inriktad på källgenomgång, vilket innebär en ofrånkomlig betoning av detalj. Å andra sidan kunde en svensk läsare önska mer upplysningar om Browns besök i Sverige 1837. Han kom från Petersburg, besökte i Uppsala Linnés då 86-åriga sista överlevande dotter,

pratade med Elias Fries, Göran Wahlenberg och Adam Afzelius. Vid hotellet i Stockholm uppvaktade studenter, Vetenskapsakademin visades av Berzelius osv. Allt detta vore värt en specialstudie och nu vet vi alltså var vi skall börja. — Boken bör finnas i bättre naturalhistoriska bibliotek.

Gunnar Broberg

Sällskapetets verksamhet åren 1983–1984

Vårsammankomsten 1983, den 66te i ordningen, hölls traditionsenligt på Linnés Hammarby. Professor Heintz Goerke, München valdes till Sällskapetets hedersledamot. Föredrag hölls av prof. Bengt-Olov Landin, Lund, med titeln »Några märkliga entomologer i Linnés omgivning och efterföljd». Docent Birger Strandell, Stockholm, lämnade en kort redogörelse »Kring en åttelängd för Linnés hustru Sara Elisabeth Moraea».

Höstsammankomsten 1983 hölls den 10 november på Kungl. Vetenskapsakademien. För år 1984 omvaldes ordföranden, prof. Magnus Fries och vice ordföranden, överbibl. Wilhelm Odelberg. Av de styrelseledamöter som stod i tur att avgå omvaldes doc. Gunnar Broberg, prof. Allan Ellenius och doc. Roland Moberg samt som suppleant prof. Gunnar Eriksson. Revisionschef Göran Gullström och fil. lic. Olle Olsson omvaldes till revisorer med bankamrer Anders Kohlm och prof. Rolf Santesson som suppleanter. Årsavgiften fastställdes till oförändrat 60 kr. Parentation hölls över förre örtagårdsmästare Rickard Ekbom samt över förre prefekten för Linnémuseet fil. dr. Gustaf Sandberg. Prof. Bengt Jonsell, Stockholm, höll föredrag med titeln »Daniel Solander – linneanen, botanisten, världsomseglaren» med anknytning till 250-årsjubileet av Solanders födelse.

Under 1983 sammanträdde styrelsen två gånger, den 9 mars i Stockholm och den 5 oktober i Uppsala.

Linnémuseet har haft öppet tiden 22 maj–18 september alla dagar utom måndagar. Öppettider har varit 13–16.

Sällskapet har arrangerat 6 vandringar på Linnéstigarna under sommaren.

1984 års vårsammankomst, lördagen den 26 maj, hölls likaledes på Linnés Hammarby. I sin frånvaro tilldelades agronom Nils Suber Linnémedaljen i silver för sin verksamhet i Linnés anda. Då föredragshållaren, domprost Robert Murray, insjuknat lästes hans föredrag »Bröderna Murray och Carl von Linné» av ordföranden. Doz. H. W. Lack, Berlin-Dahlem, höll ett kort anförande med titeln »Kurze Mitteilung über die 4. Auflage von Species plantarum».

Vid 1984 års höstsammankomst, måndagen den 19 november, omvaldes ordföranden och vice ordföranden för 1985. Av de styrelseledamöter, som stod i tur att avgå, omvaldes prof. Carl-Johan Clemedson, prof. Bengt Jonsell och lektor Hans Krook samt som suppleant prof. Carl-Olof Jacobson. Avdelningsdir. Inger Estham och bankdir. Lars Jonasson valdes till ordinarie ledamöter efter avgående med. dr. Albert Boerman och bankdir.

Sven Söderberg. Till suppl. valdes doc. Örjan Nilsson. Revisionschef Göran Gullström och fil. lic. Olle Olsson omvaldes till revisorer med bankkamrer Anders Kohlm och prof. Rolf Santesson som suppleanter. Årsavgiften fastställdes till oförändrat 60 kr.

Under 1984 sammanträdde styrelsen två gånger, den 19 mars i Stockholm och den 24 oktober i Uppsala.

Linnémuseet har haft öppet tiden 20 maj–16 september alla dagar utom måndagar. Öppettider har varit 13–16.

Sällskapet har arrangerat 6 vandringar på Linnéstigarna under sommaren.

Roland Moberg

Svenska Linnésällskapetets styrelse 1985

Ordförande

Prof. Magnus Fries, Ynglingav. 5 B, 182 62 Djursholm, 08/755 73 03 (bost.), 08/15 02 40 ank. 273 (arb.)

V. ordförande

Överbibl. Wilhelm Odelberg, Kavaljershuset, Box 119, 170 11 Drottningholm, 08/759 03 81

Sekreterare

Doc. Roland Moberg, Öpirs väg 9, 754 40 Uppsala, 018/32 35 10 (bost.), 018/18 27 91 (arb.) (1984–1986)

Skattmästare

Bankkamr. Lars Jonasson, Hj. Brantingsg. 4 B, 753 27 Uppsala, 018/15 35 35 (bost.), 018/16 00 00 (arb.) (1985)

Redaktör

Doc. Gunnar Broberg, Skogsmyrsv. 27, 752 45 Uppsala, 018/30 27 25 (bost.), 018/15 54 00 ank. 1049 (arb.) (1984–1986)

Övriga

Prof. Carl-Johan Clemedson, Vintervägen 17, 182 74 Stocksund, 08/755 95 93 (1985–1987)

Prof. Allan Ellenius, Tjudervägen 3, 752 47 Uppsala, 018/30 20 24 (bost.), 018/15 54 00 ank. 1345 (arb.) (1984–1986) Prefekt för Linnémuseet

Prof. Gunnar Eriksson, Pl 834, Svind, 190 61 Grillby, 0171/760 89 (bost.) 018/12 23 60 (arb.) (suppl. 1984–1986)

Avd.dir. Inger Estham, Torsg. 2 IV, 752 22 Uppsala, 018/11 50 15 (bost.) 08/783 93 52 (arb.) (1985)

Prof. Carl-Olof Jacobson, Tallbacksv. 28, 752 46 Uppsala, 018/30 98 10 (bost.) 018/13 06 79 (arb.) (suppl. 1985–1987)

Prof. Bengt Jonsell, Konsumvägen 20 B, 752 45 Uppsala, 018/30 24 70 (bost.), 08/15 68 96 (arb.) (1985–1987)

Lektor Hans Krook, Trädgårdsgatan 2, 193 00 Sigtuna, 0760/511 15 (1985–1987)

Prof. John-Axel Nannfeldt, Sibyllegatan 17 B, 752 29 Uppsala, 018/13 41 05. Utsedd av Uppsala univ. konsistorium

Doc. Örjan Nilsson, Bellmansg. 166, 754 28 Uppsala, 018/15 04 57 (bost.),
018/18 28 30 (arb.) (suppl. 1985)

M. D. Birger Strandell, Djurgårdsv. 120 A, 115 21 Stockholm, 08/61 11 21
(1983–1985)

Svenska Linné-Sällskapetets adress: Box 541, 751 21 Uppsala

Postgiro 55 18 55–0

Linnémuseet, (Svartbäcksgatan 27), tel. 018/13 65 40

Linnés Hammarby, 755 90 Uppsala, Kvetoslav Korostensky, tel. 018/
32 60 94

Årsavgift 60 kr

SVENSKA LINNÉSÄLLSKAPETS ÅRSSKRIFT

1984–1985

BJÖRN DAL, Grågiökar och Papilioner. Om Carl Clercks fjärilsverk (<i>Summary: Carl Clerck's Icones insectorum rariorum</i>)	7
OLOF DIXELIUS, Carl Gustaf Tessin, Linné och naturen (<i>Summary: Linnaeus and Tessin: On Tessin's sense of Nature</i>)	89
CHRISTIAN CALLMER, Mårten Kähler, naturforskare och läkare av Linnés skola (<i>Summary: Mårten Kähler, Linnean scientist and physician</i>)	109
SVEN KILANDER, Efter Linnés <i>Västgötaresa</i> . Botanikhistoriska notiser från ett halvsekel (<i>Summary: After Linnaeus' Västgöta-Resa. Botanical notes from half a century</i>)	127
LARS WALLIN, Sillkungen på Linnés Hammarby (<i>Summary: The King-of-the-herrings in the Linnaeus Museum of Hammarby</i>)	165
BENGT ROSÉN, Carl Fries och markens historia (<i>Summary: Carl Fries and the history of the ground</i>)	177
LARS-ÅKE GUSTAFSSON, Carl Fries tryckta skrifter	240
Smärre meddelanden	257
ROLAND MOBERG, Sällskapets verksamhet åren 1983–84	267
Svenska Linnésällskapets styrelse 1985	269